

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BİLİM DALI**

87395

**XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR
(Vilâyet Sâlnâmeleri ve Mahalli Kaynaklara Göre)
(1869-1905)**

Doktora Tezi

**Danışman
Prof. Dr. Refik TURAN**

**Hazırlayan
İlhan PALALI**

MALATYA-1999

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANLARI MERKEZİ**

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	1
KONU VE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİNİN ÖNEMİ	2
KAYNAKLAR.....	4
I- Salnâmeler Hakkında Genel Bilgi.....	4
II- Osmanlı Devlet Salnâmeleri	5
III- Vilâyet Salnâmeleri	6
IV. Diyarbakır Salnâmeleri.....	8
V- Resmi Kurum ve Kuruluşlara Ait Salnâmeler.....	11
VI- Arşiv Vesikaları.....	13
GİRİŞ: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletine ve Diyarbakır Tarihine Genel Bakış.....	14
DİYARBAKIR TARİHİNE GENEL BAKIŞ.....	22
I. Tarih Boyunca Diyarbakır'a Verilen Adlar.....	22
II. Osmanlı Dönemine Kadar Diyarbakır Tarihi.....	23
III. Osmanlı İdaresinde Diyarbakır.....	28
BİRİNCİ BÖLÜM	
ŞEHRİN YERLEŞİMİ VE KONUMU.....	31
I. Konumu ve Önemi.....	31
II. Fiziki Yapı.....	34
A. Diyarbakır Kalesi.....	34
B. Vilâyet Hükümet Konağı.....	36
C. Hicri 1323 (1905) Diyarbakır Vilâyet Salnamesine Göre Diyarbakır Şehrinin Fiziki Durumu.....	37
D. Mahalleler.....	38
1. 1847 Tarihinde Diyarbakır Mahalleleri.....	39
2. Diyarbakır Evleri.....	42
E. Dini ve Sosyal Yapılar.....	44
1. Camiler.....	44
2. 1901 Diyarbakır Salnamesine Göre Camiler.....	45

3. Mescitler.....	49
4. Medrese, Mektep ve Kütüphaneler.....	53
a) Medreseler.....	53
b) Mektepler.....	56
1) Müslüman mektepleri.....	56
2) Gayrimüslim Mektepleri ve Kiliseler.....	59
a) Gayrimüslim Mektepleri.....	59
b) Yabancı Mektepler.....	60
c) Kiliseler.....	61
d) Kütüphaneler.....	63
5. Su Kaynakları ve Çeşmeler.....	63
a) Su Kaynakları.....	63
b) Çeşmeler.....	65
6. Hamamlar.....	68
F. Zenaat ve Ticaret Yerleri.....	71
1. Hanlar.....	72
2. Çarşılar ve Pazar Yerleri.....	75
İKİNCİ BÖLÜM	
NÜFUS VE AŞİRETLER.....	80
I. Diyarbakır'ın Nüfusu.....	81
II. Aşiretler.....	91
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
VİLÂYET YÖNETİMİ VE İDARİ TAKSİMATI.....	97
I. Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	97
A. 1867'de Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	97
B. 1869-1873 Yılları Arasında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı ..	98
C. 1870'de Diyarbakır merkez Livanın İdari Taksimatı.....	98
D. 1877 Yılında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	100
E. 1877 Yılında Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı.....	100
F. 1883'te Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	101
G. 1883'te Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı.....	102
Ğ. 1884'te Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı.....	103

H. 1890 Yılında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	103
I. 1899 Yılında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı.....	104
İ. 1899 Yılında Diyarbakır Vilâyeti Merkez Sancağının İdari Taksimatı	104
J. 1905 Yılında Diyarbakır Vilâyete Bağlı Olan Yerler ve Vilâyete Olan Uzaklıkları	106
II. Köyler.....	110
A. 1846-1847 Yılları Arasında Diyarbakır'ın Merkeze Bağlı Köyleri...	111
1. Şark-ı Amid Köyleri.....	111
2. Garb-i Amid Köyleri.....	112
3. Kiki Nahiyesi Köyleri.....	113
4. Türkman Nahiyesi Köyleri.....	113
B. 1927'de Yapılan İdari Taksimata Göre Diyarbakır Vilâyetinin Merkez Kazası Köyleri ve Merkeze Bağlı Nahiyelerin Köyleri.....	114
1. Diyarbakır Merkez Kazası Köyleri.....	114
a) Merkez Nahiye Köyleri.....	114
b) Akpınar Nahiyesi Köyleri.....	115
c) Eğil Nahiyesi Köyleri.....	116
d) Behramki Nahiyesi Köyleri.....	117
e) Pirinçlik Nahiyesi Köyleri.....	117
f) Dicle Nahiyesi Köyleri.....	118
g) Devegeçidi Nahiyesi Köyleri.....	118
ğ) Seyyit Hasan Nahiyesi Köyleri.....	120
h) Mermer Nahiyesi Köyleri.....	122
III. Vilâyet Yönetimi.....	123
A. Vilâyet Yönetiminin kurulması.....	123
B. Vilâyet nizamnameleri.....	124
C. Valilerin Görev ve Yetkileri.....	127
D. Diyarbakır Merkez Vilâyeti Yönetimi.....	130
E. Vilâyet Teşkilatının Kurulmasından İtibaren Diyarbakır Valilerinin Yaptığı İcraatlar.....	135
IV. Osmanlı Vilâyet Yönetiminde Meclisler.....	146
A. Osmanlı Vilâyet Umumî Meclisleri.....	147

B. Diyarbakır Vilayeti Umumî Meclisleri.....	149
C. Osmanlı Vilayeti İdare Meclisleri.....	154
D. Diyarbakır Vilayeti İdare Meclisleri.....	158
V. Adli Yapı.....	170
A. Adliye Alanında Yapılan Düzenlemeler.....	170
B. Diyarbakır Vilayet Mahkemeleri.....	173
1. Osmanlı'da Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisleri (Mahkemeleri).....	173
2. Diyarbakır Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisleri.....	173
3. Diyarbakır İstinaf Mahkemeleri.....	176
4. Bidayet Mahkemeleri.....	179
5. Ticaret Meclisleri (Mahkemeleri)	188
6. Şeriat Mahkemeleri.....	193
VI. Belediyeler.....	197
A. Belediyelerin Kurulması.....	197
B. Diyarbakır belediyesi ve Belediye Meclisleri.....	201
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
İKTİSADİ YAPI	209
I. Osmanlı Devletinin Genel İktisadi Durumu.....	209
A. Diyarbakır'ın İktisadi Yapısı.....	217
1. Tarım ve Ziraat.....	217
2. Hayvancılık.....	231
3. Sanayi.....	234
4. Ticaret.....	240
SONUÇ	253
BİBLİYOGRAFYA	256
ARŞİV VESİKALARI	256
A. İradeler.....	256
B. Düsturlar.....	258
C. Salnameler.....	258
D. Gazeteler.....	260
E. İnceleme Eserleri.....	260

EKLER.....	270
-------------------	------------

TABLOLAR

Tablo 1. 1870'de Merkez Kazanın Nüfusu	82
Tablo 2. 1871'de Merkeze Bağlı Nahiyelere Göre Nüfus Dağılımı.....	83
Tablo 3. 1891'de Diyarbakır Sancağının Nüfusu.....	86
Tablo 4. 1905 Yılında Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı ve Vilayete Bağlı Olan Yerlerin Merkeze Olan Uzaklığı.....	107
Tablo 5. 1927 Yılında Vilayetin İdari Taksimatı.....	114
Tablo 6. 1899-1900 Yılında Cinayete Mahkum Olanların Aldıkları Cezalar.....	184
Tablo 7. 1899-1900 Yılında Bidayet Mahkemesinde Görüşülen Davalar ve Sonuçları.....	185
Tablo 8. 1873-1905 Yıllarında Merkez Sancağında Hububat Üretimi.....	223
Tablo 9. 1874 Yılında Merkez Sancağın Zirai Üretimi.....	225
Tablo 10. 1884 Yılında Merkez Sancağın Zirai Üretimi.....	226
Tablo 11. 1890 Yılında Merkez Sancağın Zirai Üretimi.....	227
Tablo 12. Cuniet'e Göre 1890 Yılında Merkez Sancağın Zirai Üretimi....	228
Tablo 13. 1905 Yılında Merkez Sancağın Zirai Üretimi.....	230
Tablo 14. 1890-1900 Yıllarında Yıllık Ortalama Hayvan Üretimi.....	234
Tablo 15. 1873 Yılında Merkez Sancağın Sanayi Üretimi.....	238
Tablo 16. 1875-1905 Yıllarında Merkez Sancağın Ortalama Sanayi Üretimi.....	239
Tablo 17. 1890 Yılında Dış Ülkelere Yapılan İhracat.....	244
Tablo 18. 1890 Yılında Komşu Vilayetlere Yapılan İhracat.....	245
Tablo 19. 1890 Yılında Dış Ülkelerden Yapılan ithalat.....	246
Tablo 20. 1890 Yılında Komşu Vilayetlerden Yapılan İthalat.....	247

Tablo 21. 1893-1894 1890 Yılında Dış Ülkelere Yapılan İhracat..... ..	247
Tablo 22. 1893-1894 1890 Yılında Komşu Vilayetlere Yapılan İhracat..	248
Tablo 23. 1893-1894 1890 Yılında Dış Ülkelerden Yapılan İthalat.....	249
Tablo 24. 1893-1894 1890 Yılında Komşu İllerden Yapılan İthalat.....	249

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.s.	: Adı geçen salname
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
B.A.	: Başbakanlık Arşivi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.S.	: Devlet Salnamesi
D.V.S.	: Diyarbakır Vilâyet Salnamesi
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.S.	: Maarif Salnamesi
Md.	: Madde
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.A.D.	: AÜDTCF Tarih Araştırma Dergisi
Y.A.	: Yurt Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Osmanlı şehirlerinin tarihi hakkında yapılan araştırmalar son dönemde önem kazanmıştır. Çünkü şehirler her dönemde kendi toplumlarının uygarlık düzeyinin birer numunesini teşkil eden idari birimlerdir. Dolayısıyla şehir hayatını belirleyen ekonomik, sosyal, idari ve kültürel yapıdan hareketle devletin yapısını ortaya koymak mümkün olabilir. Bunun için özellikle dönemin vilayet yönetimini ve şehir hayatını ele almak gerekir. Osmanlı şehirlerinde geleneksel şehir yönetimi Tanzimat'ın ilanı ile beraber değişmeye başlamış ve bu değişim XIX. yüzyılın ortalarından sonra taşra yönetiminde önemli gelişmeleri ortaya koyarak vilayet sistemine geçilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla günümüz Türkiye'sindeki şehir yönetiminin temeli XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinde uygulanmaya başlamış olan vilayet idare yapısına dayanır. Bu sebeple içinde bulunduğumuz dönemde Türkiye şehirlerinin sosyal-iktisadi ve yönetimle ilgili güçlüklerini anlayabilmek için bu meselelerin temeline inilmesi gereklidir. Ancak Bu sayede günümüz olaylarına sağlıklı çözüm bulmak mümkün olabilir.

Bu araştırmada geçmişte olduğu gibi günümüzde de siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan önemli bir yere sahip Diyarbakır şehri 1869-1905 yılları arasında çeşitli yönleriyle ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Vilayet nizamnamelerinin yayınlanmasından sonra ülke genelinde 1867'de vilayet sistemine geçilmiş olup her vilayette olduğu gibi Diyarbakır vilayetinde de yayınlanmaya başlamış olan vilayet salnamelerinden yararlanılarak şehrin idari, ekonomik ve kültürel yapısını ortaya koymak mümkün olabilmıştır.

Bu çalışmaya başlamamda yardımcı olan ve beni teşvik eden Prof. Dr. Salim ÇÖHÇE'ye, Doç.Dr.Mesut AYDIN'a, danışmanım Prof.Dr.Refik TURAN'a ve bana karşılaştığım güçlüklerin çözümünde yardımcı olan hocalarım ve arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkür etmeyi borç bilirim.

İlhan PALALI
Nisan 1999

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

KONU VE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİNİN ÖNEMİ

Osmanlı Devletinin siyasi tarihi, teşkilatı ve ekonomisinin esasları hakkında değerli çalışmalar yapılmıştır. Bununla beraber şehirlere ilişkin tarihi araştırmaların son dönemde önem kazandığı görülmektedir. Şehir tarihi araştırmalarının, Osmanlı tarihi ile ilgili bilgilerimize katkıda bulunacağı açıktır. Çünkü şehirler her dönemde hangi kültür çevresinde olursa olsunlar kendi toplumlarının uygarlık düzeyini gösterirler. Başka bir deyişle kentler, toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarının belirlendiği, biçim aldığı yerleşim merkezleridir. Bu merkezlerdeki yaşama biçimini belirleyen ekonomik, sosyal, idari ve kültürel gelişmeleri izleyerek devletin yapısını ortaya koymak mümkündür. Bunun için öncelikle dönemin taşra yönetimini ayrıntılarıyla ele almak gerekmiştir. İdarenin yanı sıra, yargı, ekonomik durum, ulaşım ve eğitim-öğretim üzerine durulması gereken kurumlardır. Bu gerçekten hareketle imkanlar nispetinde XIX yüzyılın ikinci yarısında 1286 H/1869M, 1323H/1905 yıllarında yayınlanan Diyarbakır Vilâyet Salnâmelerine göre Diyarbakır'ın fiziki, idari, adli, ekonomik kültürel durumu ele alınacaktır.

Çalışmamızda yer olarak Diyarbakır'ı seçmemizin sebebi: Diyarbakır tarih boyunca askeri ve ticari büyük bir öneme sahip olması sebebiyle tarihte bir çok devletin ele geçirmeye çalıştığı önemli bir bölge olduğu gibi geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunması bu önemini bir kat daha arttırmaktadır. Diyarbakır tarihin her döneminde Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir ekonomik ve kültürel merkezi olma özelliğini sürdürmektedir. Şehir ve bölge Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra da bu önemini sürdürmüş Devletin önemli eyalet merkezlerinden biri "Paşa Sancağı" olmuştur. 1864-1867 vilâyet nizâmnâmelerinin yayınlamasıyla Osmanlı devletinin taşra yönetiminde vilâyet sistemine geçmesinden sonra da Diyarbakır geniş bir bölgeyi içine alan önemli vilâyet merkezi olma özelliğini sürdürmüştür.

Dönem olarak 1869,1905 dönemini ele almamızın en önemli sebebi ise bu dönemde Osmanlı devletinin taşra yönetiminde eyaletten vilâyet sistemine geçmiş olması, Tanzimat'la devletin merkez ve taşra teşkilatında ortaya çıkmaya başlayan yenileşme hareketlerinin sonucu olarak taşra yönetiminde ve sosyal yapıda vilâyet kurumlarında ortaya çıkan gelişmeleri, vilâyet nizâmnâmeleriyle hemen hemen her

vilâyette çıkmaya başlayan vilâyet salnâmeleri gibi Diyarbakır'da da yayınlanan (1869-1905) vilayet salnameleri incelenerek Diyarbakır şehrinin fiziki, idari, ekonomik yapısının ortaya konulabileceğinin göz önüne alınmasıdır.

Bazı vilâyetlerin merkeze olan uzaklığı, yakınlığı ve önemleri doğrultusunda merkezin sıkı kontrolünde olması, buna bağlı olarak değerli valiler atanması, vilâyet idarelerinin gösterdiği özel çaba sonucunda değerli salnâmeler yayınlamışlardır. Böylece bu tür vilâyet salnâmeleri birinci elden kaynak olma niteliğine kavuşarak değerli kayıtlar ihtiva etmişlerdir. Ancak vilâyet salnâmelerine dayalı, bu kaynakları birbiriyle karşılaştırarak inceleyip irdeleyen bu döneme ait bir Diyarbakır şehir tarihi araştırması henüz yapılmamıştır.

XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı şehir tarihi çalışmalarının oldukça az sayıda olması ve Diyarbakır'ın incelediğimiz dönemde Osmanlı devletinin önemli bir vilâyet Merkezi olma özelliğini taşıması, günümüz Türkiye'sinde de bu önemini sürdürmesi konunun seçilmesinin önemli sebepleridir.

Son dönemlere ait konu ile ilgili çalışmalar* sınırlı sayıda olmakla birlikte bazı önemli çalışmaları da ihtiva etmektedir.

XIX Yüzyılın ikinci yarısına ait henüz Diyarbakır ile ilgili bir çalışma yapılmamıştır. Ancak Diyarbakır tarihi hakkındaki genel eserler oldukça muhtevalı bilgiler içermektedir. Bunlara Ali Emiri, Basri Konyar, Bedri Günkut, Remzi Balin, Eti Usman, M. Halil Yınanç, Süleyman Savcı, Şevket Beysanoğlu, Oktay Aslanapa, M. Fahrettin Kırzioğlu, Said Paşa, Metin Sözen, Hüseyin Rahmi Ünal'ın eserleri örnek verilebilir.

Aşağıda konunun esas kaynağını teşkil eden salnâmeler için ayrıntılı bilgiler verilecektir.

* Abdulvahab Yıldız, "135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre (1135/1722, 1213/1798) Yıllarında AMİD (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum", Bursa, 1994. basılmamış Yüksek Lisans tezi; Mustafa Korkmaz, "Şer'îye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat" Ankara, Ağustos 1988; İbrahim Yılmazçelik, "XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır" Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

KAYNAKLAR

I- Salnâmeler Hakkında Genel Bilgi

Salnâme, bir senelik hadiseleri topluca göstermek üzere tertip olunmuş eserler için kullanılmış bir tabir olup, Türkçeye Tanzimat'tan sonra girmiştir. Farsça "sene" demek olan sâl ile Farsça mektup, kitap manasına gelen nâme kelimesinin birleştirilmiş şekli olup bu tabirin bugünkü karşılığı "yıllık"tır¹ Salnâme Fransızca "annuaire" ve İngilizce "Year book" tabirlerinin karşılığıdır. Avrupa insanlarında salnâme ve takvim nevinden asar-ı seneviyeye "almanak", ve "kalânderiye" namı da verilmektedir.

İlk eseri senevi (salnâme) 15. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Viyana'da ve daha sonra Macaristan'da tab ve neşr edilmiş ise de asıl devamlı olarak almanak neşrine 16. Yüzyıl ortalarında Almanya'da başlanmıştır ki seneden seneye geliştirilerek genişletilmiş olan bu eserler 17. yüzyıldan itibaren bir işin yapılması ve yapılmaması ile ilgili zamanları belirleyen o seneye ait malumatlar bir takım konularla ilgili izahat ve tafsilat, bir çok hurufatı içine almak üzere tertip edilmeğe başlanmıştır.

Almanakların tesisi ve neşrinde ilk eserin Viyana'da tab edilmiş olmasıyla beraber Almanların ilim ve medeniyette ilerlemelerine müteakiben Fransızlar, İngilizler de bu eserleri çıkarmaya başlayarak Almanlardan geri kalmamağa ve belki daha ileri götürmeğe gayret ettikleri gibi diğer Avrupa devletleri onları takip etmişlerdir.

Resmi veya resmiye yakın bir şekilde ortaya çıkan bu salnâmelerin en mühimi iki asırdan ziyade bir hayata sahip olan Fransa'nın Salnâme-i Krali'si (Almanak Royal) ile 1763 senesinde çıkmaya başlayan her sene neşr olunan Alman (Almanac do Gotha)* resmi salnâmedir.²

¹ Hasan Duman, **Osmanlı Yıllıkları**, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982, s.17; **İslam Ansiklopedisi** C.10, "Salname" maddesi, s.134; M. Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri Sözlüğü**, "Salname" maddesi, C.III, s.106.

* *Bu salname yeryüzünde mevcut bilcümle hükümet ve kıtaların hükümdarları vükela ve rüesası, me'murini ile rical-ı meşhure-i siyasinin isimlerini ve memleketlerin en meşhur şehirlerinin nüfusıyla askeri kuvvetini, deniz kuvvetleri ve mali durumlarını, ticaretlerini ve bu hususta bir çok malumat vermektedir.*

² İsmail Erünsal, **Osmanlıca Metinler ve Belgeler**, İstanbul 1990 s.194, 195, 196; **Milli Nevsal**

II- Osmanlı Devlet Salnâmeleri

Osmanlı Devletinin ilk Devlet Salnâmesi, Sadrazam Reşit Paşanın isteği ile Hekimbaşı Abdülhak Efendizade Hayrullah Efendi ile 19. Yüzyıl Osmanlı fikir ve ilim adamlarından Ahmed Cevdet Paşanın yardımları ile Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve 1263 H. (1847M.) senesinde **Salnâme-i Devlet-ı Aliyye-i Osmaniye** adı ile neşredilmiştir.

Salnâmelerin hazırlanması işi bir müddet sonra Maarif Nezareti tarafından yürütülmeye başlanmış bu iş 1888'e kadar devam etmiş. Bu yıldan itibaren **Sicil-i Ahval-i Me'murin** idaresine havale edilmiş olup, bu durum saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.³

Devlet tarafından yayınlanan Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'ler 1263 H. (1847), R. 1328, (1912) yılları arasında muntazam bir şekilde yayınlanmıştır. En son cilt, def'a 68'dir ve 1334 mali (1918) tarihini taşır. Başlangıçta küçük hacimde, yüz sayfa civarında olan söz konusu yıllıklar gittikçe gerek sayfa ve boy bakımından⁴ gerekse içindeki ihtiva ettiği bilgiler⁵ bakımından gelişerek, ince puntolarla bin sayfayı aşmışlardır. Bilhassa 1876-1908 tarihleri arasında Sultan II. Abdülhamit devrinde çıkanlar en mükemmelleridir. Bunlar inanılmayacak zenginlikte bilgilerle doludur ve devletin resmi teşkilatından coğrafyasından başka memurların isimleri tayin tarihleri, rütbeleri, nişanları gösterilmekle birer vesika hüviyetindedirler.

Osmanlı İmparatorluğunun topraklarından büyük parçalar kaptırdığı ölüm kavgası verdiği dönemde (1328-1332-1913-1916) yıllık yayınlanma işi ele alınamamıştır. En son devlet yillığı def'a 68, 1333-1334, 1918 yıllarını kapsar.⁶

Devlet Salnâmeleri H. 1300 tarihine göre ikiye ayırmak mümkündür. Buna göre 1300'den önceki devlet salnâmeleri, İmparatorluğunun yönetim ve ekonomik yönleri hakkında bilgiler içeriyordu. Çoğu zaman nüfusu bina sayılarını, idarî gelirleri ve giderlerini, öğrenci sayısını ve diğer tanım ve istatistikleri kapsardı.

İstanbul R.1338 (1922M) s.25.

³ Duman, age, s.18; Erünsal, age, s.198.

⁴ Duman, age, s.18; *The Encyclopedia Of İslam*, "Salnâme" mad. Vol, III, 1995 Leiden s.898.

⁵ Mc Carthy, Justin and Hyde J. Dennis; *Middle East Studies Association, Bulletin C XIII/2* Newyork 1979, *Ottoman İmperial And Provincial Salnames*, s.10.

⁶ Duman, age, s.19.

H.1300 sonrası devlet salnâmeleri, H. 1300 öncesi verdiği bilgilere ek olarak giderek yabancı konsolosları da içeren hükümet görevlilerinin listelerini veriyordu.

Sadece istatistik olarak verilen bilgiler vilâyetlerdeki ilçeler, kazalar ve köylerin sayısı ile ilgiliydi. Daha önemlisi salnâmeler, imparatorluğun yönetim bölümlerine ait kayıtları ihtiva etmekteydi. Devlet salnâmeleri çoğu zaman İmparatorluk sınırlarında oluşan değişikliklerin çizimini verirdi, 1300'den sonra ki salnâmeler farklı istatistik ciltleri halinde yayınlandı. Bütçe ve genel istatistik gibi.⁷

Cumhuriyetten sonra da devlet yıllıklarının neşredildiğini görüyoruz. Latin harflerinin kabulünden sonra da bir kaç defa Devlet yılığı neşredilmiştir. Devlet salnâmelerinin faydası görüldükten sonra vilâyet ve nezâret salnâmeleri çıkarılmaya başlamıştır.⁸

III- Vilâyet Salnâmeleri

Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin vilâyet şeklini almasından sonra her vilâyette hatta müstakil sancaklarda dahi resmî salnâmeler tertibine başlanıp bazılarında her sene muntazaman, bazılarında ara sıra neşriyata devam edilmiştir.⁹

Vilâyetlerce tertip olunan salnâmelerin ilki H. 1283 (1866-1867)¹⁰ senesinde neşredilen Bosna, son vilâyet salnâmesi ise 1337-1338 Mali (1921-22M) senesi Bolu Livası Salnâmesi ise R. 1337-1338'de yayınlanmıştır. "Vilâyet Nizâmnamesi'nin 1284 H.(1867)'de uygulanmasından sonra salnamelerin yayınlanmasında büyük bir artış görülmüştür.¹¹ Vilâyet salnâmelerinin hazırlanmasından ve yayınlanmasından vilâyet mektupçusu sorumlu idi.¹²

Vilâyet salnâmelerinin tertip ve neşrinde bazı vilâyet idareleri büyük gayret göstermişlerdir.¹³ Bazı vilâyetlerin bir defa salnâme neşretmeleri yanında bazı

⁷ Mc Carthy, agm, s.198; Duman, age, s.19.

⁸ Duman, age, s.19.

⁹ Erünsal, agm, s.198; Duman, age, s.19.

¹⁰ Pakalın, age, s.105; Duman, age, s.19.

¹¹ Duman, age, s. 19.

¹² 7 C. Ahir 1281-7 Kasım 1864 tarihli vilâyet nizamnamesinde "*vilâyetin umur-ı umumiye-i tahfiriyesi Vilâyet mektubcusu unvanıyla taraf-ı devletden Mensub bir memura muhavvel...*" **Düstur**, tertip I. C.I, s.609.

¹³ İ.A. agm, I.10 s.135; Çadırcı, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991, s.293.

vilâyetlerin ise otuz beş civarında salnâme neşrettiklerini görmek mümkündür. Bunların içinde Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve hatta Arapça olanları bile vardır.¹⁴

Vilâyet salnâmeleri vilâyetlerin devlet tarafından kontrolündeki derecelerini, farklılığını tam olarak yansıtır. İstanbul'dan sıkı bir şekilde yönetilen vilâyetler buna bağlı olarak devlet kayıtlarını iyi tutuyorlardı ve bu vilâyetlerin salnâmeleri tam anlamıyla detaylıydı. Daha zayıf yönetilen vilâyetler daha zayıf kayıtlar tutuyorlardı. Ve onların salnâmeleri daha az bilgi veriyordu. Bu etkiyle, coğrafi olarak İstanbul'a yakın olan vilâyetler ile Karadeniz'deki vilâyetler ve bazı Anadolu vilâyetleri. Bursa, İzmir, Kastamonu, ve Konya en eksiksiz salnâmelere sahipti. Doğu Anadolu vilâyetleri ve Arap vilâyetleri en az bilgi içeren salnâmeleri yayınladılar. Beyrut ve Halep salnâmeleri bazen hariç olsa da¹⁵ verdikleri bilgiler bakımından Bolu, Diyarbakır, Halep, Hüdavendigâr (Bursa), Manastır ve Selanik salnâmeleri önemli özellik arz ederler. tarih ve coğrafi bilgi bakımından pek zengindirler.¹⁶ Bununla birlikte, Yemen ve Hicaz Salnâmeleri dikkatli kullanıldığında ev, yönetim, şehir hayatı ve kutsal şehirler üzerine çalışan araştırmacılara yardım edebilir.¹⁷ Vilâyet salnâmeleri umumiyetle değilse de ekseriyetle kayıtları güneş ve ay takvimleri, memleketin memurlarının isimleri, yayınlandığı vilâyet ve sancağının tarihi, coğrafyası, nüfusu, eğitim ve öğretim, ahalinin mizacı, hal ve hareketi, yetiştirdiği mahsulat ve hayvanatın cinsi ve mali durumuna ait pek faydalı malumat ve tafsilat içerdiği görülmüştür.¹⁸ Pazar ve panayır yerleri, gezi ve eğlence alanları, madenler, ormanlar, başlıca fabrika ve benzeri işletmelere ilişkin bilgileri de bulmaktayız. Posta örgütü, vilâyetin hükümet merkezine olan uzaklığına göre telgraf ücret listeleri, bazen vilâyet haritaları bile yıllıklara konulmuştur.¹⁹

Osmanlı vilâyetleri tarafından bastırılan salnâmeler genelde bilim adamları için devlet salnâmelerinden daha değerlidir. Onlar özellikle İmparatorluğun ekonomik ve

¹⁴ Duman, age, s.79.

¹⁵ Mc Carty, agm, s.11.

¹⁶ Duman, age, s.20.

¹⁷ Mc. Carty, agm, s.11.

¹⁸ Erünsal, agm. s. 198; Mc Carty, agm, s.12, Çadırcı, age, s.293.

¹⁹ Çadırcı, age, s.293.

sosyal tarihi çalışmaları için önemlidir.²⁰ Bu bakımdan son dönem Osmanlı kentlerinin tarihi için bu yıllıklar, öncelikle baş vurulacak kaynak niteliğini taşımaktadırlar.²¹ Bu salnâmeler yayınlandıkları bölgelerin geçmişe uzanan aynaları, düzenli tutulmuş arşiv belgelerini oluştururlar.²² Dolayısıyla konuyla ilgili araştırmalar ihmal edilmemesi icap eden müracaat eserlerindendir.

Devlet ve vilâyet salnâmelerindeki bilgilerin bazıları doğru değildir. Salnâmelerdeki tutarsızlık ve hataları göz önüne alarak incelenmelidir.²³

Osmanlı vilâyet salnâmelerinin listeleri için bakınız: Hasan Duman. a.g.e., (IRCICA)

IV. Diyarbakır Salnâmeleri

Diyarbakır salnâmelerinin ilki 1286 H (1869)da çıkmıştır. Bununla ilgili olarak Diyarbekir Vilâyet Gazetesinin Rumî 22 Temmuz 1285 (M. 3 Ağustos 1869) tarihli ilk nüshasında bir ilan yer almıştır.²⁴

Diyarbekir vilâyeti salnâmelerinin listesi:

1.Salnâme-i Diyarbekir, 1286 Hicrî senesi (1869) Defa 1, Diyarbekir Litografya Matbaası 1286, 144+1 s., Taş 16x11, 12.5x8.

2.Salnâme 1287 Hicrî senesi (1870) Defa 2, Diyarbekir Litografya Matbaası 1287, 143 s. Taş 16x11, 12.5x8.

3.Salnâme 1288 Hicrî senesi (1871) Defa 3, Diyarbekir Litografya Matbaası 1288, 143 s. 2+220 s. Taş, 16x11, 12,5x8.

4.Salnâme 1289 Hicrî senesi (1872) Defa 4, Diyarbekir Litografya Matbaası 1289, 143 s. Taş 16x11, 12.5x8.

5.Salnâme 1290 Hicrî senesi (1873) Defa 5, Diyarbekir 1290, 246 s. Taş 17x12. 12.5x7,5.

²⁰ Mc Carty, agm, s.11.

²¹ M. Çadırcı, age, s.293; H. Duman, age, s.25.

²² Nesim Yazıcı, **Tanzimat Dönemi Basını**, Tanzimat'ın 159. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989), T.T.K, 1994, Ankara, s.75.

²³ Mc. Carty, agm, s.13.

²⁴ *Sıye-i Maârif Vâye-i Cenab-ı Şehri yaride Diyarbekir Vilâyetine mahsûs olmak üzere bu sene bir salname tertib ve tab ve temsil olunmasıyla matbaa-i vilâyet'de beher nüshası onar gürüş fiyatla*

6. Salnâme 1291 Hicrî senesi (1874) Def'a 6, Diyarbakir Vilâyet Matbaası 1291 taş 270 s. 18x12, 14x8,5, 104,5 sayfa numaraları yoktur.

7. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1292 Hicrî senesi (1875) Def'a 7, Diyarbakir Matbaa-i Vilâyet 284 s. Taş 18x12, 14x8,5.

Yukarıda adı geçen yedi salnâme Diyarbakir Valisi Kurt İsmail Paşa zamanında yayınlanmıştır.²⁵

8. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1293 Hicrî senesi (1876) Def'a 8, Diyarbakir Matbaa-i Vilâyet 268 s. Taş 18X12

9. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1294 Hicrî senesi (1877) Def'a 9, Diyarbakir Matbaa-i Vilâyet 238 s. Taş 16X11, 13x8. Yukarıdaki bu iki salnâme Vali Ahmet Tevfik Paşa zamanında yayınlanmıştır.²⁶

10. Diyarbakir Vilâyeti Salnâmesi 1300 Hicrî senesi (1883) Def'a 10 Diyarbakir Vilâyet Matbaası, 132+1 s. Taş 16X11, 13,5x7,5, Diyarbakir Valisi Hasan Namık Paşa zamanında yayınlanmıştır.²⁷

11. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1301 Hicrî senesi (1884) Def'a 11 Diyarbakir Vilâyet Matbaası, 1301, 1945 20x14, 16x9.5. Tertib eden: Tevfik.

12. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1302 Hicrî senesi (1885) Def'a 12 Diyarbakir Vilâyet Matbaası, 1302, 397. s. 20x14, 16x9.5. Tertib eden: Tevfik.²⁸

13. Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir 1308 Hicrî senesi (1891) Def'a 13, Diyarbakir Vilâyet Matbaası, 206 s. 19x13, 15x9. Matbaa müdürü ve gazete başyazarı Talat Efendi tarafından tertib edilmiştir.

14. Diyarbakir Vilâyetinin 1312 sene-i hicriyesine mahsus salnâme-i resmisidir. 1312 Hicri senesi 1894, Def'a 14, Diyarbakir Vilâyet Matbaası, 1312, 16+222 s. 23x15, 16,5x10 Matbaa müdürü ve gazete başyazarı Süleyman Nazif Bey tarafından

satılmaktadır.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi*, C. II, Ankara 1980, s. 696; Beysanoğlu, *Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakir*, Ankara, 1970, s. 50-53.

²⁶ Beysanoğlu, age, aynı yer; İlhan Palalı, *Diyarbakir Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif*, 1875-1905, Ankara 1987, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 16.

²⁷ Beysanoğlu, age, Palalı, a.g.t., aynı yer.

²⁸ H.1301, 1302 salnâmeleri Ziya Gökalp'in babası, Vilayet Evrak Müdürü ve gazete muharriri Tevfik Efendi tarafından tertib edilmiş. bkz. Beysanoğlu, a.g.e.

hazırlanmıştır.

15.Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1316 Hicrî senesi (1898) Def'a 15, Diyarbekir Vilâyet Matbaası, 1316, 14+9.+; 166 s., 23x15, 16.5x10. Vali Mehmet Halit Bey zamanında yayınlanmıştır.

16.Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1317 Hicrî senesi (1899) Def'a 16, Diyarbekir Vilâyet Matbaası, 1317, 13+9 + 200 s., 23x15, 16,5x10.

17. Salname-i Vilâyet-i Diyarbekir, H. 1318, R. 1316 (1900) Def'a 17. Diyarbekir Vilayet Matbaası, 13+202 s. 23x15, 17x11.

18.Salnâme-i Vilâyet 1319 Hicri senesi (m.1901) Def'a 18 Diyarbekir Vilâyet matbaası (1317-1319) 14+160+90 s. 23x15, 17x11.

19.Salnâme-i Vilâyet-ı Diyarbekir 1321 Hicri senesi (1903) Def'a 19 Diyarbekir Vilâyet Matbaası 1319-1321. 14+224 s.. 23x15. 17x11.

20.Salnâme-i Vilâyet 1323 Hicri 1321 Rumi senesi (1905) Def'a 20 Diyarbekir Vilâyet Matbaası 13+216+1 s. 23x15. 17x11.²⁹

Diyarbakir Vilâyet Salnâmeleri H 1286/1323 (M. 1869/1905) yılları arasında yirmi adet yayınlanmıştır.

Diyarbakır Osmanlı Devletinin önemli vilâyetlerinden birisi olması sebebiyle her zaman buraya önemli valiler atanmış, dolayısıyla merkezî tarafından iyi bir şekilde kontrol edilmiştir. Bu sebeptir ki vilâyet kayıtlarını düzenli bir şekilde ihtiva eden vilâyet salnameleri vilâyet tarihlerini inceleyen araştırmacılar için birinci elden bir kaynak niteliğine kavuşmaktadır. Dolayısıyla salnâme kayıtlarında bulunan bilgiler büyük bir önem arz etmektedir.

Diyarbakır vilâyet salnâmeleri genellikle önce bir takvimle başlıyordu. Sonra Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren tahta geçen Osmanlı Sultanlarının doğum tarihlerini, isimlerini, başa geçiş tarihlerini, saltanat müddetlerini, ölüm tarihlerini, nerede gömülü olduklarını bildiriyordu. Bu vilâyet salnâmeleri yine zaman zaman Osmanlı Devleti vezirlerinin isimlerini, görev sürelerini, kaç defa vezirlik yaptıklarını, resmî daireleri, resmî unvanları, Devletin teşrifat kurallarını Osmanlı

²⁹ Duman, age, s.51, 52.53; Beysanoğlu, 1967 Diyarbakır İl Yıllığı, Ankara 1967 s.18.19.20. aynı yazar, Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır; Palalı, age, 12.13.

Padişahları zamanlarında çıkarılan madalyaların isimlerini, derecelerini, hangi madenden yapılmış olduklarını ve renklerini vermiştir.

Dersaadet'den Anadolu ve Rumeli'ne posta işleyen mahallerin tatar seyr-u hareketini ve mesafe cetvellerini, posta tarifesini, posta pullarının rengini, fiyatını, telgraf ücretlerini, İstanbul postanelerinin adlarını yerini vermiştir.

Dünya Tarihi ile ilgili olarak da o günlerde dünyada bulunan devletlerin adlarını, kuruluş tarihlerini, devletlerin yönetim şekillerini, devlet başkanlarının adlarını, bağlı oldukları hanedanlıkların adlarını, devletlerin, nüfuslarını, askeri güçlerini, kullandıkları paraların ismini, gelir ve giderlerini vermiştir. Yine dünyanın kıtalara göre dinler dağılımını, nüfusu, dünyanın toplam nüfusunu, Osmanlı Devletinin toplam nüfusunu, eyaletlerin nüfusunu, Osmanlı Devletinin toplam Müslüman ve gayr-ı Müslim nüfuslarını verdiği gibi Osmanlı Vilâyet gazetelerinin adlarını hangi gün yayımlandıklarını abone ücretlerini İstanbul'da nerede abone olunabileceğini kaydetmiştir. Vilâyet salnâmelerinin vilâyetle ilgili kayıtlarına gelince vilâyetin idarî taksimatını devlet dairelerinin adlarını memur kayıtlarını vilâyete bağlı sancakların, kazaların, nahiyelerin yönetici ve memur kayıtlarını, vilâyete olan mesafelerini idari birimlere bağlı olan köylerin adetlerini, vilâyete bağlı mutasarrıfların, kaymakamların, nahiye müdürlerinin maaşlarını gösteren cetveller, vilâyet ve mülhakatın nüfus kayıtlarını, ziraî ve sanaî üretimlerini, ithalat ve ihracatını gelir ve giderlerini vergilerini kaydeden istatistikleri, vilâyetin tarihi coğrafyasını, mahalli tarihini, madenlerini, ormanlarını halkın mizacını konuştuğu dili veren önemli kayıtları neşretmiştir. Bu kayıtlar birbirleriyle karşılaştırılacak bir değerlendirmeye tabi tutulduğu takdirde ve başka kaynaklar ve arşiv kaynakları ile de desteklenirse son dönem Osmanlı tarihi ve Diyarbakır şehir tarihi araştırmalarına ışık tutacağı şüphesizdir.

V- Resmi Kurum ve Kuruluşlara Ait Salnâmeler

1."Bahriye Salnâmesi", 1306 sene-i malî-1341-1342 sene-i malî (1890-1925,26) seneleri arasında 24 defa çıkarılmıştır.³⁰

2."Boğaziçi Şirket-i Hayriye Salnâmesi" 1330H/1914M senesinde 1 defa

³⁰ Duman, s.91.92.93 Palalı, a.g.t., s.10.

çıkarılmıştır.

3."Büyük Salnâme", 1341,42/1925.26, M senelerinde 1 defa olmak üzere çıkarılmıştır.

4.Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnâmesi", 1332 H-1913M senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

5."Hariciye Nezareti Salnâmesi", 1302H/1885M, 1320H/1902M seneleri arasında 4 defa çıkarılmıştır.³¹

6."Himaye-ı Etfal Cemiyeti Salnâmesi" 1927 senesinde bir defa çıkarılmıştır.

7."İhsa-i Yıllık", 1. cild, 1928 senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

8.İlmiye Salnâmesi 1334 H/1916M. senesinde bir defa çıkarılmıştır.

9."Karesi İdadi, Sultanı Lisesine mahsus Salnâme 1339-42H/1923 M. senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

10."Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyet Salnâmesi" 1330H/1914M senelerinde 1 defa çıkarılmıştır.

11."Mâlul Gaziler Ticaret Salnâmesi" 1927.1928 M yıllarında 2 defa yayınlanmıştır

12."Ordu Salnâmesi" 1330 (1914 M) 1 defa çıkarılmıştır.³²

13."Rasâdhane-i Amire'nin Salnâmesi 1288 H/1871 M senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

14."Rehber-i Saadet Mektebi 321-328 seneleri Salnâmesi 1330/1912 M senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

15."Resimli İktisad Salnâmesi", 1926-1927, 1927-1928. Miladi senelerinde iki defa yayınlanmıştır.

16."Rusumet Salnâmesi", 1312 H/1914 M senesinde 1 defa çıkarılmıştır.

17."Salnâme-i Askeri" 1282 H/1865M, 1324 H/1908 M. seneleri arasında 14 defa çıkarılmıştır.

³¹ Duman, age, s.94, Palalı, a.g.t., S.XII

³² Duman, age, s.95, Palalı, a.g.t., s.XII

18.Salnâme-i Nezaret-i Maarif Umumiye 1316H/1898 M, 1321 H/1903 M. seneleri arasında 5 defa çıkarılmıştır.

19."Şehremaneti Salnâmesi 1926 yılında 1 defa çıkarılmıştır.³³

20."Türk Deniz Ticareti" (Salnâmesi) 1926 yılında 1 defa çıkarılmıştır.³⁴

21.Türk Ticaret Salnâmesi H. 1340-1341 (1924-1925) senesine ait olmak üzere 1 defa çıkarılmıştır.

22."Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnâmesi 1927, 1928 yıllarına ait olmak üzere 2 defa çıkarılmıştır.

23."Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Salnâmesi 1926 yılında 1 defa yayınlanmıştır.

24."Türkiye Fi sene" (Salnâmesi) 1288/1871 M., 1289/1872 M., 1290/1873 M. senelerine ait olmak üzere 3 defa yayınlanmıştır.

25."Türkiye Salnâmesi" 1927 yılında 1 defa çıkarılmıştır.³⁵ Resmî veya özel kurum ve kişilere ait Nevsalleri için bakınız Hasan Duman a.g.e., eser s.103 ve devamı.

VI- Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Arşivindeki çeşitli tasnifleri³⁶ ve döneme ait bütün irade katalogları tek tek elden geçirilerek Diyarbakır'la ilgili bütün belgelere bakılmış. konumuzu ilgilendirdiği ölçüde yararlanılarak, salnâmelerde görülen bir kısım eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.

³³ Duman, age, s.96.

³⁴ Duman, age, s.98, 99.

³⁵ Duman, age, s.99.100.

³⁶ Atilla Çetin, **Başbakanlık Arşiv Kılavuzu**, İstanbul, 1979 s.XI, XII.

GİRİŞ: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE DİYARBAKIR TARİHİNE GENEL BAKIŞ

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Taşra Yönetimi

Türkiye şehirlerinde geleneksel şehir yönetimi XIX. yüzyıl başlarından itibaren büyük değişikliklere uğramıştır. Bu değişim batıdaki gibi belirli kuvvet gruplarının etkisi ile olmamışsa da, dış dünyanın zorlayıcı şartları, Avrupa'nın Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesinden dolayı ülkenin değişen idari ve sosyo-ekonomik yapısı şehirlerin yapısında ve yönetim kurumları ve üzerinde bir takım yeni gelişmelere sebep olmuştur.

Bir bölgenin veya şehrin fizikî, idarî ve sosyo-ekonomik durumu incelenirken o bölge veya şehri bağlı olduğu ülkenin içerisinde bulunduğu idarî ve sosyo-ekonomik şartlardan ayrı tutmak mümkün değildir.¹

XV-XVI. yüzyıllarda dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devletinde devlet ve memleket yönetimi, hukukî ve askerî yapısı, sosyo-kültürel değerleri, gücünü yüzyıllardan beri süregelen köklü Türk devlet geleneğinden, İslami kurallardan mahalli ve coğrafi şartların oluşturduğu sağlam temeller üzerine kurup geliştirdiği müesseselerinden almaktadır.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru duraklama dönemi içerisine giren Osmanlı Devletinin, XVII. yüzyıldan itibaren durgunluk ve bocalama içine girdiği görülmektedir. XVII. yüzyılın ortasına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şey kaybettiği, görülür.² XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı hükümetinin Avrupa'dan çok geri kaldığını anlayıp Avrupa tekniğini almağa kalkışması ile Osmanlı devleti Avrupa'ya yetişmek, Avrupa karşısında kendini korumak için ıslahat hareketlerini başlatmış oluyordu.³ XVIII. yüzyılın sonuna gelinceye kadar, Osmanlı devleti batıdan uzak kalma, savaşlara yabancı devletlerle ittifak yaparak girmeme, dış ticaret

¹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. xxv.

² Yılmazçelik, age, aynı yer; Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları", *Belleten*, C. LIV, sayı 211, Ankara 1991, s. 963.

³ Y.Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım I, Ankara 1991, s., 12; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminden Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 4.

yapmama gibi kurallara bağılı kalmış ve bu durum ise Avrupa devletlerinin, özellikle ticari alanda Osmanlı devletini sömürmelerine sebep olmuştur.⁴

Bu yıllarda Osmanlı ülkesi anarşi içinde idi. Anadolu ve Balkanlarda derebeyleşme başlamış, eşkiyalık, hırsızlık gibi iç güvenliği sarsan olaylar çoğalmıştı. Özellikle Arap topraklarında bazı valiler, yarı bağımsız bir tutum içine girmişlerdi. Merkez hazinesinin gelirleri azalmış, iltizam bedellerinin toplanması büyük bir sorun olmuştu. Anadolu'da yerli güçlü aileler, valilik, mütesellimlik gibi üst düzey devlet hizmetlerini ellerine geçirerek ekonomik güçlerine siyasi destek sağlamışlardı.⁵

Osmanlı devleti III. Selim'den itibaren idarî, askerî, malî, ekonomik ve eğitim alanlarında yaptığı reformlarla toparlanmaya çalışmış ise de liberalizm ve milliyetçilik akımının etkisiyle, ülkedeki çalkantıların sonu gelmiyordu.⁶

Devlet bu dönemde bir yandan iç karışıklıklar ve bir yandan da 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı Avusturya, 1798-1801 Osmanlı-Fransız, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşları ile uğraşmak zorunda kalmıştı.⁷

XIX. yüzyılın başından beri şiddeti gittikçe artan dinî, ırkî, millî mahiyetteki isyan hareketleri Babıali'nin nüfuzunu ve hakimiyetini balkanlarda iyice kırmıştı.⁸ III. Selim'in 1789-1807 yılları arasında çok zor iç ve dış koşullar altında "Islahat layihaları" denilen raporlar doğrultusunda gerçekleştirilen yenilikler, Kabakçı Mustafa İsyanı ile son bulmuş, ülke bütünüyle yeni bir anarşinin içine düşmüştür. Bayraktar Mustafa Paşanın müdahalesi, II. Mahmud'un tahta çıkması, arkasından yeniçeri ayaklanması ile zor günler yaşanmıştır.

II. Mahmud, 1826'ya kadar önemli bir yenilik girişiminde bulunamamıştır.⁹ Osmanlı idarî teşkilatında eyalet ve eyaletlere bağılı birimlerde görev yapan vali, voyvoda, kathüda, mütesellim, yeniçeri serdari vb. görevlilerle adli teşkilatta görevli

⁴ Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985, s. 10.

⁵ Çadircı, a.g.e, s. 4.

⁶ Bayram Kodaman, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 12, İstanbul 1989, s. 136.

⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. V, Ankara 1983, s. 102 vd.

⁸ Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", DGBİT, C.12, İstanbul 1989, s. 137.

⁹ Çadircı; Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, s. 5.

kadı ve naiplerin bu dönemde de şehir idaresinden birinci derecede sorumlu oldukları bilinmektedir. Vali ve özellikle kadıların bir çoğu görev yerlerine gitmeyerek, buraları mütesellim ve naipler vasıtasıyla yönetmişlerdir. Bu dönemde şehirlerin en yüksek idari ve mali amirleri olan "valilerin" dürüst kimselerden seçilmelerine ve bunların halktan türlü adlarla fazla vergi almamalarına özen gösterilmiş ve özellikle II. Mahmut döneminde vezir rütbesi taşıyan valilerin büyük bir kısmı atandıkları eyalet idaresini bizzat yürütmüşlerdir.¹⁰

Öte yanda Mora'da baş gösteren Yunan isyanı kısa sürede uluslararası nitelik kazanmış, Rusya yeniden işe karışarak Osmanlı topraklarına girmiştir. 1829 Edirne Antlaşmasıyla Yunanlılara bağımsızlık öngörülmüş, 1830'da ise Cezayir Fransa tarafından işgal edilmiştir.

1831 yılına kadar imparatorluğun gözde eyaleti olan Mısır'da bir ayaklanma başgöstermiş, büyük devletlerin karışmasıyla sorun ancak II. Mahmud'un ölümünden sonra geçici olarak çözümlenmiş, Mısır'a yarı bağımsızlık verilmiştir. Devlet bütün gücüyle iç isyanlarla, dış müdahalelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu arada ayakta kalabilmek için kurum ve kuruluşlarında yeni düzenlemeler yapma gereğini duymuş ve bunu bir dereceye kadar da başarmıştır.¹¹

Şehirlerin belirgin özelliklerinden birisi de hiç şüphesiz aynı zamanda birer yönetim merkezleri olmalarıdır. XIX. yüzyıl Anadolu şehirlerinin önde gelenleri eyalet ve sancak merkezleri olmuşlardır. Bu yüzden Osmanlı ülke yönetiminin içinde bulunduğu durumu belirlemeden sosyo-ekonomik yapıyı belirlemek zordur.¹²

II Mahmut döneminin ülke yönetimini iki kısımda ele almak gerekmektedir.

Birinci kısım, III. Selim'in kendisine devrettiği eski sistemi, ikinci ise 1836 düzenlenmesinin Tanzimat'a kadar geçen sürede uygulanmasını konu edinecektir. Türkiye sınırları içinde kalan topraklarda 1856'ya kadar idari bölünmede herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. 19. yüzyılın başlarında bugün birer vilâyet merkezi olan büyük şehirlerimizden Ankara, Bursa, Balıkesir. Aydın, Manisa (Saruhan), Muğla (Menteşe,) Antalya (teke), Isparta (Hamid), Afyonkarahisar, Kastamonu, Çankırı

¹⁰ Yılmazçelik; age, s. xxvii.

¹¹ Çadırcı. age, aynı yer.

¹² Çadırcı; age, s.10.

(Kangırı), Bolu, Eskişehir (Sultanönü), Biga ve Kocaeli ile İzmir Anadolu eyaletinin sınırları içinde yer alan sancaklardı. Kütahya bu dönemde de olageldiği gibi eyaletin merkezi idi. Zaman zaman Anadolu eyaletine bağlı bu sancaklar arasında şartlara göre bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Bu tür uygulamalara diğer eyaletlerde pek raslanmamıştır. Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Karaman eyaletleri bu dönemde değişikliğe uğramamıştır. 1836'da redif teşkilatının kurulmasıyla ülke yönetiminde yeni düzenlemelere gidilerek Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri süre gelen yönetim birimleri değiştirilmiştir. Bu düzenleme Tanzimat'a kadar sürmüştür. Tanzimat'ın ilanından hemen sonra ülke yönetimi yeni baştan değiştirilerek, unvan ve hizmetlerde düzenlemeler yapılmıştır.¹³

XIX. yüzyılda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve kontrol merkezleri de değişmektedir. Bu nedenlerle yeni doğan merkezlerin zorlaması ve yenileşme hareketlerinin devamı neticesi imparatorluğun eyalet taksimatı da bu yüzyılda devamlı olarak düzenlenmektedir.¹⁴

Tanzimat yeniliklerinin uygulanışı 1840'da başlamıştır. Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari ve askeri yenilikler öncelikle hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlerden Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletlerinde uygulanmaya başladı. Öte yandan uygulama dışında tutulan eyaletlerde de uygulanması için çalışmalar sürdürülmüştür. 1845 yılı Martından itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde de Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi.¹⁵ Diyarbakır valisi İsmail Paşa tarafından, Merkeze gönderilen Haziran 1845 tarihli yazıda, bölgede sık sık isyan çıkaran kimselerin bu tür davranışlardan vazgeçtikleri ve halkın yeni yönetim biçiminden memnun olduğu bildirilmişti. Durum Abdülmecit'e iletilince çok memnun olmuştu.

Erzurum bölgesinde ise yeni düzenleme iyi karşılanmadı. Özellikle Van dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar oldu. Öyle anlaşıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı direnme yurtluk ve ocaklık olarak toprağı ellerinde bulunduranlardan gelmiştir. Diyarbakır'da yurtluk ve ocaklık sahiplerinin bazılarının

¹³ Çadırcı, age, s.14, 15, 16.

¹⁴ Mübeccel B. Kıray, **Örgütlemeyen Kent İzmir**, Ankara 1972, s.9.

¹⁵ Çadırcı, age, s.190, 191, 193; Ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim" (1839-1856), Belléten, L II/203, 1988.

toprakları hazineye devredilerek kendisine maaş bağlanmış, bir kısmına da kaza müdürlükleri verilmiştir. Burada olaylar çıkmamıştı.¹⁶ Tanzimat'ın uygulanmasında en büyük tepki hiç şüphesiz Cizre ve Hakkari yöresinden gelmiş, yılların biriktirdiği sorunlar, Diyarbakır eyaletinde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından sonra, bölgede hükümete karşı Bedirhan Bey'in önderliğinde çıkan ayaklanma bastırılmış. Bölgede Tanzimat ıslahatları uygulamaya kondu, yeni bir eyalet oluşturuldu, yeni eyalete Kürdistan adı resmen verildi. Alınan bütün önlemlere rağmen, bölgede can ve mal güvenliği uzun süre sağlanamadı. Yörenin sosyo-ekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka nedenlerle Tanzimat'ın getirdiği düzen gerçekleştirilemedi.

Tanzimat'ın ilanından sonra geçen on senelik dönemde uygulama. bütün Türkiyede şeklen de olsa gerçekleştirilmiştir. Tanzimat'ın ön gördüğü can ve mal güvenliği, vergi adaletinin sağlanması gibi hususlar gerçekleşmemiş, devletin yıkılışına kadar hızla artmıştır.¹⁷ II. Mahmud'un başlattığı yenilikler dizisinin devamı olan Tanzimat devri, I. Meşrutiyet'e (1876) kadar devam eder.

30 Mart 1856'da Paris antlaşması imzalandı. Paris kongresinin toplanmasından az önce. Abdülmecit, Gülhane Hatt-ı Humayunu'nu tamamlayan yeni bir "Islahat Fermanı" yayınlamıştı. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra memlekette beklenen iç huzur sağlanamadı. Cidde, Lübnan ve Suriye'de olaylar çıktı. Eflak, Boğdan ve Karadağ'da ayaklanmalar oldu. Lübnan olayına Fransızlar müdahale etti. İngiltere bölgenin Fransız etkisine gireceğini görünce işe karıştı. 1861'de Fransa askerlerini geri çekti. 1861'de Lübnan ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilâyet oldu. 1856 Paris Anlaşmasından sonra, Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya kendi görüşleri ve çıkarları açısından içişlerimize karışıyorlardı.¹⁸ 1863 yılı sonlarında Ali ve Fuat Paşalar taşra yönetiminde reform uygulamasına giriştiler.

Eyaletlere "teftiş heyetleri" göndermek yatıştırıcı bir tedbir gibi düşünülmüştü, ama bir çözüm olamadı. Bu arada "Vilâyet Nizâmnâmesi" hazırlandı. 7

¹⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s.197.

¹⁷ Çadırcı, *age*, s. 197.

¹⁸ Çadırcı, *age*, s.175, 176.

Cemaziyelahir (7 Kasım 1864) tarihli bu nizâmnâme ile eyaletler kaldırılarak yerine vilâyet üniteleri kuruluyordu.¹⁹

1864 düzenlemesi ile Osmanlı Avrupa'sında on vilâyet, kırk dört sancak; Asya'sında ise on altı vilâyet, yetmiş dört sancak oluşturulmuştu. Bu düzenleme 1871'e kadar yürürlükte kaldıktan sonra yeniden düzenlenerek ilan edilmiştir. 8 Ekim 1864'te Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak öncelikle Tuna vilâyetinde uygulamaya konulan yeni yönetmelikle, Tanzimat'ın 1842'den beri yönetimde yaptığı düzenlemelere yeni bir biçim verilmekte idi. 1849 eyalet meclisleri nizâmnâmesi hükümlerine göre yürütülen yönetim işleri, bu tarihten itibaren çıkarılan yeni tüzük ve yönetmeliklere uygun biçime konulmuş 1867 yılında uygulama tamamlanmıştır.

Tanzimat'ın uygulanmaya konulmasıyla birlikte yönetim birimlerinin her birinde oluşturulan meclisler, 1864'ten sonra da varlıklarını ve fonksiyonlarını geliştirip değiştirerek sürdürmüşlerdir.²⁰

Yapılan tecrübelerin kifayeti ve yeni usulün diğer eyaletlere de tatbiki sırası artık gelmiş oluyordu. Ali Paşanın sadrazam olması üzerine, vilâyet usulünün her tarafa uygulanması kararlaştırıldı (Haziran 1867 M.). Bu münasebetle Rumeli'de Manastır, Selanik, Yanya. Tırhala eyaletleri birleştirilerek Selanik ve Yanya namıyla iki vilâyet teşkil olundu. Anadolu'da Kürdistan ve Mamuratülaziz eyaletleri birleştirilerek Diyarbakır vilâyeti kuruldu.²¹ 1871 Vilâyet nizâmnâmesi, vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetimini ayrıntılarıyla belirtiyordu.²²

6 Nisan 1876'da yeni bir nizâmnâme hazırlandı. Nahiye idaresi ile hususları ortaya koyuyordu. Fakat buna rağmen nahiyeler yaygın ve örgütlü biçimde kurulamadı. Özellikle Doğu Anadolu'da aşiret reislerine müdür unvanı verilerek, aşiret örgütü nahiyeye dönüştürülmek istendi. Bundan uzun süre olumlu sonuç alınamadı.²³

¹⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 53.

²⁰ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 252-253; Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s. 49.

²¹ T.Mümtaz Yaman, *İdare Mecmuası*, "Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalaşma", s. 138-142, Ankara 1940, s. 1489.

²² Çadırcı, *Tanzimat Dönemi*, s. 251.

²³ Çadırcı, *age*, s. 253.

1876 yılında ilk Osmanlı Mebuslar Meclisinin hazırladığı "Vilâyet Kanunu" gerçekleşmediği için, 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi 1913 yılında çıkarılan geçici kanuna kadar yürürlükte kalmıştır. Kısaca Osmanlı Devleti, Ali ve Fuat Paşaların girişimi ile hazırlanan bir proje ile, vilâyet idaresinde yeni bir döneme giriyordu.²⁴

Birinci Meşrutiyet'e kadar geçen zaman içinde vücuda getirilmiş olan teşkilat, devletin son elli senelik tarihi içinde takribi olarak eski şeklini muhafaza etti. Devletin idaresinde, eski devirlerle kıyas edilmeyecek derecede yenilikler meydana getirilmiştir.²⁵ Bu dönemde yapılan yeniliklerin başarılı olup olmadığı ve devleti yıkılmaktan kurtarmada ne kadar etkili olduğu konusu ayrıca üzerinde durulması gereken bir meseledir.²⁶

XIX. Yüzyılda Tanzimât'la birlikte merkez teşkilatında²⁷ ve taşra teşkilatında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, taşra teşkilatında eyâlet sisteminden vilâyet sistemine geçilmesi, vilâyet nizâmnâmesinin uygulamaya konulmuş olması, zorunlu olarak merkez teşkilatında bazı yeni düzenlemeleri lüzumlu hale getirmiştir. Şöyle ki: "*Meclis-i ahkâm-ı adliye, adli kuvvetle icra kuvvetinin yekdiğerinden ayrılmasını temin eden vilâyetler nizâmnâmesinin tatbik mevkiine konulduğu tarihe kadar vazifesine devam etmiş bulunuyordu. Vilâyetler nizâmnâmesinde yapılan tadilat, adli işlerle idare işlerinin yekdiğerinden tamamen ayrılması keyfiyeti üzerine, Bâb-ı âlî hükümet teşkilatında da, yeni bazı tadilat yapılmasını lüzumlu gördü. Bilhassa yeni nizâmnâmenin tatbik mevkiine konulmasından sonra mülki idare işleriyle, adliyenin ve kanun ve nizâm tedvin ve tanzimi işinin bir reis altındaki meclise verilmesindeki mahzurlar kendiliğinden meydana çıktı. Zaten vilâyetlerde, mülki taksimatın muhtelif derecelerinde adli işler, idare amirlerinin elinden alınınca merkezde de bu ayrılığın yapılması zaruret halini almıştı.*" Bu durum göz önünde bulundurularak 1 Nisan

²⁴ Ortaylı, **Tanzimattan Cumhuriyete**, s. 61.

²⁵ Yaman, age, s. 1546.

²⁶ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983, s. 161-181.

²⁷ Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatındaki yeni düzenlemeler için bkz. Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren yayınları, İstanbul, 1993.

1868'de bir nizâmnâme ile bütün mülki işlerin müzakere merkezi olmak üzere bir "Şuray-ı Devlet" teşkil edildi.²⁸

Osmanlı şehirleri, sosyo ekonomik özellikleri kadar fiziki özelliklerini de kendilerinden önceki Türk-İslam şehirlerinden almışlardır.²⁹ Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılda gerçekleştirmeye çalıştığı yapısal değişikliklerin gelişimi üzerine oturtulmuştur. Dolayısı ile bugünkü modern Türk şehrinin fiziki ve sosyo-ekonomik yapısı özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen gelişmelerin devamı niteliğindedir. Cumhuriyet dönemi Türk şehrinin problemlerini anlayabilmek, bunlara sağlıklı çözümler getirebilmek ancak problemlerin tarihi köküne inmekle mümkün olacaktır. Bu yüzden XIX. yüzyıl şehir tarihi araştırmaları büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizde şehir tarihi çalışmalarında en kısır dönem XIX. yüzyıldır. Bununla beraber bu yüzyılın ilk yarısında önemli çalışmalar da yapılmıştır.³⁰ Bu yüzyılın ikinci yarısına ait çalışmalar ise yok denecek kadar azdır.³¹ Kısaca "**Şehir tarihçiliği**" konusunda yapılan çalışmaların ilerlemesi, devletin bütününü meydana getiren ekonomik, sosyal, idari ve kültürel yapının ortaya çıkmasına ve Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyetinin arasındaki tarihi ilişkiyi daha doğru bir şekilde değerlendirme imkanını bize verecektir.

²⁸ Yaman, age, s. 1506.

²⁹ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s. 2.

³⁰ Rifat Özdemir, **XIX. yy. İlk Yarısında Ankara**, Ankara, 1987; Yılmazçelik, **XIX. yy. İlk Yarısında Diyarbakir**, TTK, Ankara, 1995.

³¹ Maruf Sinan, "**Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1508)**", T.D.T.A.D. S.103, İstanbul 1996; H. Hüseyin Sopancalı, **Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi**, Ankara, 1993. İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İkinci**

DİYARBAKIR TARİHİNE GENEL BAKIŞ

I. Tarih Boyunca Diyarbakır'a Verilen Adlar

Diyarbakır ili Güneydoğu Anadolu'nun en büyük şehri olup, Dicle'nin yukarı havzasında, nehrin sağ kıyısına hakim bir mevkide ve 650 M. irtifada bulunur

En eski çağlardan beri büyük mntıkaları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunması, şehrin önemini her devirde sürdürmesine sebep olmuştur. Bu yollardan biri Anadolu ve Suriye'den gelerek, Irak'a giderdi. Akdeniz kıyılarını Basra körfezine bağlayan bu en kısa yoldan Diyarbakır'da ikinci bir yol ayrılarak, kuzeydeki dağ seddini Deveboynu geçidi ile aşip bu suretle Mezopotamya ile Karadeniz kıyıları arasında irtibatı temin ediyordu. İkinci derecede başka bir yol da, Diyarbakır'ı Bitlis ve Van gölü havzası üzerinden, Azerbaycan ve İran'a bağlıyordu. Önemli yolların düğüm noktasını teşkil etmesi sayesinde. Diyarbakır şehri tarih boyunca gelişme imkanı bulmuştur.³²

Diyarbakır ilk çağlardan günümüze kadar çeşitli adlarla anılmıştır. Şehrin adı ilk olarak Asur hükümdarı Adad Nirari'den kalma bir kılıç kabzasında ve Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde "Amidi"³³, Yunan ve Latin kaynaklarında "Amido" ya da Amida³⁴ olarak, Süryani kaynaklarında ise Omid veya **Emit** olarak geçmektedir.³⁵ Romalılar şehre Augusta adını vermişlerse de bu ad tutulmayarak unutulmuştur.³⁶ Arap akınları sonrasında bu ad Arap kaynaklarında "Amid", Türklerin yöreye gelmesinden sonraki kaynaklarda, Kara-Amid ve Kara-Hamid olarak geçer.³⁷

Yarısında Dersim Sancağı, Elazığ, 1999.

³² Mükrimin H. Yınanc, "Diyarbakır", İ.A. s.601; Nejat Göyünç, "16 yy. İlk Yarısında Diyarbakır", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, İstanbul 1998, C.II, s.98, 177.

³³ "Diyarbakır", Türk Ansiklopedisi, C.XIII Ankara, 1966, s.378; "Diyarbakır" Yurt Ansiklopedisi, C.III, s.228; Şevket Beysanoğlu, ; Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987 C.I, s.3;

³⁴ Beysanoğlu, age, s.4; Yılmazçelik, age, s.1.

³⁵ Cebrail Aydın, Tarihte Süryaniler, İstanbul 1864, s.57, Beysanoğlu age. a.g. yer.

³⁶ Ebu'l Farac, Ebu'l Farac Tarihi. çeviren. Ömer Rıza Doğrul. T.T.K. yayını. C.I. Ankara 1945, s.136.

³⁷ Diyarbakır Salnâmesi, R.1319/H.131, s.186 Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı" İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, s.23, İstanbul 1969 s.16, Yılmazçelik, age, s.1.

Bölge adı olarak kullanılan "Diyarbakir" adı tarihi dönemler içerisinde Cezire bölgesinin kuzeyi olan Yukarı-Dicle bölgesini ifade ederken bu ad daha sonra ilin adı olmuş, şehre yine Amid veya Kara-Amid denilmeye devam edilmiş ise de, daha sonraları şehrin bu adı yavaş yavaş unutulmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru vilâyet sistemine geçilmesiyle Diyarbakır adı hem vilâyet hem de şehir için kullanılmaya başlanmıştır.³⁸

"Vilâyetin merkezi Diyarbakir şehridir şehir-i mezkûr Hicret-i Celile-i Nebeviyeden 14 sene sonraya kadar Amid, nâmiyle tesmiye olundu. Şehrin ebniyesi karataştan mamul olduğundan Amid-i Sevda namıyla da şöhet bulmuştur. Fakat daha sonraları Diyarbakir namı daha ziyade şöhet buldu. İse de Amid ismi büsbütün unutulmadı. Diyarbakir'e "Amid" denilmesinin sebebi aslisi mechul kaldığı gibi Diyarbakir olarak tesmiye olunmasının sebebi dahi süreti kati'yada bilinmemiştir. Rivâyat-ı mahalliyeye nazaran kabile-i Arabdan Bekr bin vail namında bir zat kabilesiyle beraber Cizre'nin şimâlindeki tağlık ve mürtefi' olan araziye zabt idub oralara yerleştiği cihetle şehrin civarına Diyarbakir namı verilmiştir.

*Süryaniler dahi Amid'in garb cihetinde vaki" Rum kapusu kurbunda şimdiki Süryani Kilisesi mahallinde Hazreti Betül Meryem nâmında cesim bir kız manastırı olub..... Mezkûr manastırın ismi olan "Darbakire"den Diyarbakir nâmi çıkarılmıştır diye bir iddiada bulunuyorlar ise bunun dahi sıhhati anlaşılmamıştır."*³⁹ 15 Kasım 1937'de Atatürk Diyarbakir'e geldi. 16 Kasım 1937'de vilâyetin adı "Diyarbakır"a⁴⁰ çevrildi. Daha sonra 10 Aralık 1937 gün ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile bu isim kesinleşti⁴¹

II. Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar Diyarbakır Tarihi

Diyarbakır bölgesinin tarih öncesi dönemi yerleşimleri günümüzden dokuz bin yıl önceye kadar dayanmaktadır. Son dönemlerde Ergani yörelerinde yapılan kazılarda Çayönü Tepesi araştırmalarına bakılarak, Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu sınırları içinde yer alan bölgenin, ilk yerleşme bölgesi olduğu, Çayönü

³⁸ Dilmen, Necmi; "Diyarbakir Adı Üzerine Çalışmalar", Türk dili Belleten, Ankara 1938, s.29.30, s.88.

³⁹ H. 1328, DVS, s. 186.

⁴⁰ Diyarbakır adı: Bölgede Neolitik çağdan beri bakır madeni bulunmasından dolayı bakır eli anlamına gelmektedir. Dilmen, agm, s. 23, 30, 69.

tepesi insanların yerleşik düzene ve besin üretimine geçerek ilk köy topluluklarını oluşturdukları dönem (M.Ö.7250-6750) olarak tarihlenmektedir.⁴² Bu dönemde Çayönü yalnız Anadolu'da değil, bütün Güneybatı Asya ve Eski Dünya'da ilk karma besin ekonomisini gerçekleştiren insan topluluklarının yaşadığı bir yer olarak uygarlık tarihinde yerini almaktadır.⁴³

Güneydoğu Anadolu'nun en eski halklarından olan Hurri'ler, Subartu denilen Yukarı Dicle'de bugünkü Diyarbakır'ı da içine alan bölgede (M.Ö. 3500-1260) yaşamışlardır.⁴⁴

Diyarbakır bölgesine M.Ö. I. bin başlarından itibaren Sami kökenli Arami kavimler yerleşmiştir. Bunu takiben bölge Asurların hakimiyetine girmiştir (M.Ö. 1260-775). Daha sonra Urartuların (M.Ö.775-736), tekrar Asurların (M.Ö. 736-653) eline geçti. Bundan sonra İskitler (M.Ö. 653-625), Medler (M.Ö.625-550), Persler (M.Ö. 550-331) Büyük İskender (M.Ö. 331-323), Selevkoslar (M.Ö. 323-140). Partlar (M.Ö. 140-85), Büyük Tigran (M.Ö. 85-69) ve Romalıların egemenliği altına girmişti (M.Ö. 69-M.S. 53). M.S., 53-395 tarihleri arasında uzun bir süre Partlar, Romalılar, İranlılar arasında sık sık cereyan eden mücadele sahası olmuş ve daha çok Roma egemenliğinde kalmıştır. 395'ten itibaren Bizans egemenliğine geçmiştir.⁴⁵ Roma ve Bizans hakimiyetleri sırasında İran'a karşı yapılan savaşlarda Diyarbakır bir üs vazifesi görmüştür.⁴⁶ Daha sonra Hunlar 395 yılında Kafkas yolundan Amid'e girdiler ve şehri tahrip ettiler.⁴⁷

Hiz. Ömer 639 yılında el-Cezire'nin fethedilmesi için İyaz b. Ganem'i görevlendirdi. İyaz'ın komutasındaki ordu Amid üzerine yürüterek kaleyi muhasara etti. Amid halkı karşı koymasına rağmen muhasara devam etmiştir. İyaz b. Ganem'in

⁴¹ Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, S. 3786, Beysanoğlu age, s.67.

⁴² Halet Çambel, Robert Braidwood, 1987 Yılı Çayönü Kazıları, X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1988, s. 37 vd.; "Diyarbakır", YA, 2228, 9. vd., Beysanoğlu, age, C. I, s. 38 vd., Yılmazçelik, age, s. 2.

⁴³ Ufuk Esin, Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması, Toplum ve Bilim Dergisi, 1978, S. 6-7, s. 22.

⁴⁴ M.Fahrettin Kırzioğlu, "Diyarbakır", Kars Tarihi, İstanbul, 1953, C. I, s. 27; YA, C. III, s. 2231; Beysanoğlu, age, C. I, s. 47; Adil Alpman, Eski Önasya Hukukunda Adaption, Ankara 1988, s. 36.

⁴⁵ Mar-Yaşua, Vekaayi'ne, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958, s. 30.35; Ahmet Sözer, Diyarbakır Havzası, Ankara 1969, s. 44.

⁴⁶ Errenst Hanigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 76.

komutası altında bulunan Halit b. Velid şehre girerek şehri teslim aldı. Bir anlaşma yapıldı.⁴⁸ Bu tarihten itibaren Diyarbakır uzun bir süre İslam devletlerinden Emeviler ve Abbasiler'in egemenliğinde kalmış, bu dönemde Arap-Bizans mücadelelerinde önemli rol oynamıştır. Abbasi halifesi tarafından bu bölgeye vali olarak atanan Abu Musa İsa b. el-Şeyh'in halifeye isyan etmesi üzerine Şeyhoğulları beyliği kuruldu (869-899)⁴⁹

Diyarbakır 899'da Halife Mu'tezid'in ordularınca tekrar alındı. Halife aynı yıl ayaklananlara sığınak olmasın diye şehrin Harput Dağ ve Mardin kapıları civarındaki surların bir kısmını yıktırdı. Şehir tekrar Abbasi hakimiyetine girdi.⁵⁰ Bunu takiben 930-978 yılları arasında Hamdani'ler (978-984), Büveyh Oğulları ve (984-1085) Mervaniler bu bölgeye hakim olmuşlardır.⁵¹

Selçuklu sultanı Tuğrul Beyin öncüleri sayılan Oğuzlar 1042 tarihinden itibaren Diyarbakır bölgesine akınlara başladılar. Bu akınlar sonucunda Mervani'ler Selçuklu hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁵² Bizzat Tuğrul Beyin emri ile Türkmenlerin 1042-1045 yılları arasında Diyarbakır yöresine yerleştikleri görülmektedir.⁵³ Selçuklu Sultanı Alparslan bu dönemde Diyarbakır'a iki defa gelmiş ve karargahını burada kurdurtmuştur. Malazgirt zaferinden (1071) sonra Alparslan Selçuklu emirlerinden Artuk'u Mardin, Diyarbakır, Malazgirt, Malatya, Harput ve çevresini fethetmekle görevlendirdi.⁵⁴ Alparslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah'ta Fahrüddeve Muhammed b. Cüheyri, Artuk bey ile beraber bir çok Türk emirlerini Diyarbakır'ı almak için görevlendirdi. 1083 yılında şehir kuşatıldı ve nihayet 4 Mayıs 1085'te Selçuklu'ların eline geçti.⁵⁵ Melikşah bölgenin yönetimini Fahrüddeve'ye verdi. Fahrüddeve Amid'in idaresini oğlu Zaimüddeve'ye verdi ve

⁴⁷ Mar-Yaşua, age, s. 7; **Dairetü'l- Maarif-i Bazarg-ı İslami**, C. II, Tahran 1368, s. 191.

⁴⁸ **Futuhu's-Şam**, telif Abu Abdullah b. Amr, el-Vakidi, Darü'l-Liyl, Beyrut, s. 98; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut 1986, C. II, s. 373-374.

⁴⁹ Yinanç, **'Diyarbakır'**, s.606-607; Süleyman Savcı, **Silvan Tarihi**, Diyarbakır 1959, s.10, 11.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, age, C. VI, s. 91; Yinanç, agm, s. 608.

⁵¹ Ernest Heningman, age, s. 96-97; Beysanoğlu, a.g.e; C.I.s.49; Ahmed b. Yusuf, b. Ali, b. el-Ezrak el-Fariki, Beyrut, s. 59-63.

⁵² M.H.Yinanç, **Türkiye Tarihi**, Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s. 40-41 vd.

⁵³ Reşidüddin Fadlullah, **Cami'üt-Tevarih**, Ankara 1960, C. V, s. 38-39.

⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953, s. 48, vd.

⁵⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1980, s. 204-205.

Emir Çubuk'u da şahneliğe tayin etmiştir. Bir müddet sonra Melik Fahrüddeve'yi azlederek yerine Belh'li Amidülmül Kıvamüddin Ebu Ali'yi tayin etmiştir. (1089)⁵⁶

Melikşah ölümünden önce devletin topraklarını şehzadeler arasında paylaştırırken Suriye'yi Alparslan'ın oğlu Tutuş'a vermişti. Melikşah'ın ölümü üzerine (1092) Tutuş hükümdarlığı ilan edince, Diyarbakır bölgesi Suriye Selçukluları'nın egemenliğine girdi. Ancak Saltanat mücadelesinden galip çıkan Berkiyaruk kısa bir müddet sonra bölgeyi tekrar Büyük Selçuklu Devletine bağlamıştır.⁵⁷ Saltanat mücadeleleri 11 yıl sürmüş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir çok Türk beylikleri kurulmuş ve bu beyliklerden biri Amid yani Diyarbakır yöresinde kurulan Yıvaloğulları beyliğidir (1097-1142)⁵⁸ Bu tarihten sonra 1142'de Nisanoğulları dönemi başlamıştır. 1183'te Selahaddin-i Eyyubi Diyarbakır'ı fethederek burayı Hısn-Keyfa Emiri Artuklu Kara-Aslanoglu Nurettin Mehmed'e vermesiyle Diyarbakır Nisanoğulları hakimiyetinden çıkarak Artukoğulları egemenliğine girmiştir. Artukoğulları egemenliği de 1232'de son bulmuştur. Artukoğulları bazen Eyyubilere bazen de Anadolu Selçuklularına itaat etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁹ Şehir, 1232'de Eyyubilerin eline geçmişse de bu dönem fazla sürmemiş 1240'ta Diyarbakır ve bölgesi tekrar Anadolu Selçuklularının idaresine geçmiştir.⁶⁰

1245'te Elcezire ve Bağdat yolunu açmak amacıyla harekete geçen Baycu kumandasındaki bir Moğol ordusu, Amid, Edessa, Nissibis'i fethetti⁶¹.

Meyyafarikin hükümdarı Melik Kamil 1257'de Diyarbakır'ı geri aldı ise de, 1258'de Hülagü'nün oğlu Yamşut önderliğinde bir ordu Meyyafarikin ve Diyarbakır'ı tekrar aldı (1259). Hülagü burayı Anadolu Selçuklu sultanına geri verdi. 1259'dan 1277 yılına kadar Diyarbakır Anadolu Selçuklu sultanlığına bağlı görünüyorsa da, şehir aslında Moğollar'ın kontrolü altındaydı. 1277'den itibaren Diyarbakır bizzat

⁵⁶ Yınanç, "Diyarbakır", s. 612-613.

⁵⁷ Ali Sevim, Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989, s. 94; Yınanç, agm. s. 613.

⁵⁸ Faruk Sümer, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde Yıvaloğulları Beyliği", I-II, Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, s. 111.

⁵⁹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 6; Yınanç, agm. s. 615, 616.

⁶⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 418-419.

⁶¹ Berthold Spuller, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957, s. 54.

İlhanlılar devletinin gönderdiği valiler tarafından idare edilmeye başlandı.⁶²

İlhan Gazan Han'ın 1301'de çıktığı ikinci Suriye seferi başarısızlıkla sonuçlanınca sefer dönüşünde Gazan Han Diyarbakır'ı sadakatlarından dolayı Mardin Artukları'na vermiştir.⁶³

1296 tarihinde Diyarbakır valisi Mulay Noyan idi. 1312'de ölümü üzerine Diyarbakır eyaleti Sutay Noyan'a verildi. 1316'ta İrincin Noyan vali oldu. Ancak Emir Çoban'ın İlhanlı iktidarını ele geçirmesi üzerine Sutay tekrar Diyarbakır valisi oldu. Sutay'dan sonra çocukları bölgenin önemli bir kısmını ele geçirerek bir müddet bağımsız olarak bölgeyi idare etmişlerdir.⁶⁴ 1350'de Sutaylılar hakimiyeti son bulmuştur.⁶⁵

1350 tarihinde Moğol hakimiyetinin zayıflaması üzerine, Mardin Artukluları bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir. 1394'de Diyarbakır Timur'un hakimiyetne girmiştir.⁶⁶ Timur 1401 senesi başında Suriye'den Elcezire'ye ve oradan Irak'a döndüğü zaman Kara Yülük Osman Beye Amid şehrini ve Diyarbakır bölgesinin emaretini vermiştir.⁶⁷ Bu tarihten itibaren Akkoyunlular bu şehri merkez yaparak Akkoyunlu devletini kurmuşlardır.

1401-1507 yılları arasında yaşayan Akkoyunlu devleti Diyarbakır'da ki devlet merkezini Uzun Hasan döneminde Tebriz'e taşıdı (1469). Anadolu'da Akkoyunlu ulusuna bağlı olan boy ve oymakların çoğunu da İran'a götüren Uzun Hasan Doğu Anadolu'da Türk ırkının zayıflamasına sebep oldu. Diyarbakır'ın başkent olmaktan çıkması eski önemini kaybetmesine neden olmuştur.⁶⁸

Diyarbakır ve yöresi 1507 tarihine kadar Akkoyunluların yönetimi altında kaldı. Bu tarihten itibaren Amid Şah İsmail'in eline geçti. Safeviler şehirdeki Akkoyunlular'dan ve sünni halktan binlercesini öldürdü. Şehri yağmaladı. Şah İsmail komutanlarından biri olan Ustaclu Muhammed Han'ı Diyarbakır valiliğine atadı.

⁶² M.Halil Yinanç, a.g.m., s. 618.

⁶³ Spuller, age, s. 112.

⁶⁴ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, Ankara 1992, C.I. s.33-34.

⁶⁵ Yinanç, agm, s.621.

⁶⁶ Mustafa Kafalı, "Timur", İ.A., C. XII/1, s.343.

⁶⁷ Yinanç, agm, s.621, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1984, s.189.

⁶⁸ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", İ.A., C.I, s.260.

Safevilerin yönetimi sekiz yıl sürmüştür.⁶⁹

III. Osmanlı İdaresinde Diyarbakır

Yavuz Sultan Selim Çaldıran savaşında, 23 Ağustos 1514'de, Şah İsmail'i hezimete uğrattıktan sonra, faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine bağlanması meselesi üzerine yoğunlaştırmış, aslen Bitlis'li olup bu bölge halkı üzerinde büyük bir itibarı olan Şeyh Hüsameddin oğlu tarihçi İdris-i Bitlisi'yi görevlendirmişti.⁷⁰

Bitlisi, üzerine düşen görevi, bölgeyi dolaşarak yerli emirlerle görüşüp onların Padişaha itaatini sağlayarak, yerine getirmiştir. O arada Diyarbakır halkı ayaklandı Safevilerin şehirde kalan yöneticileri yok edildi, diğerleri kalenin dışına atıldılar.

Diyarbakır (Amid) halkının isyanını Kürt beylerinin tutumunu İdris-i Bitlisi'nin çalışmalarını haber alan Şah İsmail bunun üzerine Karahan'ı bir ordu ile Diyarbakır üzerine yolladı.⁷¹ Kuşatma bir yıl kadar sürdü Diyarbakır halkı çok eziyet çekti. Ancak bu sırada Yavuz Sultan Selim, Dulkadiroğulları beyliği karşı bir sefer düzenlendiği için yardıma gidememiş fakat Diyarbakırlı Yiğit Ahmed'i bir miktar askerle yardıma göndermiştir.⁷²

Dulkadir ülkesi alındıktan sonra, Sultan Selim, Bıyıklı Mehmed Paşayı Diyarbakır bölgesinin fethine memur ettiği. Sadi Paşayı da onun yardımına gönderdi Osmanlı kuvvetlerinin geldiğini gören Karahan kuşatmayı kaldırdı.⁷³ Osmanlı kuvvetleri Eylül 1515 şehre girdi halk memnuniyetle karşıladı. Bıyıklı Mehmet Paşa Beylerbeyliğine tayin olundu.⁷⁴ Diyarbakır bölgesinin zaptı kolay olmamış, muhtelif zamanlarda Osmanlılarla Safeviler arasında savaşlar olmuş iki yıllık bir mücadeleden sonra 1517 senesi sonbaharında bütün kıt'a Osmanlıların eline geçmiştir.⁷⁵

⁶⁹ Ali Emiri, **Osmanlı Vilayet-i Şarkıyye Diyarbekir Vilayeti**, İstanbul. 1918. s. 69.

⁷⁰ Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Amid Şehrinin Fethi, Amid-i Sevda gazetesi. S.1, (Tarihsiz), s.6; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C.2/7, İstanbul, 1988, s. 77; Yınanç, "Diyarbakır", IA, C.III, s. 623.

⁷¹ Hoca Saadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, sadeleştiren, İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1979, C.4, s.253.

⁷² Yınanç, agm, s.623; Ali Emiri, a.g.gazete, s.7. Hoca Saadettin age, aynı yer.

⁷³ Yınanç, agm, aynı yer.

⁷⁴ Nejat Göyünç, agm., s.78.

⁷⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.II, Ankara 1983, s.275.

Osmanlılar, yeni fethettikleri bu kıta içinde Diyarbakır, Musul, Diyar-ı Rabia ve Muzar bölgeleri ile Bitlis kıtasını bir araya toplayarak. Merkezi Amid olmak üzere büyük bir eyalet meydana getirmişlerdir. Irak'ın fethinden sonra yeni bir takım düzenlemeler yapılarak yeni eyaletler vücuda getirilmiştir. Ancak Diyarbakır Bölgenin en önemli eyaletlerinden biri⁷⁶ olarak Safeviler üzerinde yapılan seferlerde Diyarbakır, orduların hareket üssü ve kışlağı fonksiyonunu yüklenmişti.⁷⁷ Kanuni Sultan Süleyman, birinci İran seferinden dönerken 20 Ekim 1535'te Diyarbakır'a uğramış şehirde bir kaç gün kalmıştır. Bu ziyareti sırasında Diyarbakır'ın suyunu fazlalaştırmak için ⁷⁸ Hamvarat suyunu şehre getirmiş ve bir darphane yaptırarak para bastırmıştır.⁷⁹ Kanuni 1554'de İkinci İran seferine giderken yine buraya uğramış ve sekiz gün kalmıştır.⁸⁰

Vezir-i Azam Kuyucu Murat Paşa 1610 yılında İran seferi dönüşünde, ordu ile beraber kışı Diyarbakır'da geçirmiştir.⁸¹ Anadolu'ya yapılan İran akınlarını durdurmak için İran seferine çıkan IV. Murat, 1635'de Tebriz'den dönerken Diyarbakır'a gelmiştir. Padişah Bağdat seferine giderken (1638) ve dönerken (1639) Diyarbakır'a iki sefer daha uğramıştır. Sultan Murad ikinci gelişinde Diyarbakır'da bulunan çok nüfuzlu ve müridi çok kalabalık olan meşhur Şeyh Mahmud Urmevi'yi idam ettirdi.⁸²

XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgede asayiş iyice bozulmuştur. Şehri yönetenlerin bir çok yolsuzluklara karışması, devlet merkezine bir çok şikayetin gitmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla ülke genelinde meydana gelen huzursuzluk bölgede de kendini his ettirmiştir.⁸³

XIX Asrın ikinci yarısında Osmanlı devletinin vücuda getirdiği ıslahatı kabul

⁷⁶ Yinanç, agm, s.623.

⁷⁷ Münecimbaşı Ahmed Dede, **Münecimbaşı Tarihi**, İstanbul (tarihsiz) Tercüman 101 Temel eser, s.544. Yinanç, agm, s.624.

⁷⁸ Yinanç, agm, aynı yer.

⁷⁹ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C.IV, İstanbul İkdam matbaası 1896, s.26, 27; Bedri Günküt, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır, 1937, s.116.

⁸⁰ Yinanç, agm, s.624.

⁸¹ Mustafa Korkmaz, **Şer'iyye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal İktisadi ve Kültürel Hayat**, Ankara 1988, s.26 (basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁸² Yinanç, a.g.m., s.624. Beysanoğlu age, C.II, s.632.

⁸³ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası**, Ankara, 1975, s.67.

etmek istemeyen emaret, yurtluk ve ocaklık sahibi reisler ile mütesellimler, bir çok yerde olduğu gibi, Diyarbakir bölgesinde de muhalefet ve mukavemete, hatta isyanlara teşebbüs etmişlerdi. Bu yüzden o yörede uzunca süren te'dip hareketi vukua gelmiş ve Bedirhan Paşa başta olmak üzere bazı reisler itaat altına alınmış tenkil olunmuş veya başka mahallerde ikamete mecbur tutulmuşlardır.⁸⁴

1878 tarihli Ayestefanos antlaşması ve sonradan bu anlaşmanın yerine geçen Berlin antlaşmasının 61. Maddesinde göre, Rusya Doğu-Anadolu'da bir Ermenistan kurma siyaseti gütmeye başlamışlardır. Böylece kışkırtılan Ermeniler, Doğu-Anadolu'nun bir çok yörelerinde İsyandar çıkartmaya başladılar.⁸⁵ Diyarbakır'da da bir ayaklanma oldu. (1 Kasım 1895) Şehrin önemli bir kısmı ayaklanma sırasında yandı. İki taraftan önemli ölçüde ölenler oldu.⁸⁶ Olaydan sonra Diyarbakır'a gönderilen Ziya Paşa asayiş ve düzeni sağlamayı başardı. Bu olayda Ermeniler kârlı çıktılar. Çünkü Avrupa'nın Amerika'nın yardım ve desteğini sağlamışlardır.⁸⁷

Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar geçen zaman içinde, bu bölgede ıslahata devam edilmiş olmakla beraber, yine orta çağın teşkilat ve müesseseleri büsbütün kaldırılamamıştır. Emaretler, yurtluk ve ocaklıklar her ne kadar kaldırılmış ise de aşiret reisleri nüfuzlarını muhafaza ediyorlardı. Bu reisler tarikat şeyhlerinin etrafında toplanmaya başladılar.

⁸⁴ Yinanç, age, s.624. Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu**, s. 195.

⁸⁵ Beysanoğlu, age, C.II, s.699; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950, s.432, 433, 444, 445., vd.

⁸⁶ Beysanoğlu, age, s.705.

⁸⁷ Beysanoğlu, age, s.708, 709.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEHİRİN YERLEŞİMİ VE KONUMU

I- Konumu ve Önemi

Diyarbakır şehri Kuzeyde Doğu Toros dağları, batıda Karacadağ güneyde Mardin kepezinin ortasında çanak gibi çukur bir bölgeye merkez olmuştur. Şehir Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan geniş bir bazalt platosunun doğu kenarında Dicle vadisinde yüz metre kadar yükseklikte nehre hakim bir mevkiye kurulmuştur. Şehrin yerleşim alanı 37. enlemin 56 dakika kuzeyinde ve 40. boylamın 13 dakika doğusunda, ortalama olarak denizden yüksekliği 650 metredir.¹

Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak şehrin doğusundan geçen Dicle yatağından yüz metre yükseklikte bulunan "Fis Kayası" denilen kayalığın üzerinde bugün "İçkale" denilen yerde² ilk yerleşimin Hurriler tarafından kurulduğu sanılmaktadır.³

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan anayolları üzerinde bulunması günümüze kadar gelebilen tarihi çağlardan beri sağlam surlarla çevrili müstahkem bir şehir olması Diyarbakır'ın askeri ticari ve stratejik önemini her devirde arttırmıştır. Sahip olduğu bu konum ilk çağlardan itibaren şehrin çeşitli kavimler tarafından istilasına ve saldırılara uğramasına sebep olmuştur. Bu yüzden çeşitli kültürlerin dinlerin zaman zaman bir arada yaşadığı yerde olmuşsa da Türklerin buraya gelmelerinden itibaren bölge ve şehir önemli bir Türk-İslam şehri olma karakterini kazanmış, Türk kültürünün önemli kalelerinden birisi olma özelliğine kavuşmuştur.

Diyarbakır'ı ziyaret eden bütün seyyahların dikkatini her şeyden evvel çekmiş bulunan şey şehri tamamıyla kuşatan kara bazaltdan yapılan surlardı.⁴

Ancak bu seyyahlar içinde Wiliam Heude (1817) ve J.S. Buckingham'ın (1815)

¹ Besim Darkot, "Diyarbakır", IA, C.3, İstanbul 1988, s.601; Basri Konyar, **Diyarbakır Kitabeleri**, cII, s.5.7.

² Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul, 1971, s.19; Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C.I., s.2, Yılmazçelik, XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında **Diyarbakır**, s.11.

³ Diyarbakır Y.A. (Komisyon) C.4, s.2325.

⁴ Darkot, age, s.602.

verdiği bilgiler kalenin yanı sıra şehrin bütün özelliklerini yansıtır.⁵ Albert Gabriel (1940) Diyarbakır anıtları kitabeleri ve surlar hakkında değerli bilgiler vermektedir.⁶

Surların kuşattığı alan bugün baştan başa meskenler ile kaplanmış olmayıp, bazı yerlerde harap olmuş bina yığınları boş sahalara ve bahçeler görülür. Tamamiyle meskun olan kısımlara gelince bu sahanın içindeki bütün sokakların dar ve eğri-büğrü olduğu göze çarpmaktadır. Surlar içindeki şehrin en büyük caddesi* Mardin ve Harput kapıları arasında şehri boydan boya geçmekte ve diğer caddesi** ise Urfa Kapısı'ndan başlayarak doğu-batı istikametinde uzanıp büyük caddeyi keser.⁷ Şehri surun dışına taşıma teşebbüsü ilk defa vali Kurt İsmail Paşa tarafından gerçekleştirmek istenmişse de (1870-1881) bu girişim başarılı olmamıştır.⁸ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da yeniden geniş yollar ve iç kalede buluna hükümet dairelerinden istasyona doğru büyük bir cadde açılmıştır.⁹

Diyarbakır'ın Cami, medrese, han, hamam ve mektep hükümet daireleri gibi yapıları XIX. yüzyılın ikinci yarısında genellikle surun içinde buluyordu. H. 1290 (1873) H 1292 (1875) Diyarbekir Vilâyet salnâmesi kayıtlarına göre, 1.Vilâyet konağı, 1 harem dairesi 1 liva hükümet konağı (eski hükümet konağı), 1 kışla-ı Hümayun, 1 mahpushane, 1, Islahhâne, 14 han 28 cami, 32 mescit, 4 medrese, 4 mektep, 1 mekteb-i rüşdi, 11 kilise, 13 hamam, 4164 hane, 1868 dükkân, 58 mahalle, toplam 8076 müsakkafat bulunuyordu.¹⁰

Albert Gabriel'in 1932 senesinde yaptığı plan üzerinde yalnız 14 cami ve 3 mescit görülmektedir. Mevcut mabetler arasında camilerden bir çoğu ile bugün ekseriyetle cemaati kalmamış kiliseler yeni devirlerde inşa edilmiş olduklarından

⁵ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, s.12.

⁶ Beysanoğlu age, C. I, s.XIX.

* Kesişme noktasından kuzeye doğru Harput kapısına doğru uzanan kuzeydeki cadde ve samsun caddesi, Mardin kapısına doğru uzayan cadde Musul caddesi diye adlandırılmıştır. H. 1317, DVS, s.198.199.

** Doğu Batı İstikametindeki caddeye ise Halep caddesi deniliyordu, bkz. H. 1317, DVS, s. 198, 199; bkz. H. 1317, DVS, s. 2'deki harita .

⁷ Darkot, "Diyarbekir", s.603.

⁸ H. 1288, DVS, s. 218, 219; H. 1290 DVS, s.244, 245; H. 1291 s.269, 270; Basri Konyar, Diyarbekir Yıllığı, s.186, 187; Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbekir'in Son 60 yıllık Vak'aları, (1892-1952) Defter II, Kara-Amid Dergisi S. 2-4, s.313, 314, İstanbul, 1960, Şevket Beysanoğlu, age, C.2, s.694..

⁹ Beysanoğlu, age, s.696.

¹⁰ V. Salnameleri H. 1290, s. 162; H. 1291, s. 143, H. 1292, s.139.

arkeoloji bakımından büyük değerleri yoktur¹¹.

Diyarbakır'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında askeri ve stratejik bakımdan sahip olduğu konum ve önemli yolların kavşak noktasında bulunması sebebiyle önemini sürdürmekle beraber bu dönemde Rus tehlikesinin kendini iyice hissettirmeye başlaması üzerine askeri bakımdan Erzurum daha önemli bir hale gelmiştir. Bununla birlikte Rus harbi sırasında 4. Kolorduy-u Hümayun'a bu vilâyetten önemli ölçüde yardım yapılmıştır.¹²

XIX. Yüzyılın ortalarında bölge ticaretinin Halep yolu üzerine kaymasından sonra Diyarbakır ticari bakımdan eski önemini kaybetmeğe başlamıştır. Ayrıca 1869'da Süveyş kanalının açılmasıyla eski Hindistan-Bağdat Diyarbakır-Halep ticaret yolu önemini daha da kaybetmiştir.¹³

Bu konuda 1847'de Diyarbakır'a gelen Xavier Hommaire de Hell şunları söylüyor: "Birkaç yıl öncesine kadar Bağdat yoluyla Diyarbakır'a gerekli tüm mallar geliyordu; bunlar arasında yıllık toplam 2-3 bin develik kervanlarla gelen Hint-çiviti, tömbekisi ve kahvesi, Basra'dan gelme manda derisi bulunmakta idi. Ancak ticaretin Halep yoluyla yapılmasından sonra bu ticari etkin oldukça yavaşlamıştır; Bugün Diyarbakır'a yılda en fazla 300 develik bir kervan gelmektedir."¹⁴

Yine aynı konuda, Diyarbakır'daki Fransız konsolosu Mr. F.Bertrand 25 Temmuz 1888'de Dış işleri bakanına gönderdiği bir mektupta Diyarbakır'dan şu şekilde bahsediyordu: "*Diyarbakır tamamen Halep'e bağlıdır. Bölgedeki tüccarlar mallarını Halep'ten alıyor İhraç edilecek mallarda oraya gönderiliyor. Tüccarlarımızın Diyarbakır'la direk temasa geçmesine gerek yoktur.*"¹⁵

¹¹ Darkot, age, s.603.

¹² "Rusya Muharebe-i mündefi-i'sinin...bidayeti üzerine Diyarbakır valisi Abdurrahman Paşa hazretleri... Dördüncü kolorduyu Hümayun'a bu vilâyetten müretteb mebâlig zehâir ve sair levâzım-ı askeriye'nin tedarik vusuku gibi hususat-ı mühimmeyi ifâya mübaşaratla..." H. 1308 DVS, s. 106.

¹³ Ziya Gökalp, *Makaleleri I*, haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1976, s. 28, 29.

¹⁴ "Diyarbakır", YA, C. III, s. 2252; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır*, C. 2, s. 73.

¹⁵ Bayram Kodaman, *XIX yüzyıl sonunda Güney-Doğu Anadolu'da Fransız Politikası*, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1991, S. 6, s. 159, 160.

Ziya Gökalp ticari önemini kaybeden Diyarbakır'ın eski önemini kazanmasının Birecik Şimendifer Hattının kurulmasıyla mümkün olabileceğini söylemiştir.¹⁶

Diğer bölümlerde yeri geldikçe bu konu ile ilgili daha geniş malumat verilecektir.

II. Fiziki Yapı

A. Diyarbakır Kalesi

Anadolu'nun dünyaca ünlü kalelerinden. Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan geniş bazalt yaylanın doğu ucuna 100 m yüksekliğe kurulmuştur. İlk yapımıyla ilgili bilgiler kesin değildir. 349'da Roma imparatoru II. Constantius döneminde şehrin surlarla çevrildiği kalenin onarıldığı bilinmektedir. Şehrin batı bölümündeki Surları 367-375'te yıktırılarak Urfa Kapısıyla Mardin Kapısına uzanan bölüm yapılmıştır. Böylece genel biçimini alan Diyarbakır kalesi tarih dönemlerine sürekli onarımlarla günümüze ulaşmıştır.¹⁷

Diyarbakır Vilâyet salnâmelerinde kale ilgili şu kayıtlar yer almaktadır.

"Memleketin etrafına muhit olan Sur-ı Cesim devren beş bin metro ve divârlarının irtifa'ı 19 ve bazen 15 metro vesâhı birbuçuk ve bazen iki ve iki buçuk metrodur. Mezkûr duvarların irtifa'ı noksan olanları mevkileri yüksek olduğundan devr-i süreti müntazama ve müsteviyededir. Sur-ı Mezkûr'da seksan iki aded cesim kule olarak bu kulelerin her birisinde fevkani ve tahtani ikişer büyük anbarı olup bu anbarların herbirisi yirmişer bin kile-i İstanbul'i zahire alacak kadar vasi bulunmuştur. Bu kulelerin her birisi küsen elli bir irtifa'en yığirmibir ve yığirmiki metro olup cümlesi metin ve müstahkem kargir olmak üzere bina olmuştur."¹⁸ Surdan derun-ı şehre açılır birbirine mukabil dört kapu vardır ki Şimal çihetindekine "Tağ", cenub çihetindekine "Mardin", Şarktakine "Yeni" ğarb tarafındakine "Rum Kapusu namlarını virirler Vaktiyle "Rum" kapusundan derun-ı şehre muvvasıl tahte'l arz bir gizli yol var idi ise de elhatu hazihi o yol lağıma tebdil olunmuştur".¹⁹

¹⁶ Ziya Gökalp, age, s. 29.

¹⁷ "Diyarbakır", YA, s. 2325, Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. II, s. 439 vd, C. I, s. 139. vd, Yılmaz Çelik, age, s. 17.

¹⁸ H. 1288, (1871) D. V. S, s. 161; H. 1290 (1873), DVS, s. 205; H. 1319 (1901), DVS, s. 35.

¹⁹ H. 1319 (1901), DVS, s. 35.

"Bu kapılar güzdüzleri açılır ve geceleri kapanır."²⁰

Nısfı, sur-ı Mezkûrun cihet-i şarkisinki buruç ve cidârdan ve bir nısfı sur-ı aslıyle memleket arasını fasıl sekizyüz metre karib diğer bir surdan ibarettir".²¹

Yukarıdaki kayıttan yarısı, Diyarbakır'ı çeviren esas surun doğusunda, diğer yarısı memleketle asıl sur arasında bulunan bir sur olduğu anlaşılmaktadır. Bu surlar içkaleyi çeviren sur olmalıdır.

"... Yine Asar-ı atikadan olmak üzere İç Kal'anamıyla nefis-i memleket'de ve sur-ı kebir dahilinde bir daire daha olub Liva-i hükümet konağı²² mahkeme-i şeriat ve ticaret ve telgraf ve posta tahrir-i emlak, belediyye ve zabıta heyyetleri ikamet itmekte ve umumi habshane andadır. Bunun memlekete fasıl olan şurunda onaltı kulle ve şu kullelerde dahi sur-ı kebir gibi tahtâni ve fevkâni cesim anbarlar vardır.

İç Kal'a dairesinin nefis-i memlekete togru açılır iki ve sur haricine açılır yine iki kapusu olub İç kal'anın hariç-ı sura togru olan kapuları daıma kapalı turur."²³

İç kale surlarla çevrili alanın kuzeydoğusuna rastlar. 1515 yılında şehir Osmanlı egemenliğini girince İç-Kale'de yeniden düzenlemeler ve tamirat yapılmıştır. İç-Kale'nin kuzeydeki kapısına Fetih kapısı denilir. İç-kale'den dışarıyı Dicle'ye inilen kapıya Orgun-Kapı denilen gizli bir kapı vardır. Şehre açılan diğer iki kapı Saray ve Küpeli kapıları olarak adlandırılmıştı²⁴.

"Daire-i Mezkûre dahilinde viran kal'a namıyla ma'rûf memlekete nazır ve amudi sath-ı zeminden elli metroya karib mürtafi bir kal'a olub şu kal'a olub şu kal'a vaktiyle huruç ve haruya şamil ve mamur iken Asakir-i Cengizi'ye ve Moğol taifesinin hucumlarında yıkılmış ve bina eserleri ca-be-ca şimdi mevcut bulunmuşdur."²⁵

19. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlardan Diyarbakır surlarının harab bir durumda olduğu ve tamirine ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. 1872de Şurayı

²⁰ H. 1288(1871), DVS. s. 163; Yılmazçelik, age, s.20.

²¹ H. 1288 (1871), DVS, s. 162; H. 1292 (1875) DVS, s. 53.

²² H. 1288 (1871), s. 163

²³ H. 1290 (1873), DVS, s. 106.

²⁴ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. 1, s. 137, 138.

²⁵ H. 1292(1875) s. 254; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", DİA, C. 9, İstanbul 1994, s. 467.

Devlet Dahiliye Dairesinin Başkitabete gönderdiği Mazbatada surun çeşitli bölgelerinde açılan deliklerden gümrüğe aid eşyalar kaçırılarak hazinenin zarara uğradığı bu zararın önlenmesi için harab kısımlara açılmış olan deliklerin kapatılması ve yapılacak masrafin rüsûmat hasılatından karşılanması gerektiği arz ediliyordu.²⁶

H.1290 (1283) yılına ait Diyarbakir Vilâyeti Salnâmesinde Vali Derviş Paşa hazretleri zamanında memleket kapılarından "Dağ" ve "Mardin" İçkale kapılarından da birinin tamir edildiği kayıtlıdır.²⁷ Yine H.1301 (1884) Diyarbakir Vilâyeti Salnâmesi'nde "*Diyarbakır kalesinin surları mevcut harp tekniğine uygun olmadığı için askeri bakımdan önemini kaybetmiş olduğu dolayısıyla terk edilerek harabeye yüz tutmuş olduğu ifadesi yer alıyordu*".²⁸

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır surlarının askeri amaçla kullanımının önemini kaybettiği ancak şehre girip çıkan malların gümrüklerinin kaçırılmasını önleyen bir ticari öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı zamanda surun yüksekliği 18 metreyi bulduğundan şehrin içine girecek hava akımını engellemesi sebebiyle şehrin havasını bozarak bir çok hastalığın çıkmasına sebep olabiliyordu.²⁹

B- Vilâyet Hükümet Konağı

1867 (1284) Vilâyet nizâm-nâmesi ile Diyarbakır'da vilâyet sistemine tabi olmuş bu nizâm-nâme ile merkez vilâyetle merkez sancak idareleri birbirinden ayrılmış oluyordu.³⁰ Dolayısıyla 1286-1287 tarihli Diyarbakir Vilâyeti salnâmelerinde idare binaları olarak biri vilâyet konağı ve harem dairesi, diğeri liva hükümet konağı olmak üzere iki hükümet konağı vardır.³¹ Bunlardan vilâyet konağı dış kale surlarını dışında şehire yarım saat mesafede bulunuyordu bu konak 1869'da

²⁶ BA, İrade, Şurâyı Devlet (18 Muharrem 1289) no. 1002... "*Diyarbakır kazası Sürü'nün münhadem olan rahnelerinden gümrüğe müteallik eşya kaçırılmasıyla hazinece vuku'a gelen hasarın önü alınmak...*"

²⁷ H. 1290 DVS, s. 245,

²⁸ H. 1301, DVS, s. 35. "*istikamati fenn-i harp-i hazır-ı gayr-i mütenasib bulunduğu metruk ve muattal bırakıldığı için harabeye yüz tutmuş*".

²⁹ H. 1301, DVS, s. 36.

³⁰ Talat Yaman, *İdare Mecmuası*, S. 142, İstanbul 1940. s. 1489; Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974. s. 148, 149.

³¹ H. 1287 (1870) DVS, s. 123.

Vali (Kurt) İsmail Hakkı Paşa tarafından yaptırılmıştır.³² Bu konağın harem dairesinin 1876'da Maliye Nezaretinden Baş Kitâbete gönderilen bir takrir ile 7500 kuruş sarfiyla tamir edildiği anlaşılmaktadır.³³

Dağ Kapısı'nda bekleyen iki araba memurları sur dışındaki hükümet konağına sabah akşam vazife başına götürüp getiriyordu. Bu durum, Kurt İsmail Paşadan sonra da bir süre devam etti. Vali Mehmet İzzet Paşa zamanında halkın şikayetleri ve bu husustaki müracaatları üzerine 1297 (1879) Şehre taşındığı anlaşılmaktadır. Şehre taşınan hükümet konağı 1304 (1887)'ye kadar şehir içinde kiralanın binalarda ikamet ettiği 1306 (1889) yılında iç kaledeki yeni hükümet konağının yapımının tamamlanması üzerine hükümet dairelerinin yeni konağa taşındığı anlaşılmaktadır.³⁴

Sur dışındaki hükümet konağında bazı değişiklikler yapıldıktan sonra askeri hastaneye dönüştürülmüştür. Bugün ne hastaneden ne de Vali Konağından bir iz kalmamıştır.³⁵

Liva Hükümet Konağı ise Tarih-i Cevdet'de geçen "Paşa kapısı" olduğu zannedilmektedir.³⁶ Liva hükümet konağı İç Kale'de bulunuyordu.³⁷ Merkez sancak mutasarrıflıklarının kaldırılması üzerine³⁸ Merkez vilâyet valileri mutasarrıfların görevlerini de yürütmeye başlamıştır. Bunun üzerine Liva hükümet konağına gerek kalmamıştır. Herhalde Liva Hükümet Konağı başka amaçlarla kullanılmış olmalıdır.

C- H. 1323 (1905) Diyarbakir Vilâyet Salnâmesine Göre Diyarbakir Şehrinin Fiziki Durumu:

"Derûn-ı şehirde 20 haneî, 4 şafîî cami-i şerîf ile 21 mescid, 6 tekke, 11 kilise, 3 kütüphane (Sarı Abdurrahman paşa, Hamid beğzâde Ömer efendi, Rağibiye) 11 medrese bir Rüştüye-i Askeriye, bir Rüştüye-i Mülkiye, bir İnas Rüştüyesi, bir Dar-ül müallimin beş mektebi ibtida-i bir Mekteb-i Sıbyan 9 Hristiyan mektebi 2 ecnebi

³² Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son Altmış Yıllık Vakaları" Kara-Amid Dergisi s. 313, 314; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. II, s. 696; Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu, s.207.

³³ B. A irade-dahiliye, No 50961, 9 Ramazan 1293... "Diyarbakir Hükümet konağının harem dairesiyle teferruat-ı sairesinin daire-i belediye varidatından 7500 ğuruş sarfiyla tamirâtı ..."

³⁴ Konyar, Diyarbakır Yıllığı, s. 186-187.

³⁵ H. 1308, DVS, s.107; Beysanoğlu age, s. 695.

³⁶ Tarih-i Cevdet, C. 8, ikinci tab, Dersaadet 1309, s. 22.

³⁷ 1288 DVS, s. 162.

mektebi, 1 yahudi mektebi daire-i Belediye eczanesi, 1 kiraathane, 8 hamam, 20 han, bir adet cesim ve üstü örtülü çarşı 130 adet çeşme mevcut olduğu gibi İç-Kale derûnunda mükemmel bir Hükümet Konağı ile Adliye ve jandarma daireleri, Asakir-i Şahanne'ye mahsus debboylar litoğrafya Matbaası, tevkîfhane, habshane ve mahbusin hastaneleri vardır. Haric-i surda dahi Mekteb-i Sanayi bina-i azimi ile derununda Vilâyet Hurufat Matbaası ve mektep binasının yanında Mekteb-i idadi ile kütüphanesi ve Belediye Hastahanesi ve Mekteb-i Sanayi Bahçesinin ittisalinde zarîf bir çeşme ile bir Namazgah ve biraz ötede dahi bir numune tarlası olduğu gibi şehrin ciheti şimalinde ve takriben bir kilometro mesafede azım bir kışlâ ile bir askeri hastane ve bir cami-i vardır".³⁹*

Yukarı kayıtlardan anlaşılacağı üzere 1905 yılında şehir artık surların dışına taşmaya başlamıştır. Daha önce bahsi geçtiği üzere Vali İsmail hakkı paşa tarafından sur'un dışında yaptırılan daha sonra askeri hastaneye çevrilen Vilâyet konağı bu tarihte hala askeri hastane olarak işlevini sürdürmektedir.

Daha sonraki bölümlerde kayıtlarda geçtiği kadarıyla yukarıdaki birimler ve binaları hakkında bilgi verilecektir.

D- Mahalleler

Osmanlı şehrinde mahalle sosyal ve fiziki bir birimdir. Osmanlı dönemindeki tanımı ile Mahalle aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir.⁴⁰

Şehrin gelişmesi yeni mahalleler kurulması yoluyla oluyordu.⁴¹ Yeni mahalleler, ya dini bir yapının etrafında toplanma ve aynı meslekten olan

³⁸ Düstur, I. cild, I. Tertib s. 608.

* Diyarbekir valisi İsmail Paşa canib-i Ser-Askeriye gönderdiği 7 mart 1288 tarihli telgrafnamede "3 sene evvel vilayet dairesi civarı bir kışla inşaatını mübaseretle... bu sene hatm bulmuş iş bu kışla kârgir ve bir çok tabura kâfi bulunmuş olduğunda"...kışlanın 1871'de inşaatının bittiğini bildiriyordu. BA, ır-Dah, no: 45073.

³⁹ H. 1323, Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 191,

⁴⁰ Özer Ergenç. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri"İ. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara 1980, s. 104.

⁴¹ Doğan Kuban "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişimi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Gelişmeler", Vakıflar Dergisi C. VII. İstanbul, 1968, s. 63; Rıfat Özdemir "XIX. yy'nin İlk Yarısında Ankara", Ankara 1986, s. 75.

zanaatkarların bir araya gelmeleri, ya da aynı din mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzuları sonucunda kuruluyordu.⁴²

Osmanlı şehrinde, sosyal dayanışma ve mali yardımlaşmanın temelleri mahallelerden atılmıştır. Türklerin şehircilik anlayışları İslâm dinine girmelerinden sonraki devrede, mahalleler vasıtasıyla takip edilebilir.

İslâm şehir tipinin üç ana ögesi, Cami, pazar ve hamam gibi yapıları oluştururken, Orta Asya şehir tipinin üç ögesi, iç kale, şehristan ve ribattır. Türkler bu öğelerle diğer unsurlar olan mahalle, bedesten ve çarşıları birleştirerek İslâm sonrası Türk şehrinin genel karakterini meydana getirmişlerdir.⁴³

Diyarbakır şehri Türk-İslâm şehircilik anlayışının bütün özelliklerini iç kalesi camileri; mescitleri, hanları hamamları, mahalleleri ve çarşıları vb. Fiziki özelliğini oluşturan birimleriyle göstermektedir.

İncelediğimiz döneme ait Diyarbakır salnâmelerinde mahallelerinin adlarıyla ilgili kayıtlara rastlanmamakla birlikte ancak mahalle ve hane aletlerini veren kayıtlar vardır. Bu kayıtlardan (H. (1287) 1870 ve (H.(1290) 1873 tarihli Diyarbekir vilâyeti salnâmelerine göre, Aded-i mahalât 58 ve 4229 hane vardır.⁴⁴ Yine (H.1291) 1874 ve (H. 1292) 1875 tarihli Vilâyet salnâmelerini mahalle adedi, değişmemiş 58 olarak kalmış hane sayısında bir değişiklik olmuş 4164 düşmüştür. Önceki kayıtlara göre Diyarbakır Merkez Kazada 65 hane azalmıştır.⁴⁵

1- 1847 Tarihinde Diyarbakır Mahalleleri⁴⁶

1. Ali b. Reşid Mahallesi
2. Ali Paşa Mahallesi
3. Abdulaziz Mahallesi
4. Alican Mahallesi
5. Ablak Mahallesi

⁴² Özdemir, age, s. 75.

⁴³ Özdemir age, s. 75. İbrahim Yılmazçelik, age, s. 26.

⁴⁴ H. 1287, DVS s. 123; H. 1290 DVS, s. 162.

⁴⁵ H. 1291, DVS, s. 143; H1292, DVS 143.

⁴⁶ İbrahim Yılmazçelik, age, s. 36.

- 6.Abdal Mescidi Mahallesi
- 7.Arap Şeyh Mahallesi
- 8.Bahaeddin Mahallesi
- 9.Balıkli Mahallesi
- 10.Camiü'n-Nebi Mahallesi
- 11.Çobyan Mahallesi
- 12.Camiü's-Sefa Mahallesi
- 13.Camiü'l-Esved Mahallesi
- 14.Çukadar Mahallesi
- 15.Cami-i Kebir Mahallesi
- 16.Çakal Mahallesi
- 17.Derviş Hüseyin Mahallesi
- 18.Defterdar Mahallesi
- 19.Fatih Paşa Mahallesi
- 20.Hacı Osman Mahallesi
- 21.Hacılı Mahallesi
- 22.Halid Hasan Mahallesi
- 23.Hacı Ahmet Mahallesi
- 24.Hanzade Mahallesi
- 25.Gölcami-i Mahallesi
- 26.Hacı Hızır Mahallesi
- 27.Hüseyin Efendi Mahallesi
- 28.Hacı Abdurrahman Mahallesi
- 29.Hacı Büzürk Mahallesi
- 30.Hüsrev Paşa Mahallesi

- 31.Hüsameddin Mahallesi
- 32.İbrahim Beğ Mahallesi
- 33.İbn-i Müderris Mahallesi
- 34.İskender Paşa Mahallesi
- 35.İzzeddin Mahallesi
- 36.İmadiye Mahallesi
- 37.Kavvas-ı Sagir Mahallesi
- 38.Kılbaş Mahallesi
- 39.Kadı Camii Mahallesi
- 40.Kavvas-ı Kebir Mahallesi
- 41.Kaşık budak Mahallesi
- 42.Kastal Mahallesi
- 43.Melek Ahmet Mahallesi
- 44.Lala Beğ Mahallesi
- 45.Nalçacı Mahallesi
- 46.Memedin Mahallesi
- 47.Muallak Mahallesi
- 48.Murtaza Paşa Mahallesi
- 49.Reisoğlu Mahallesi
- 50.Rabi'a Mahallesi
- 51.Şeref Çavuş Mahallesi
- 52.Sulukiye Mahallesi
- 53.Şeyh-i Said-i Küçük Mahallesi
- 54.Şeyh Matar Mahallesi
- 55.Sinanoğlu Mahallesi

56. Taceddin Mahallesi

57. Tabanoğlu Mahallesi

58. Yiğit Ahmet Mahallesi

59. Veli Kethüda Mahallesi

2. Diyarbakır Evleri

Diyarbakır evlerini tümünde planı etkileyen en önemli unsur iklimidir.⁴⁷ Yazlar sıcak kışları da soğuk geçer. Bu nedenle evlerde yaz güneşini önlemek için kuzeye bakan "ayvan" adı verilen yazlık bölümüyle, buna karşılık güneye bakan olabildiğince çok güneş alabilmek için bol pencereli kışlık bölümleri vardır.⁴⁸ Evlerin ortasında bir avlu vardır. Yazlık ve kışlık bölümlerin odaları, pencereler ve eyvan boşlukları bu avlunun etrafında sıralanmıştır. Avlunun ortasında gül ve sair çiçekler havlu şadırvan vardır. Odaların tavanları yüksek ve bol pencerelidir. Bütün kapı ve pencerelerin üstlerinde kemerler bulunur. Evlerin çoğu kiler ve odunluk üzerine kurulmuş tek katlı binalardır. İki ve üç katlı evlere az rastlanır. Büyük evlerde haremlik selamlık bölümleri vardır.⁴⁹

Diyarbakır surları, evlerin ve sokakların biçimlenmesini etkileyen ikinci bir etkendir.⁵⁰ Surlar kentin yayılmasını sınırladığından evler birbirine yakın şehrin sokakları umumiyetle daralmıştır.⁵¹

Evlerin yapı malzemesinin ana maddesini bazalt taşı oluşturur. Bu taş delikli ve deliksiz olmak üzere iki cins olup duvarlarda ve döşemelerde delikli, sütunlarda, sütun başlıklarında ve havuzlarda deliksiz taş kullanılmıştır.⁵² Kara taşın yanı sıra bunun koyuluğunu hafifletmek amacıyla kalker taşı ve "cız" adı verilen ak bezemelere rastlanmaktadır. Evler düz damlıdır.⁵³ Damlar toprak kaplıdır.⁵⁴

⁴⁷ "Diyarbakır", Y. A., s. 2316; Yılmazçelik, age, s. 44.

⁴⁸ Diyarbakır, Y. A., s. 2316.

⁴⁹ Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969, s. 86.

⁵⁰ "Diyarbakır", Y. A., s. 2317.

⁵¹ H. 1323, *Diyarbakır Vilayet Salnamesi*, s. 189.

⁵² "Diyarbakır", Y. A., s. 2317; Yılmazçelik, s. 44.

⁵³ *Diyarbakır*, YA, s. 2317.

⁵⁴ H. 1323, DVS, s. 189.

Diyarbakır evlerinin birçoğunda evin altında zir-ü zemin (bodrum) su kuyusu vardır. Bazılarında ise akarsu bile vardır. Evlerin geleneksel öğelerinden ahır, avlunun ya da evin uygun bir yerindedir.⁵⁵

Diyarbakır evlerindeki kapalı görünümüne karşın, köşklerde dışa tabiata açılma özelliği vardır. İlginç örneklerden biri seman köşküdür. Mardin kapısı dışında, Dicle köprüsünün batı yamacındadır. XV yüzyılda Akkoyunlu döneminden yapılmıştır. Günümüzde Atatürk köşkü olarak bilinmektedir. Dicle'nin karşı kıyısındaki Kavs köyünde bulunan Cihannuma köşkü XVI. yüzyıl sonu ve yahut da XVII. yüzyıl başında yapılmıştır. Evliya Çelebi köşkten övgüyle söz etmektedir. Şeyhoğulları Evi de özgün bir yapıdır. Bu örneklerle İskender Paşa Konağı, Behram Paşa Evi⁵⁶ Hami, Abdullah Paşa, Balıklı, Pamuklu ve Bekir Paşa Köşklerini⁵⁷ dahil edebiliriz.

Bugün bu köşklere çoğu yok olarak tarihe mal olmuştur. Bunlardan Gazi (Sem'an) köşkü, Bekir Paşa Köşkü Kavs (Çarbağ) Köşkü varlığını sürdürmektedir.⁵⁸ Çarbağ Köşkü Dicle Üniversitesi kampüsünde bulunmaktadır. Son zamanlarda harabe bir hale gelmişken 1990'lı yıllarda yeniden restore edilerek bu köşk yok olmaktan kurtarılmıştır.

H. 1287 (1870) Diyarbekir Vilâyet Salnâme'si kayıtlarında Diyarbakır merkez kazasındaki toplam ev sayısı 4229 iken H. 1290, 1291 ve 1301 vilâyet salnâmeleri kayıtlarında ev sayısı 4164'e düşerek. Ev sayısında bir azalma olmuştur.⁵⁹ Günümüzde yaşama biçiminin ve zevklerinin değişmesine paralel olarak bu evlerde özelliklerini kaybetmekte yıkılıp yok olmaktadır. Bu hızlı yıkımda şehrin sur dışına kaymasının da büyük etkisi vardır.

19. yüzyılın ikinci yarısına ait salnâmelerdeki köşk kayıtları toplam on adettir.⁶⁰ Yukarıda belirtildiği gibi ancak bu köşklere ikisi günümüze kadar ayakta kalabilmişken üçüncüsü son zamanlarda kurtarılabilmektedir.

⁵⁵ Yıldız, a. g. t., s. 17, Yılmazçelik; age, 44.

⁵⁶ Diyarbakır, YA, s. 2318,

⁵⁷ Beysanoğlu, age, C. 2, s. 639.

⁵⁸ Beysanoğlu, age, aynı yer.

⁵⁹ H. 1287, , DVS, s. 123; H. 1290, s. 162; H. 1291, s. 143; H. 1301, s. 74 DVS'leri.

⁶⁰ H. 1301, DVS, s. 74.

E- Dini ve Sosyal Yapılar

1. Camiler

Diyarbakır Camileri: Tarih ve sanat tarihi açısından bir çok çalışmaya konu olmuş ve bu alanda değerli çalışmalar⁶¹ yapılmıştır. Dolayısıyla biz burada daha önce yapılan çalışmaları tekrar etmeyeceğiz ancak cami ve mescitlerin adlarını ve bu dönemde geçirdikleri tamiratları salnâme kayıtlarında olan kadarıyla ele almaya çalışacağız.

Mustafa Akif Tütenk Diyarbakır'ın son 60 yıllık (1892-1952) vak'aları adlı yazma eserinde Diyarbakır'daki dini yapılarla ilgili şu bilgileri vermektedir. (II Defter s.25-31, 49-50)

Tütenk konunun girişinde 1932'de Diyarbakır ziyaret ederek Diyarbakır'ın dini ve sosyal yapıları ve adetleri hakkında bilgi veren Albert Gabriel tenkid ederek. Diyarbakır camilerinin aşağıdaki isimlerini ve sayılarını verir.

a) Minareli Camiler

1- Kal'a (Nasriyye) Camii 2- Nebi-Camii. 3- Ulucami. 4- Muallak (Evliya Çelebinin minaresinden hayretle bahsettiği) H. 1336 tarihinde tahrip edildi. 5- Nasuh Paşa 6- Fatih Paşa (İlk Osmanlı Valisi, bıyıklı Mehmet Paşanın). 7- Şeyhmatar. 8- Hüsrev Paşa. 9- İskender Paşa 10- Melikahmet Paşa 11- Lala Beğ, 12- Camiussefa (Parlı/ıparlı) 13- Ali paşa. 14- Behram paşa 15-Haceahmet (Aynı minare). 16- Sultan Sa'sa' 1324 (1908) den sonra yıkılmıştır. 17 Kışla-Camii (Sur dışındaki ilk İslâm mabedi olup Hatunoğlu Kurd-İsmail Paşanın Ağabeyi Meded Beğ adına yaptırdığı)

b) Minaresiz Camiler

18- Camiülesved (Karacami) 1334 (1918)'den sonra yıktırılmıştır. 19- Kozlu Camii. 20- Kadı-Camii. 21- Paşa Camii, 22- Şeyh Yusuf Camii. 23-Hanzadehatun Camii. 24 Balıklı (Hasan Padişah) Camii 25- Aziz Camii. 26-Ragibiyye Camii,. (nami sahihi Defterdardır). 27. Gölcami harabedir. 28- Sin-Camii (Evliye

⁶¹ Örneğin Evliye Çelebi'nin Seyahatname'sinde önemli bilgiler vardır, c-4.; Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**; Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**; Kara-Amid Dergisi, S. II-IV. İstanbul, 1960; Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır 1996. Bu örnekleri daha fazla arttırmak mümkündür.

Çelebideki, Sinoğlu ve İbn-i Sin) 29 Hacı Büzürg. 30 Hazret-i Ömer (Şeddad) Camii, 31- Arapşeyh-Mustafa Paşa Camii.

2. H.1319 (1901) Diyarbakır Salnâmesine Göre Camiler

a) Cami-i Kebir (Ulu Cami)

Diyarbakır'ın en büyük camisidir. Bu camiın yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İslâmiyet'ten önce kilise olarak yapılan bu camii Diyarbakır Müslümanların eline geçtikten sonra camiye çevrilmiştir. Ancak Sultan Melikşah zamanında yeniden inşa edilmiştir. Daha sonraki Türk-İslâm devletleri döneminde çeşitli ilaveler yapılarak bugünkü şeklini almıştır.⁶²

İncelediğimiz dönemde Diyarbakır valisi Halid Beğ zamanında tamir edilmiştir. *“Vakıfları hasâr-dide olan Cami-i Kebir kısmen tamire ihtiyaçları bulunmasıyla mabed-i İslâmiye ianesinden beherine munasib miktar akçe ifrazıyla komisyon-ı mahsusun nezâreti tahtında imâr tamiratına sarf ettirilmiştir.”*⁶³

b) Hanzade (Hatun) Camii

Bu camii Ermeni hadisesi zamanında (1894) harap olan camiinin vakıfları yanmış olduğundan Vali Halid Beğ zamanında 7000 kuruş sarf edilerek yeniden inşa olunmuştur.⁶⁴

c) Sultan Sa'sa'a ve İbn-i Sin Camileri

Vali Halid Beğ zamanında bu iki camiinin de harem dairelerinin tabanı yeniden tahta döşemelerle kaplanmıştır.⁶⁵

*“Camiü's-Sefa, Memedin, Muallak Paşa, Çakal, Ali bin Reşid, Kadı Ali Halife, Hazret-i Ömer Cevâmi ve mescidleri de Ermeni hadisesi esnasında vakıfları hasar gördüğü için, yine Vali Halid Beğ zamanında kısmen tamire ihtiyaçları bulunduğundan dolayı her birine mabed-i İslâmiye i'anesinden munasib mikdar akçe sarf olunarak tamir olunmuştur.”*⁶⁶

⁶² Beysanoğlu, Diyarbakır, C. 1, s. 271, 272; Yılmazçelik, age, s. 51.

⁶³ H. 1319, DVS, s. 68.

⁶⁴ H. 1319, DVS, s. 156.

⁶⁵ H. 1319, DVS, s. 159.

⁶⁶ H. 1319, DVS, s. 158.

d) Latifiye Camii

Fatih Mehmet Paşa Cami-i şerifi havalisinin doğusunda bulunan bu camii Şafii mezhebine mahsus minberli tek camii idi. Vakfiyesi kaybolduğu için harap olmuştu. Vali Halid Beğ bu camii ile ilgili keşif yaptırdıktan sonra bu camiyi yeniden tamir ettirerek on beş bin kuruş masrafla tekrar içinde dört vakit kılınabilecek bir hale getirtmiştir.⁶⁷

e) Melek Ahmet Paşa Camii

Diyarbakır'ın batısında Urfa Kapısı yakınlarındadır. Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılmıştır.⁶⁸

Vali Halid Beğ zamanında bu camiinin su yolları müsakkafatı vakfiyesi olan Melek Ahmed Paşa Hamamı varidatından ikibin beşyüz kuruş sarf ettirilerek tamirâtı icra kılınmıştır.⁶⁹

f) Gazi Ali Paşa Camii

Aynı adı taşıyan mahallede olup 1537-1540 yılları arasında Diyarbakır Beylerbeyi olan Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁷⁰

H. 1318, Vilâyet Salnâmesinde "Camiin su mazgalları ve müsakkafat-ı vakfiyesinden bir bab hamamı yedi bab muhterik dükkanın müceddeden inşaatı icra kılınmıştır".

g) İskender Paşa Camii

XIX. yüzyılda, İskender Paşa Camii, şehrin en büyük camilerinden biri olarak varlığını sürdürmekteydi.⁷¹

H.1318 tarihli vilâyet salnâmesinden bu camiinin geniş bir müsakkafat-ı vakfiyeye sahip olduğu camiinin ve müsakkafatının tamir edildiği anlaşılmaktadır. "*Cami-i şerifin tezyinatı ve derûnundaki, bir gaslhaneye su yollarının müsakkafat-ı vakfiyesinden çarşı hamamıyla kâdim hanelerinin tamirâtı ve katı'a arsa üzerinde*

⁶⁷ H. 1319, DVS, s. 156.

⁶⁸ Yılmazçelik, age, s. 64.

⁶⁹ H. 1319, DVS, s. 160.

⁷⁰ Yılmazçelik, age, s. 64.

⁷¹ Yılmazçelik, age, s. 60.

(bulunan) on üç bâb dükkakinin müceddeden inşaatıyla vakfa(ına) ilhak ettirildiği gibi Mardin Kapu'su haricinde dört bâb dehoinin ve değirmenin ve sekiz bâb dükkakinin ve sâire müsakkaf-ı vakfiyesinin ta'miratı icra kılınmıştır.”⁷²

ğ) Fatih Mehmed Paşa Camii

Diyarbakır'ın en önemli camilerinden olup Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından 1515'te yaptırılmıştır. Mehmet Paşa aynı zamanda bu camiye vakıf olarak pek çok arazi ve emlak bırakmıştır.⁷³

H.1318, Vilâyet Salnâmesine göre bu camiin 1900 yıllarında kapıları ve vakfına ait emlakları tamir ettirilmiştir.

“Evkaf-ı mazbutadan Fatih Mehmed Paşa Camii şerifinin kapıları ile vakıf-ı müşarileyhin kabristânı kapısı müceddeden ve cami-i şerif mezbûrunun müsakkafâtından kaim hânıyla Mazu Değirmeni tamiren mesârif-i inşaiyyeleri evkâf sanduğundan tesviye edilerek inşâ ve imar olunmuştur.”

h) Hasan Padişah (Balıklı) Camii

Bu cami Akif Tütenk minaresiz camiler listesinde Hasan Padişah Camii olarak kaydetmektedir. Şevket Beysanoğlu'nun eserinde ise Akkoyunlu döneminde yapılan mescidler arasında geçmektedir. Bizdeki salnâme kayıtlarında Hasan Paşa olarak geçmektedir. Doğrusu Hasan Padişah olmalıdır. Camii, Hindibaba Kapısı güneyinde, Anzele (Ayn-ı Zülal veya Ayn-ı Züera) suyunun yanında idi. Uzun Hasan tarafından yaptırılmıştır.⁷⁴

1900 yılında bu camiin vakıfı olan bir dükkân tamir olunmuştur.

“Evkaf-ı mazbutadan Hasan Paşa (Balıklı) Cami-i şerifinin muhterik olan bir bâb furını için mabed-i islâmiyye ianesinden efrâz olunan mebaliğle vakfiyesinden (de) luzümlü mikdar ilâve olunarak tamir ve inşâ olunmuş.”⁷⁵

⁷² H. 1318, DVS, s. 78.

⁷³ Yılmazçelik, age, s. 57.

⁷⁴ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. 2, s. 463; Yılmazçelik, age, s. 67.

⁷⁵ H. 1319, DVS, s. 73.

ı) Hüsrev Paşa Camii

Mardin Kapısı yakınlarında aynı adı taşıyan mahallede⁷⁶ Deliller Hanı arkasındadır. 1527 yılında dönemin valisi Hüsrev Paşa (1521-1528) tarafından yaptırılmıştır.⁷⁷

Deva ve Çardaklı hamamları, Deliler Hanı ve Gümrük Hanı Cami vakfına aitti.⁷⁸

H.1318 Vilâyet Salnâmesi kayıtlarına göre aynı dönemlerde cami suyolları ve müsakafat-ı vakfiyesi tamir edilmiştir.

*“evkaf-ı mülhakadan Hüsrev Paşa Camii Şerifi ile suyolları ve müsakkafat-ı vakfiyesinden Deliller Hanı ve Gümrük Hanı ve Deva ve Çardaklı Hamamı varidat-ı vakfiyesinden tamir ettirilmiştir.”*⁷⁹

Yine incelediğimiz dönemde Mardin Kapısı fırını ve yanındaki yeniden inşa olunan şerikhane camiinin vakıflarındandı.⁸⁰

ı) Behrâm Paşa Camii

Diyarbakır valisi Behram Paşa tarafından 1569’da yaptırılmıştır.⁸¹ Vakfiyesi 1572 tarihlidir. Aynı adı taşıyan mahallede bulunan bu cami Osmanlı döneminde yapılan camilerin en güzel ve en büyük örneğini teşkil etmektedir.⁸²

İncelediğimiz dönemde caminin vakıflarından Paşa Hamamı ve camiin muslukları ile dört müsakkafatı⁸³ tamir ettirilmiştir.⁸⁴

j) Defterdar Camii (Rağibiye)

Aynı adı taşıyan mahallededir. 1594 yılında Defterdar Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁸⁵

⁷⁶ Beysanoğlu, age, s. 545.

⁷⁷ Beysanoğlu, age, aynı yer; Yılmazçelik, age, s. 59.

⁷⁸ H. 1318, DVS, s. 72; Yılmazçelik, age, s. 59.

⁷⁹ H. 1318, DVS, s. 72.

⁸⁰ aynı salname, s. 78.

⁸¹ Yılmazçelik, age, s. 59.

⁸² Beysanoğlu, age, s. 573.

⁸³ aynı salname, s. 72.

⁸⁴ aynı salname, s. 78.

Camiin güneyinde bulunan Rağıbiye medresesinin kurucusu Rağıb Beyin yaptırdığı esaslı tamirattan dolayı bazı kaynaklarda⁸⁶ Rağıbiye olarak da geçer.⁸⁷

1900 yılında Defterdar Camii ile ona bağlı olan Rağıbiye Medresesinin tamir edilmiş olduğu ve vakıflarına ait Çaruğı karyesi değirmenin civarında vakıf için yeniden han inşa olduğu salnâme kayıtlarında geçmektedir.⁸⁸

3- Mescidler

XIX. yüzyılda yerleri tespit edilen ve faal olan mescitlerin adları:⁸⁹

1.Ahmed Hoca Tekkesi Mescidi

2.Ablak Mescidi

3.Yiğit Ahmed Mescidi

4.Hüseyin Efendi Mescidi

5.Ali b. Reşid Mescidi

6.Çakal Mescidi

7.Memedin Mescidi

8.Kastal Mescidi

9.Taceddin Mescidi

10.Molla Bahaeddin Mescidi

11.Hacı Büzürk Mescidi

12.İzzeddin Mescidi

13.İç Kale Mescidi

14.Hacı Hızır Mescidi

15.Debbağhane Mescidi

16.İmadiye Mescidi

⁸⁵ Yılmazçelik, age, s. 61.

⁸⁶ Yılmazçelik, age, s. 61.

⁸⁷ M. Akif Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, s. 323.

⁸⁸ H. 1319, DVS. s. 80.

- 17.Berberiye Mescidi
- 18.Şeref Çavuş Mescidi
- 19.Hisarlı Mescidi
- 20.Hacı Abdurrahman Mescidi
- 21.Hacı Osman Mescidi
- 22.Derviş Hüseyin Mescidi
- 23.Kaşık Budak Mescidi
- 24.Nalçacı Mescidi
- 25.Şeyh Küçük Said Mescidi
- 26.Tabanoğlu Mescidi
- 27.Ukayl Mescidi
- 28.Abdal Dede Mescidi
- 29.Sulukiye Mescidi
- 30.İbrahim Beğ Mescidi

1892-1952 yılları adları tesbit edilen mescitler ve bunlardan yerleri tesbit edilen mescitler:⁹⁰

1.Hamza Beğ Mescidi: Akkoyunlu eseridir. 1340 (1924)'ten sonra buz fabrikasına çevrildi.

2. Kavvas-i Kebir Mescidi: Akkoyunlu eseridir. 1924'ten sonra elektrik santrali yapıldı.

3.Kavvas-i Kebir Mescidi: Akkoyunlu eseridir. Bugün hala faaldir.

4.Sâlûs (Salos) Mescidi

5.İmam Ukayl (Akil) Mescidi: Demirciler Çarşısında idi. Tasfiyeye tabi tutulduğu için Vakıflar Müdürlüğünce mülkü satılmıştır.

⁸⁹ Yılmazçelik, age, s. 68, 69, 70, 71, 72, 73.

⁹⁰ Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, s. 2-4, s. 323.

6.İzzeddin Mescidi

7.Yiğit Ahmed Mescidi: İlk Osmanlı eseridir.

8.Kaşık Budak Mescidi: Vali Halid Beğ zamanında 1899 yılında tamir edilerek, Harem eyvanın badanası hücre ve abdesthanesi tamir edilmiştir.

9.Memedin Mescidi: Ziya Gökalp mahallesine adını veren mescit.

10.Ablak Mescidi: Bugün yerinde Melik Ahmed Parkı vardır.

11.Hüsameddin Mescidi: Akkoyunlu eseri olup Sinek Pazarındadır.

12.Rabia Mescidi: Melik Ahmed civarında olup Vakıflar müdüriyetince satılmıştır.

13.Taceddin Mescidi: Melik Ahmed civarında olup Vakıflar müdüriyetince satılmıştır.

14. Hacı Osman Mescidi: Mirzabeğ hamamı civarındadır. Arsası satılmıştır.

15.İbrahim Beğ Mescidi: Akkoyunlu eseridir. Vakıflar Müdürlüğünün satış ilanına rağmen müşteri çıkmamıştır.

16.Veli Kethüda Mescidi: Arsası satılmıştır.

17.Hoca Hızır Mescidi: Satılmıştır.

18.Çöpyan Mescidi: Satılmıştır.

19.Ali bin Reşid Mescidi: Arsa halindedir.

20.Hasırlı Mescidi: Arsadır.

21.Sam'ânoğlu Mescidi: Akkoyunlu eseridir.

22.Çağal (Çakal) Mescidi: 1900 yılında harap bir halde iken tekrar içinde namaz kılınabilecek bir hale getirilecek şekilde tamir olunmuştur.

23.İmadiye Mescidi: İncelediğimiz dönemde faal iken daha sonra arsa haline gelmiştir.⁹¹

24.İmadiye Mescidi: Arsadır.

⁹¹ Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, s. 2-4, s. 323.

25.Kamışlı (Abdaldede) Mescidi

26.İbn-i Müderris

27.Kılbaş Mescidi: Yenikapı semtindedir. Son dönemlerde arsa haline gelmiştir.

28.Mercimek Mescidi

29.Hacı Abdurrahman Mescidi

30. Nebi Camii: Şafii mescididir.

31.Cami-i Kebir: Şafii mescididir.⁹²

1869-1905 yılları arasında vilâyet salnâmelerine göre faal olan mescidler:

1. Kavas-ı Sağır Mescidi

2. Kavas-ı Kebir Mescidi

3. Ali bin Reşid Mescidi

4.İmadiye Mescidi

5. Kaşıkbudak Mescidi

6.Hasırlı Mescidi

7. İmam Ukayl Mescidi

8.İbn-i Müderris Mescidi

9. Memedin Mescidi

10. Kaşık Budak Mescidi

11. Hüsameddin Mescidi

12. Salos Mescidi

13. Şafiiler Mescidi

14. İbrahim Beğ Mescidi

15. Hacı Büzürg Mescidi

⁹² Akif Tütenk, agm, aynı yer.

16. Taceddin Mescidi

17. Çağaloğlu Mescidi⁹³

4. Medrese-Mektep ve Kütüphaneler

a) Medreseler

İncelediğimiz dönemde (1869-1905) Diyarbakır medrese, mektep ve kütüphaneler yönünden oldukça önemli bir kültür merkezi durumundadır. Bu dönemde imparatorluk genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da klasik eğitim sisteminin eğitim kurumları olan medreseler önemini kaybetmiş ve yerlerine batı eğitim sisteminden örnek alınan bir çok ilk ve orta dereceli eğitim birimleri olan mektepler açılmıştır. Buna rağmen Diyarbakır'da bu tarihler arasında faal olan medreselerin sayısı 11 olup azımsanamayacak kadardır. Kayıtlarımızda bu medreselere ait şu bilgiler yer almaktadır.

(1) Mesudiye Medresesi

Cami-i Kebir havalisinde⁹⁴ ve caminin kuzeyine bitişik, Diyarbakır'ın ilk büyük medresesidir. 1222 yılında Melik el-Mesud zamanında inşaatı tamamlandığı için⁹⁵ **Mesudiye** adını almıştır.⁹⁶ Artuklu dönemi eseridir.⁹⁷

İncelediğimiz dönemde talebe hücrelerinin tamir olduğu anlaşılmıştır.

“evkâf-ı mazbutadan Mesudiye Medresesinde mukim talebe-i ulûmiye mahsus hücrelerden bazısının müsakkafat-ı vakfiyesinden Kuşdili Degirmeninin vakfı vâridatından tamirâtı icrâ kılınmıştır.”⁹⁸

(2) Hüsreviye Medresesi

Mardin kapısı yakınında aynı adı taşıyan mahallede bulunan Hüsrev Paşa Camii havalisindedir. Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa zamanında (1521-1528) yaptırıldığı kabul edilmektedir.⁹⁹

⁹³ H. 1319, DVS, s. 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81.

⁹⁴ 1318 Maarif Salnamesi, s. 1338, 1339.

⁹⁵ Beysanoğlu, age, C. I, s. 334.

⁹⁶ 1318 Maarif Salnamesi, aynı yer; Beysanoğlu, age, aynı yer.

⁹⁷ Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri**, İstanbul 1972, C. I, s. 105.

⁹⁸ H. 1317, DVS, s. 193.

H. 1318, 1319, Maarifi salnâmelerine göre 1900 yıllarında Müderrisi Mahmud efendi olup öğrenci sayısı H. 1318'de 21 iken 1319'da 25 yükselmiştir.¹⁰⁰

Medrese bugün vakıflar Bölge Müdürlüğünce Öğrenci Yurdu olarak kullanılmaktadır.¹⁰¹

(3) Zinciriye Medresesi

Bu medreseye Sincariye Medresesi de denilmektedir. Cami-i Kebir mahallesinde olup Ulu Cami'in güneybatısındadır.

İnşa tarihi tartışmalı olup Artuklu dönemi eseri olduğu kabul edilmektedir.¹⁰² H.1317, 1318, 1319,1321 Maarif salnâmesinde banisi Çerkezzade olarak geçmekteyse ise de bu konu da tartışmalıdır. Son dönemlerde Çerkezzade isimli biri tarafından tamir ettirilmiş olabilir.

H.1317,1318 Maarif salnâmelerine göre müderrisi Hasan Efendi olup 1899'da Öğrenci adedi 16 iken 1900'yılında öğrenci adedi 14'e düşmüştür.¹⁰³

(4) Ablak Medresesi

Melik Ahmed Çarşı yanında¹⁰⁴ bulunan Ablak Mescidi havalisindedir kurucusu bilinmemektedir

1899.1900 yıllarında Müderrisi Zülfikar Efendi olup öğrencisi 1899'da 11 iken 1900 öğrenci sayısı 9'a inmiştir.¹⁰⁵

(5) Balıklı Medresesi

H.1319 Maarif Salnâmesine göre o tarihlerde medresenin müderrisleri Hacı İbrahim ve Said efendilerdi. Aynı dönemde medresede 30 adet talebe ilim tahsil ediyordu.¹⁰⁶

⁹⁹ H. 1318, M. S, s. 1338, 1339; Beysanoğlu, age, C. 2, s. 545.

¹⁰⁰ H. 1318, M. S, s. 1338, 1339; H. 1319, s. 610, 611.

¹⁰¹ Beysanoğlu, age, aynı yer.

¹⁰² Beysanoğlu age, C. 1, s. 331.

¹⁰³ H. 1318, 1319, Maarif Salnamesi, aynı yerler.

¹⁰⁴ Yılmazçelik, age, s. 68.

¹⁰⁵ H. 1318, MS, s. 1338; H. 1319, MS, s. 611.

(6) Rağibiye Medresesi

Defterdar Mahallesinde ve Defterdar (Rağibiye) Camii havalisinde H. 1249 (1833-34) tarihli vakfiyeden Hacı Mehmed Rağıb Beğ tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

1900 yıllarında bu medresede öğrenciler için yeni bir hücre inşa edilmiştir.¹⁰⁸ Diyarbakır'da bulunan iki fırın ve Cami-i Kebir yakınındaki bir kahvehane Çaruği Köyü değirmeni ile yanında yeni inşa edilen bir han¹⁰⁹ medresenin vakıfları arasında idi.¹¹⁰ 1900 yıllarında öğrenci mevcudu 23, müderrisi ise Suphi Efendi idi.¹¹¹

(7) Camiü'l-Esved Medresesi

Camiü'l-Esved Camii havalisindedir. Kurucusu Gülşeni Şeyhi Bekir Efendidir. 1899-1903 tarihleri arasında müderrisi İbrahim Efendi olup, 1899'da 9 öğrencisi, 1900 ve 1902 yıllarında 8 öğrencisi vardı.

(8) Sultan Sa'sa'a Medresesi

Sultan Sa'sa'a Camii havalisinde olup kurucusu bilinmemektedir. 1899-1903 yılları arasında müderrisi Abdurrahman Efendi olup 1899'da 14 öğrencisi varken 1900-1902 yıllarında öğrenci sayısı artarak 18 olmuştur.¹¹²

(9) Sülukiye Medresesi

Behram Paşa Camiinin batısındaki sokağın sonunda bulunan Sülûkiye mescidi havalisindedir. 1899-1903 yılları arasında müderrisi Fehmi Efendi¹¹³ olup öğrencisi sayısı 5'ten 8'e çıkmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁶ H. 1319, MS, s. 610, 611.

¹⁰⁷ H. 1318, MS, s. 1338, 1339; Yılmazçelik, age, s. 76.

¹⁰⁸ H. 1316, DVS, s. 80.

¹⁰⁹ Yılmazçelik, age, s. 76.

¹¹⁰ H. 1316, DVS, s. 80.

¹¹¹ H. 1319, MS, s. 610, 611.

¹¹² H. 1318, MS, s. 1338, 1339; H. 1319, MS, s. 610-611; H. 1321, MS, s. 506.

¹¹³ Yılmazçelik, age, s. 72.

¹¹⁴ H. 1318, , 1319, 1321, MS 'leri aynı yer.

(10) Camiü'l-Nebi Medresesi

Nebi Camii külliyesi içerisinde yer alan bu medresenin diğer bir adı Seyfuddin Medresesidir.¹¹⁵ Kurucusu bilinmemektedir. XIX. yüzyılda Diyarbakır'ın önemli medreselerinden biri iken bu yüzyılın sonuna doğru önemini kaybederek öğrenci sayısı 5 ve 8 arasında idi. 1899-1892 yılları arasında müderrisi Molla Mahmud ve Hüseyin Efendiler idi.

(11) Şeyh Yusuf Efendi Medresesi

Aliyan mahallesinde Şeyh Yusuf Camii havalisindedir. Kurucusu Şeyh Yusuf Hemâdani'dir. 1899-1903 tarihleri arasında müderrisi Hafız Abbas Efendidir. Talebe adedi 1899'da 15 iken daha sonraları 18 olmuştur.¹¹⁶

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Diyarbakır medreseleri sayısal bakımdan az olmamakla beraber öğrenci sayıları azalarak önemini yitirmiştir. Bunların yerini batı sistemine göre yeni açılan okullar almıştır.

b- Mektepler

Osmanlı devletinde eğitim alanında ıslahatın esas olarak ele alındığı dönem, Tanzimat dönemi olmuştur. 1867-1870 tarihleri arasında Maarif Nazırlığı yapan Saffet Paşa yapılmak istenen ıslahatları Avrupa Maarif esaslarını inceleyerek zamanın Şurây-ı Devletinin Maarif Dairesinden teşkil ettiği bir komisyonla 1 Eylül 1869 Maarif-i Umumiye Nizâmnâmesini hazırlatmıştır.¹¹⁷

(1) İlk Mektepler

1869 Maarif Nizâmnâmesinde Sıbyan Mektepleri (ilk mektep) ile ilgili maddelere göre “*Her mahalle ve karyede icabına göre bir veyahut iki mahalle veya bir, iki karyede laakal birer sıbyan mektebi bulunacak ve muhtelif olan karye ve*

¹¹⁵ Yılmazçelik, age, s. 73.

¹¹⁶ H. 1318, , 1319, 1321, MS 'leri aynı yer.

¹¹⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, İstanbul 1970, s. 82; Palalı, a. g. t., s. 21.

mahaller de İslâm mektebi başka ve etfal-i gayr-i Müslim mektebi başka olacaktır.”¹¹⁸

Bu tarihten itibaren Diyarbakır’da ilk mektepler açılmaya başlamıştır.

Diyarbakır Mekteb-i İbtidaiyi Cami-i Kebir civarında olup H. 1311 (1893) yılında açılmıştır.

Diyarbakır Sıbyan Mektebi Cami-i Kebir civarında olup H. 1308 (1890) yılında açılmıştır.

Bunlardan başka Kozlu Camii civarında 1, Aziz Camii’de 1, H. 1295 (1878), Muallak Camii 1, H. 1303 (1885), Paşa Camii 1, H.1311 (1893), Taceddin mahallesinde 1, H. 1301 (1883), Ablak mahallesinde 1, H. 1309 (1891), Camiü’l-Safa Mahallesinde 1, H. 1308 (1890), İbn-i Müderris Camii civarında 1, H. 1301 (1883), Cami’ü Nebi civarında 1, H. 1304 (1885) olmak üzere Diyarbakır’da o tarihlerde inşa edilmiş bir iptidaiyi ve on sıbyan olmak üzere toplam 11 ilk mekteb merkez kazada bulunuyordu. Ayrıca merkez kazaya bağlı Baharlu, Altunakar, Sipyak ve Korgalı nahiyyelerinde H. 1313 (1895) yılında açılmış Hamidiye İbtidaisi vardı.¹¹⁹

(2) Rüşdiyeler

Diyarbakır’daki ilk rüşdiye mektebi kayıtlarına H. 1286 (1869) Vilâyet Salnâmesinde rastlamaktayız. “*Diyarbakir Rüşdiye Mektebi 1869 yılında Diyarbakır valisi Kurt İsmail Paşa tarafından açılmıştır.*”¹²⁰

(a) Diyarbakır Askeri Rüşdiyesi

Askeri Rüşdiye Mektebi ilk defa Cami-i Kebir müezzinler mahfilinin derununda açılmış ve Şeyhmatar civarında bir hanede tedrisatına başlanılmış olan bu mektebin asıl binasının inşaatına Urfa Kapısı civarında Melik Ahmed mahallesinde başlanılmıştır.¹²¹ 1298’de inşaatına başlanan mekteb binasının birinci katı “*Vali*

¹¹⁸ *Düstur*, I. Tertib, C. II, s. 284.

¹¹⁹ 1321, MS, s. 507.

¹²⁰ Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, s. 2, 4, s. 313.

¹²¹ Tütenk, agm, s. 321; H. 1321, MS s. 508.

Devletlü İzzet Paşa zamanında”, Rüşdiyye-i Askeriyye Mektebinin metin ve müstahkem surette vaaz esası ve alt katının inşaatı ikmal olmuştur.¹²²

Bu mektebin inşaatı Vali Sâmi Paşa zamanında¹²³ 1299 (1883)’te tamamlanmıştır.¹²⁴

Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriye daha sonraları Vali Hacı Hasan Beğ zamanında tamire muhtaç bir hale geldiği için tamir ettirilmiştir.¹²⁵

Askeri Rüşdiye Mektebine su Vali Sırrı Paşanın ikinci defa valiliği zamanında getirilmiştir.¹²⁶

(b) Diyarbakır İnas Rüşdiye Mektebi

Bu rüşdiye mektebi de Vali Samih Paşa zamanında yapılmıştır.¹²⁷

(3) Diyarbakır İdadisi

Bu mekteb sur haricinde Fis Kayası denilen yerde 1305 yılında 340.000 kuruş sarf edilerek¹²⁸ Vali Hasan Paşa zamanında yaptırılmıştır.¹²⁹

Daha sonraları 12 Rebiyül-evvel 1312 (1894)’de leyli kısmı açılarak en muntazam mektepler seviyesine getirilmiştir. H. 1312 (1894) senesinde 100 öğrenci nehari (gündüzlü) 35 öğrenci leyli (gececi) olmak üzere toplam öğrenci sayısı 135’tir. Yine aynı sene kayıtlarına göre Mülkiye İdadi Mektebi adını almış ve geniş bir öğretmen ve idareci kadrosuna sahip olmuştur. Ayrıca aynı yıl bir kütüphanesi “*tesviye olunarak eshab-ı himmet tarafından ihda edilen kitaplarla ca-be-ca tevsî’ olunmakta bulunmuştur.*”¹³⁰

¹²² H. 1301, DVS, s. 132.

¹²³ H. 1301, DVS, s. 132; H. 1308, DVS, s. 107.

¹²⁴ Tütenk, agm, aynı yer.

¹²⁵ H. 1308, DVS, s. 108.

¹²⁶ H. 1315, DVS, s. 159.

¹²⁷ H. 1301, DVS, s. 133.

¹²⁸ H. 1321, MS s. 508.

¹²⁹ H. 1312, DVS, s. 75; H. 1321, MS, s. 508.

¹³⁰ H. 1312, DVS, s. 158.

(4) Diyarbakır Vilâyeti Darü'l-Muallimini

H. 1312 (1894) Vilâyet Salnâmesi kayıtlarında bir darü'l-muallimin küşad ve tesis olunmuştur diye geçmektedir. Herhalde bir kaç sene önce inşaatına başlanmış olup aynı veya bir yıl önce açılmış olmalıdır. Aynı kayıtlara göre 1312 yılında 17 öğrencisi vardır. Muallimi Abdullah Efendidir.¹³¹ Daha sonra bir de ibtidaiyi şubesi de açılmıştır.

(5) Diyarbekir Hamidiye Mekteb-i Sanayi'i

Mektebin inşaatına H. 1316 (1898) yılında sur dışında başlanmış olup 1900 yılında tamamlanmıştır.

Bu mekteb 2 CA 1321 (1903)'te yayınlanan bir nizâmnâme ile yeniden düzenlenmiştir.¹³²

Mekteb leyli olup iptidai ve sanayi namlarıyla iki kısma havidir. Sanayi kısmında halı, kumaş, şayak ve mensucat-ı saire ile marangozluk ve demircilik ve dökmecilik ve matbaacılık ve mücellitlik ve kunduracılık ve terzilik gibi sanayi öğretilcektir.¹³³ H. 1323 kayıtlarına göre müdiri Halil Rıfat Beğ, öğrenci adedi 38'dir.¹³⁴

2) Gayr-i Müslim Mektepleri ve Kiliseleri

a) Gayr-i Müslim Mektepleri

(1) Ermeni Mektebi

Mektebin mensup olduğu cemaat Ermeni idi ve Küçük Kilise adını taşıyordu. Bu mektebin açılış tarihi belli olmayıp, ruhsatı Mesul Müdürü Keşiş Artin adına 21 Nisan 1309 tarihinde alınmıştır. 265 erkek öğrencisi vardı.

(2) Süryani Mektebi

Bu mekteb Süryan-i Kadim Cemaatine ait olup rüşdî derecesinde idi. Mekteb H. 1297 senesinde kurulmuştur. Önceleri ruhsatı yok iken daha sonra 2 Mayıs 1309 tarihinde Naum Efendi adına ruhsat alınmıştır. R. 1316 tarihinde 85 öğrencisi vardı.

¹³¹ H. 1312, DVS, s. 74.

¹³² *Düstur*, I. Tertib, C. 7, s. 1058; H. 1321, MS, s. 508; H. 1318, DVS, s. 195, 196.

¹³³ *Düstur*, I. Tertib, C. 7, s. 1049.

(3) Keldani Rüşdiye Mektebi

Keldani Cemaatinin mektebidir. Ruhsatı mektebin Mesul Müdürü Keşiş İstipan Efendi adına 18 Kanun-ı Sâni 1305 tarihinde alınmıştır. R. 1316 Maarif Salnâmesine göre o yıllarda 15 öğrencisi vardır.

(4) Protestan Mektebi

Bu mektep rüşdi derecesinde olup karma bir okuldu. R. 1316 senesinde erkek öğrenci sayısı 75, kız öğrenci sayısı 55'tir. R. 1316 Maarif Salnâmesi'ne göre 1278'te açılmış, 19 Nisan 1309'da ruhsatı alınmıştır.¹³⁵

b) Yabancı Mektebler

Bunlardan en önemlisi Diyarbakır Merkez kazasında Fatih Paşa mahallesindeki Latin Kilisesinde Fransız Kapuçin rahiplerinin idaresinde bulunan ve Rüşdiye derecesinde olan Fransız Kapuçin mektebidir. 1891 yılına ait bir belgeden bu mektepte o yıl tadilat yapılması için vilayetten izin isteniyordu.¹³⁶

H. 1309 yılında Diyarbakır valisi bulunan Sırrı Paşa yukarıda geçen ecnebi mekteplerle ilgili hazırladığı bir layihada bu mekteplerin önemlileri hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Diyarbakır vilâyetinde mevcut bulunan mekâtib-i ecnebiyyenin ehemmiyetlileri ve en büyükleri Mardin'de (Kapucin) rahipleri ile Amerikan misyonerlerinin taht-ı idarelerinde bulunan mekâtibler olup anlara nisbetle ikinci derecedeki mekteb dahi nefis-i Diyarbakır'de kezaik Kapuçin rahiplerinin taht-ı idarelerindeki mektebidir....."

Diyarbakır'deki Kapuçin rahiblerinin mektebine gelince mekteb-i mezkûr dahi 1860 sene-i Mesihî'nde bâ-fermân ale'l-ifa buyurulan ruhsat-ı seniyye üzerine Diyarbakır'de Fatih Paşa Mahallesinde müceddeden bina idilen Latin Kilisâsı derûnunda olub muddâvimleri kezaik Hristiyan evlâdına mensubdur.

Yine Diyarbakır'deki Protestan mektebi zukûr ve inâsa mahsûs ibtidai ve rüşdi

¹³⁴ H. 1323, DVS, s. 74.

¹³⁵ R.1316, M.S., 1052, 1053.

¹³⁶ B.A. İrade, Şûrâ-yı Devlet, Vesika no: 7129. 2 Mart 1308 tarihli "Mazbatada: "Diyarbakır'de mukim Frânsalı Kapusin rahiblerinin Amed kazasında bulunan kilisâ ve mekteb ittihâz olunan....."; R. 1318, MS, s. 1340, 1341.

kısımlarına hâvidir. 1269 sene-i hicri'sinde kuşâd idilen bu mektebin de ruhsat-ı resmiyesi olmadığından tebliğat vak'a üzerine müdir ve muallimleri vilâyet-i ma'arif idaresine müracaatla ruhsat istihsal ideceklerine va'ad itmişlerdir.

Bundan başka İngiliz konsolos vekîlinin ikametgahı derûnunda küçük bir oda mekteb-i ibtida ittihaz edilerek Protestanların etfali orada okursa da bu Amerikalıların mektebi gibi büyük bir şey olmayup ehemmiyetden aridir.

Bir iki kasabada da Amerikalılar tarafından açılmış iki üç bâb Protestan mektebi var ise de berikiler kadar ehemmiyete haiz değildir.

İşte vilâyet dahilindeki mekatib-i ecnebiyenin aded ile halu şayanı bu merkezde olub Diyarbakir'deki İslam mekteblerinde... gayr-ı Müslim evladı da dahi vardır.”¹³⁷

Yukarıda verdiğimiz Fransız mektebi dışında Sırrı Paşa'nın layihasında belirtildiği üzere küçük bir İngiliz mektebi ile ayrıca bir kaç kasabada 2 veya 3 tane Amerikalılar tarafından kurulmuş olan Amerikan mektepleri vardı.

Yine yukarıda Protestan mektebi açılış tarihi ile ilgili verdiğimiz Maarif Salnamesi kayıtları ile Sırrı Paşa'nın verdiği kayıtlar karşılaştırıldığında Maarif Salnamesi kayıtlarında okulun açılış tarihi H. 1278 (1861) olarak geçerken Sırrı Paşa bu okulun açılış tarihini H. 1269 (1852) olarak vermektedir. Bize göre Paşa'nın Diyarbakır valisi olması sebebiyle verdiği tarih daha doğrudur.

d. Kiliseler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da Müslümanlarla birlikte yaşayan çeşitli din ve mezheplere mensup gayr-ı Müslim cemaatler de vardı (Ermeni-Gregoriyen, Ermeni-Katolik, Süryan-i Kadim, Süryani-Katolik, Keldani, Rum-Melkit, Rum-Katolik, Protestan, Yahudi).¹³⁸

Diyarbakır vilâyet salnâmelerinde Diyarbakır merkez kazası kayıtlarında kiliselerle ilgili olarak sadece kilise¹³⁹ sayısını ve Yahudi havrası¹⁴⁰ sayısını veren

¹³⁷ Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa, *Mektubat-ı Sırrı Paşa*, C. III, Diyarbakır Matbaası, 1311, s. 176, 178.

¹³⁸ H. 1319, DVS, s. 154; M.Fahreddin Kırzioğlu, "Millî-Deli Behram'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu", *Kara-Amid Dergisi*, S. 2-4, s. 321.

¹³⁹ H. 1291, DVS, s. 143; H. 1292, DVS, s. 139; H. 1301, DVS, s. 74, vd.

¹⁴⁰ H. 1287, DVS, s. 123.

bilgilere rastlamaktayız. Bu kayıtlara göre Diyarbakır'da 11 kilise ve 1 Yahudi havrası bulunmaktadır. Yukarıda adı verilen cemaatlerin toplamı 9 olup Yahudilerin haricindeki cemaatlerin sayısı 8'dir. Her cemaatin en az bir kilisesi olursa toplam kilise sayısının 9 olması gerekir. Bu cemaatler içinde sayıca en kalabalık olanı Ermeni-Gregoriyenler, ondan sonra da Süryan-i Kadim cemaati gelmektedir.¹⁴¹ Herhalde bunların birden fazla kiliseleri olmalıdır. Bu mantıktan hareketle 11 kilise bulunması gerekir.

Akif Tütenk XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan kiliselerle ilgili şu bilgileri vermektedir: *"93 harbinden sonra, Şeyh Matar'dan (şehrin orta yerinde Akkoyunlulardan kalma camii) aşağıda bulunan ufacık bir Ermeni kilisesi "Çatal-Sakal" namındaki ecnebi reji memurunun propagandası ile yıkılarak yerine "Küçük Kilise" namıyla çok cesim bir ibadet evi yapıldı. (93 savaşı sırasındaki vurguncu muhtekirlerden) harp zengini Katolik Ermenilerden Koca-Osep, hükümetin zaafından istifade ederek hanesinin civarında Ermeni-Katolik cemaatine bir kilise inşa etmiştir.*

Süryaniler de yine Süryani Katoliği namına Kadı Camii yanındaki kiliseyi yapmışlardır. Rumlar, Merhene Bahçesi civarında bir Rum kilisesi, Protestanlar da Yiğit Ahmet Mescidi civarında bir mekteb vücuda getirmişlerdir."¹⁴² Ermeni Katolikleri bir, Süryani-Katolikleri bir, Rumlar bir olmak üzere 4 kilise 1876'dan sonra kurulmuştur. Bunların dışında Hristiyan mektepleri ile ilgili yukarıda verdiğimiz kayıtlarda Kapuçin rahiplerinin mektebi bahsinde 1860'da açılan Latin kilisesinden söz etmiştik.¹⁴³ Bu kilise ile ilgili bir belgede kilisenin bitişiğinde bulunan 10, 5 metre büyüklüğünde bir hanenin kilise müstemilatından sayılarak, Fransız Sefarethanesinin başvurusu üzerine vergiden muaf tutulması ile ilgili idi.¹⁴⁴

Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında gayr-i Müslimlere ait bir Ermeni, bir Ermeni-Katolik, bir Süryani-Katolik, bir Rum, bir Latin kiliseleri olmak üzere toplam 5 yeni kilise açılmıştır.

¹⁴¹ Kırzioğlu, agm, s. 321.

¹⁴² Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, s. 315.

¹⁴³ Tütenk, agm, aynı yer.

c) Kütüphaneler

(1) Hamdizade Ömer Efendi Kütüphanesi

Kurucusu Ömer Efendi olup Cami-i Kebir civarındadır. Kitap adedi 1248'dir. H. 1200 tarihinde kurulmuştur.

(2) Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi

Abdurrahman Paşa tarafından H. 1178 tarihinde kurulmuştur. Cami- Kebir ittisalinde olup 564 kitabı mevcuttur.

(3) Rağibiye Kütüphanesi

Kurucusu Hacı Rağıb Beydir. 1249'da kurulmuştur. Rağibiye Mescidindedir. 344 kitabı mevcuttur.

(4) Mekteb-i İdadi Kütüphanesi

Kurucusu İdadi Müdür-i Esbak-ı Hüseyin Celal Bey olup kasaba haricinde Fis Kayası'nda bulunan mekteb dahilinde 1311'de kurulmuştur. Kitap sayısı 206'dır.¹⁴⁵

5- Su Kaynakları ve Çeşmeler

a) Su Kaynakları

XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrinin su ihtiyacını karşılayan bir çok su kaynakları bulunuyordu. Bu kaynaklar hakkında ilk bilgileri veren Evliya Çelebi, Hamravat, Ayn-ı Ali Pınarı, İçkale Kaynağı suyu, Ayn-ı Erbaa-Taş, Ayn-ı Şakkıl Acuz gibi su kaynaklarından bahsetmekte ve şehrin hiç bir zaman su sıkıntısı çekmediğini,¹⁴⁶ bu suların hemen hemen her evin orta avlusuna havuz koyma imkanını sağladığını söylemektedir.¹⁴⁷ Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği (Ayn-ı Erbaa-Taş) Arbedaş Çeşmesi, Nasuh Paşa Meydanında, Saray Kapısına giden yolun sol tarafında burçların birleştiği noktadadır.¹⁴⁸ Balıklı Suyu kaynağı Mardin Kapısındaki

¹⁴⁴ B.A., İr., Şura-yı Devlet, Mazbatası, no: 7129.

¹⁴⁵ 1316-M.S., s. 50, 52, 53, 54.

¹⁴⁶ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 220; Yılmazçelik, age, s. 81; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Ankara 1996, s. 17.

¹⁴⁷ Sözen, age, aynı yer.

¹⁴⁸ Sözen, age, s. 22; Yılmazçelik, age, s. 81.

hamama gider. Şakkıl Acuz Suyu Urfa Kapı civarındadır.¹⁴⁹

Diyarbakır şehrinin en önemli su kaynağını teşkil eden Hamravat Suyu 1535'te Gözeli köyündeki kaynağından şehre getirilmesinden sonra şehrin dört bir yanında çeşmelerin çoğaldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Bu su garp istikametinden ve çok uzak mesafeden bir su yoluyla getirilmekte idi. Bu yol birbirine iyice geçmiş ve çok muntazam yontma taşlardan inşa edilmiştir. Şehre yaklaşıncı üç buçuk ile dört kadem genişliğinde bir kantara üzerinden geçer. Bu kantara siyah volkanik taşlardan yapılmış ve 27 mustatil ayak üzerine oturtulmuş olup Rum ve Dağ Kapı arasından şehre giriyordu.¹⁵¹ Buradan başta Ulu Camii olmak üzere diğer camilere ve şehrin büyük bölümündeki yapılara taksim ediliyordu.¹⁵²

Diyarbakır valisi Sırrı Paşanın ikinci defa valiliği zamanında Hamvarat su yolları 3000 lira masrafla tamir edilmiştir.¹⁵³

Yine H. 1316- 1317 yılına ait vilâyet salnâmesi kayıtlarından bu su yollarına ait Kanuni Sultan Süleyman vakfının meclis-i idare-i vilâyet kararıyla belediye tarafından idare edildiği bu yıllarda tamir edildiği anlaşılmaktadır. “*Evkaf-ı Mazbutedan olup minel kadim Meclis-i idare-i vilâyet kararıyla belediyeden idare edilen Kanuni Sultan Süleyman vakfının derun-ı belediye cereyan eden ab-ı Hamvarat mecrasının haric-i surda kain kemerleri ile derun-ı belediye bulunan su maksemelerin müsakkafat-ı vakfiyesinden üç bah dükkânı tamir ve inşa kılınmıştır.*”¹⁵⁴ Ayrıca bkz. Valilerin İcraatı bölümü.

Şehrin suyu zamanla artan nüfusa yetmediğinden Hamvarat suyuna başka bir su (nehr-i cedid) bağlandığından bu su eski letafetini kaybetmişti. Bunun üzerine 1930 yılında eski su yeniden inşa edilmiştir.¹⁵⁵ Aynı zamanda su yolunun üstünün açık olması suyun kirlenmesine dolayısıyla bir çok hastalıklara sebep olabiliyordu. Bu sebeple yeni su yolu toprak altından demir borularla şehre getirilmiş, bugün bile halen şehrin önemli bir bölümünün su ihtiyacını karşılamaktadır.

¹⁴⁹ Tuncer, age, s. 17.

¹⁵⁰ Sözen, age, s. 220; Yılmazçelik, age, s. 81.

¹⁵¹ Basri Konyar, *Diyarbakır Abideleri*, C. II, s. 12.

¹⁵² Yılmazçelik, age, s. 83.

¹⁵³ H.1312, DVS s. 79.

¹⁵⁴ H.1317. DVS s. 79

Diyarbakır sokaklarının sık sık karşımıza çıkan küçük fakat özellikli yapılarından bazıları çeşmelerdir. Şehrin geçirdiği çeşitli devirlere ait bu çeşmelerin büyük bir çoğunluğu "Osmanlı Devri"ne aittir.¹⁵⁶ İncelediğimiz döneme ait hemen hemen bütün Diyarbakır salnâmelerinde şehirde 130 çeşme ve ayrıca her evde bir su kuyusu olduğundan bahsetmektedir. Bu döneme ait kaynaklarımızda çeşmelere ait önemli kayıtlara rastlayamadık. Ancak bu dönemde ilgili çeşme adlarının bir kaç tanesi Metin Sözen'in çalışmasında geçmektedir. Aynı zamanda Akif Tütenk, dönemin çeşmelerinin önemli bir bölümünün adlarını ve yerlerini tespit etmiştir.

b) Çeşmeler

- Dağ Kapı ittisalindeki çeşme.
- Vahap Ağa Hamamı ittisalindeki Abbas Ağa Han'ının şark duvarındaki çeşme.
- Kavvas-ı Kebir ittisalındaki çeşme.
- Muallâk Camii ittisalındaki çeşme.
- Salas Mescidi ittisalındaki çeşme.
- Paşa Camii ittisalındaki çeşme.
- Mardin Kapısı ittisalındaki Sultan Sücaiddin vakfindan iki çeşmeyi muhtevi idi.
- Urfa Kapısı civarındaki çeşme (1957 de Yeni Borsa Hanının açılışı dolayısıyla kaldırılmıştır.).
- Gazi Okulunun doğusundaki güneye bakan sokağın sağındaki hanenin duvarında bulunan çeşme.
- Taceddin Mescidi kapısında bulunan çeşme.
- Behram Paşa mahallesi civarında bulunan çeşme.
- Kara Cami (Cami-ül Esved) kapısı civarındaki çeşme.
- Hacı Veli Hanı civarındaki çeşme.

¹⁵⁵ Yılmazçelik, s. 83

- 14 Şeyh Matar civarındaki çeşme.
- Küçük Kilise'ye yakın fırın civarındaki çeşme.
- Garib-Kastal Çeşmesi
- Karaman Kastalı.
- Veli Kethüda Çeşmesi.
- Ali Bardak Sokağında Hacı Baki fırını civarındaki çeşme.
- Hükümet Konağı civarındaki bulunan 3 çeşme.
- Kaşık Budak Çeşmesi.
- 22 Yiğit Ahmet Çeşmesi
- 23. Tabakoğlu Çeşmesi (kale suyu kaynağından)
- 24. İbrahim Beğ Çeşmesi
- Çifte Han civarında Ganizade Ramiz Efendi'nin evine bitişik çeşme.
- Eski Buğday Pazarı Çeşmesi.
- İzzeddin Mescidi civarındaki çeşme.
- Bali Paşa Çeşmesi.
- Derviş Hüseyin Mescidi civarındaki çeşme.
- Cizreli Raif Efendi'nin evinin civarındaki çeşme.
- Çöpyan Mescidi civarındaki çeşme
- Hacı Büzürg Mescidi civarındaki çeşme
- İskender Paşa Mahallesinde Paşa Hamamı Sokağında bulunan çeşme
- Hanzade Camii civarındaki çeşme.
- Narizade Çeşmesi .
- Tahtalı Kastal.

¹⁵⁶ Metin Sözen, age, s.220

- Kasım Ağa Konağı ile Behram Paşa Camii bahçesi civarında bulunan çeşme.
- Lebibzadelerin Hanesine bitişik aynı minare kastalı.
- Sülûkiye Çeşmesi.
- Kasım Ağa Konağının batısındaki çeşme.
- Zenklü Sokağındaki çeşme.
- Sem'anoğlu Mescidi civarındaki çeşme.
- Ali bin Reşid Mescidi arsası civarındaki çeşme.
- Hüsrev Paşa Camii civarındaki çeşme.
- Cami-i Kebir'in şark kapısı haricinde, arzuhalcılarla Ketancılar çarşısına giden caddede bulunan çeşme.
- Hacı Abdurrahman Mescidi civarında Hayriye taciri Cemil Efendi'nin hanesine bitişik çeşme.
- İrkizâde Çeşmesi, tekkenin güney cephesinde.
- Deva Hamamı Çeşmesi
- Sâlûs Mescidi ittisalinde bulunan çeşme.
- Kavvas-ı Kebir Mescidi civarındaki çeşme.
- Kavvas-ı Sağır Mescidi civarındaki çeşme.
- Taceddin Mescidi civarındaki çeşme.
- Lala Beğ Camii civarındaki çeşme.
- Çakaloğlu Mescidi civarındaki çeşme.
- Mar Kozma Kilisesi sokağındaki çeşme.
- Mardin Kapısı civarında Beyazsu Ayn-ı Zülal çeşmesi.
- Dağ Kapısı civarında bulunan çeşme.
- Hüsrev Paşa Camii haricinde bulunan çeşme.
- Abbas Ağa Hanı haricinde bulunan çeşme.

- Arap Şeyh Mustafa Camii civarındaki çeşme.
- Urfa Kapısı civarındaki çeşme.¹⁵⁷

6- Hamamlar

Kaynakların verdiği kayıtlardan Diyarbakır şehrinin geçmiş dönemlerdeki yapıların içerisinde hamamlarının da önemli sayıda yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu durum Diyarbakır'dan geçen ve çeşitli konularda bilgi veren seyyahlar içinde özellikle Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmiş bu konuda ayrıntılı bilgiler vermiştir.¹⁵⁸

Evliya Çelebi XVII. yüzyıl Diyarbakır hamamlarından İpəriye Hamamı, Eşrik (Eşek, Eşbek) Hamamı, İskender Paşa Hamamı, Çardaqlı Hamamı, Eski Hamam, Muallak Minare yakınındaki Hamam, Melek Paşa Hamamı, Zebilci Hamamı, Mardin Kapı yakınındaki Hamam hakkında bilgi verir.¹⁵⁹

Ali Emiri'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Diyarbakır hamamlarının çalışmaları ile ilgili verdiği bilgilere göre "*Diyarbakır hamamları umumen sabahdan öğlene kadar erkeklere ve öğleden sonra kadınlara mahsustu. Sadece Çarşı Hamamı (Yeni Hamam) her gün akşama kadar erkeklere mahsustur.*"¹⁶⁰

H. 1287 Vilâyet Salnâmesi'ne göre Diyarbakır'da 12 hamam,¹⁶¹ H. 1290-1291-1292 Salnâmelerine göre 13 hamam, H. 1316-1317-1323 salnâmelerine göre ise Diyarbakır'da 8 hamam¹⁶² vardır. Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere 1870-1875 yılları arası¹⁶³ Diyarbakır'da hamam sayısı 12, 13 iken 1900'lü yıllarda bu sayı 8'e düşmüştür. Muhtemelen bu hamamların bir kısmı zaman içerisinde bakımsızlıktan harap oldu ya da 1895'de şehirde çıkan Ermeni ayaklanması sırasında ki¹⁶⁴ yangında harap olmuşlardır. (Bu yangında sekiz yüz kadar dükkan ve iş yeri yanmıştı). Ayrıca bazıları salnâme kayıtlarına geçmemiş olabilir. Diyarbakır'da tespit ettiğimiz hamamların adları şunlardır:

¹⁵⁷ Tütenk, age, s.325.

¹⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, çev. Zuhuri Danışman, C.6, İstanbul, 1879, s.130.

¹⁵⁹ Sözen, age, 207, Yılmazçelik, age, s.83.

¹⁶⁰ Yılmazçelik, age, s.84.

¹⁶¹ H.1287, D.V.S, s.123.

¹⁶² H. 1290, DVS. s. 162; H.1291, DVS. s. 143; H. 1292, DVS. s. 132.

¹⁶³ H. 1317. DVS. s. 36; H. 1323, DVS, s, 191.

¹⁶⁴ Tütenk, age, s.317.

1- Suakar Hamamı, 2- Mirza Hamamı, 3- Yeni Kapı Hamamı, 4- Maristan Hamamı, 5- Kale Hamamı, 6- Alaaddin Hamamı, 7- Damat Hamamı, 8- Dilaver Paşa Hamamı, 9- Hüseyin Efendi Hamamı, 10- Bekir Paşa Hamamı, 11- Cadde Hamamı, 12- Çarşı Hamamı, 13- Cemşid Bey Hamamı, 14- İpekyolu Hamamı, 15- Ali Paşa Hamamı, 16- Kürtler Hamamı, 17- Melek Ahmed Paşa Hamamı, 18- Behram Paşa Hamamı, 19- Çardaklı Hamam, 20- Vahap Ağa Hamamı, 21- Deva Hamamı, 22- Çardaklı Hamamı, 23- Kadı Hamamı, 24- Küçük Hamam,¹⁶⁵ 25- Bıyıklı Mehmed Paşa Hamamı,¹⁶⁶ 26- Kışla Hamamı.¹⁶⁷

Diyarbakır salnâmelerine göre adı tespit edilen faal hamamlar şunlardır:

Abdulvehap Ağa Hamamı: Dağ Kapısı'na giden yolun sonunda Gazi Caddesi üzerinde bugün de kullanılmaktadır. Yapım tarihi belli değildir.¹⁶⁸

Bu hamam Abdulvehap Ağa vakfı olup, H. 1319 vilâyet salnâmesine göre aynı tarihlerde sıcak ve soğuk su vetireleri ile mecrası tamir edilmiştir.¹⁶⁹

Behram Paşa Hamamı: 1572 yılında Behram Paşa tarafından yaptırılmıştır.¹⁷⁰ Şeyh Matar Camii yakınındadır. Behram Paşa vakfindandır. Paşa Hamamı da denir. H. 1317 Vilâyet Salnâmesine göre 1900 yıllarına doğru tamir edilmiştir. "*Evkaf-ı mülhakadan Behram Paşa Cami-i Şerifinin.... müsakkafat-ı vakfiyesinden Paşa Hamamı demekle ma'ruf hamamı vakf-ı varidatından tamir ve inşa kılınmıştır.*"¹⁷¹ 1340'dan sonra satılmıştır.¹⁷²

Çardaklı Hamamı: İbrahim Beğ Mahallesinde bulunan bu hamamı ne zaman yaptırıldığı kesin olmamakla beraber XVI. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmış olmalıdır. Diyarbakır'ın önemli hamamlarından olup¹⁷³ Hüsrev Paşa Vakfindandır.¹⁷⁴

¹⁶⁵ Sözen, age, s.208, 209, 210, 211, 212.

¹⁶⁶ Yılmazçelik, age, s.87.

¹⁶⁷ Tütenk, age, s.324.

¹⁶⁸ Sözen, age, s.212; Yılmazçelik, age, s.88.

¹⁶⁹ H.1319, D.V.S, s.78.

¹⁷⁰ Sözen, age, s.211.

¹⁷¹ H.1317, DVS, s.192.

¹⁷² Tütenk, ag.e., s.324.

¹⁷³ Sözen, age, s.212, 213. Yılmazçelik, age, s.86.

¹⁷⁴ H. 1317, D.V.S, s.192.

Deva Hamamı: Gazi Caddesi üzerinde Mardin Kapı civarındaki¹⁷⁵ Abdal Dede Mahallesindedir. Yapım tarihi bilinmemektedir.¹⁷⁶ İncelediğimiz dönemde işlek bir hamam olup Hüsrev Paşa vakfındadır.¹⁷⁷

Melek Ahmet Paşa Hamamı: Melek Ahmet Caddesi üzerinde olup 1564-1567 yılları arasında yapılmıştır¹⁷⁸ İncelediğimiz dönemde bir zamanlar harap olmasından dolayı tamirine ihtiyaç duyulmuş ve esaslı bir tamir geçirmiştir.

*"Melek Ahmet Paşa Cami-i şerif-i vakfından Melek Ahmet hamamı muhtac-ı tamir olmağla bir aralık muattal kaldığından meclis-idare-i vilâyet kararıyla keşf-i mesarâfisi bil-icra Merkür hamam derun ve birunun badanasıyla noksan olan iki yüz adet camlarının takdirlması ve sıcak ve soğuk su vetirelerinin ve su hazneleri ile külhanının ta'mirâtı, büyük ve küçük kubbelerinin sıvası ve müsakkafât-ı vakfiyesinden... tamirâtı icra kılınmıştır."*¹⁷⁹ Bu hamam daha sonra satılmıştır.¹⁸⁰

Kadı Hamamı: Evliya Çelebi'nin İparye, Eşbek, halk dilinde Eşek diye bilinen bu hamamın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Sefa Camii yakınındadır.¹⁸¹

Bu hamam XIX. yüzyıl boyunca olduğu gibi günümüzde de Diyarbakır'ın faal hamamlarındandır. İbrahim Beğ mescidi vakfındandır.¹⁸²

Suakar Hamamı: Akkoyunlu dönemine ait olan Suakar Hamamı Dağ Kapısı yakınında Nebi Camii karşısında olup aynı zamanda Süveyka adını da taşımaktadır. İbrahim Beğ Mescidi vakfında olup incelediğimiz dönemde faal bir hamamdı.¹⁸³ Vakıflar Müdürlüğüne 1340'dan sonra mülkiyeti satılmıştır. Daha sonra da yıkılmıştır.¹⁸⁴

Mirza Bey Hamamı: XV. yüzyıldan kalma Akkoyunlu eseridir.¹⁸⁵ Ulu Camii

¹⁷⁵ Sözen, age, , 212

¹⁷⁶ Yılmazçelik, age, s.85.

¹⁷⁷ H. 1317, DVSs 75, 76

¹⁷⁸ Yılmazçelik, age, s, 86

¹⁷⁹ H. 1316., DVS. 75-76.

¹⁸⁰ Tütenk, age, .s, 324

¹⁸¹ Sözen, age, .s212; Yılmazçelik, age, s.84.

¹⁸² H. 1317, DVS s, 75; Yılmazçelik, age, s.84.

¹⁸³ H. 1317, DVS, s. 75; Sözen, age, s. 208; Yılmazçelik, age, s. 87.

¹⁸⁴ Tütenk, agm, s. 324

¹⁸⁵ Sözen, age, . s.209

karşısında Kuyumcular Çarşısı karşısındadır. Cami-i Kebir vakfıdır.¹⁸⁶ İncelediğimiz dönemde işlek bir hamam olub¹⁸⁷ I. Dünya Savaşından sonra yıkılmıştır.¹⁸⁸

F- Zenaat ve Ticaret Yerleri

Diyarbakır uzun yıllar doğunun ticaret ve endüstri merkezlerinden biri olmuştur. Bu özelliğini, ünlü dokumaları ve büyük bir sanat ürünü maden işlerine borçludur.

XVIII. yüzyılının ilk yarısına kadar gelişmesini sürdüren ticaret hayatı önce duraklamış ve XIX. yüzyıl başlarından itibaren Sanayi inkılabı ve Süveyş Kanalı'nın açılması, Diyarbakır'dan geçen önemli ticaret yollarının önemini kaybetmesi gibi nedenlerle (yukarıda şehrin konumu bölümünde değinmiştik) XIX. yüzyılın sonlarında tam bir çöküntüye uğramıştır.

İncelediğimiz dönemde yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı zenaat ve ticaret yerleri de önemlerini kaybetmiş olmalıdır. Bu dönemde araştırmamızın önemli kaynağını teşkil eden 'Diyarbakır Salnâmeleri'nde konu ile ilgili ayrıntılı olmamakla beraber özellikle ticaret ve alış-veriş merkezlerinin dükkanlarının sayılarıyla ilgili kayıtlar yer almaktadır. Bu kayıtlar aşağıda verilmiştir.

II.1287 (1870) salnâmesine göre Diyarbakır'da aynı yıllarda 1840 dükkan, 31 mağaza, 76 Kuvestane ambarı 15 han, 34 kahvehane, 28 değirmen, 6 pirinç dineği, 36 furun, 159 ahır, 2 samanlık, 12 bezirhane, 4 meyhane, 2 silahhane, 1 kireçhane, 1 masmahane, 2 sabunhane, 2 direkhane, 1 menzilhane, 29 debbağhane odası, 1 hasırhane, 1 bardak kârhane, 1 boyahane, 2 iplikhane, 17 buzhane, 1 bakırhanesi, 1 gümrük hanı bulunmaktadır.¹⁸⁹

II. 1290 (1873) Vilâyet Salnâmesine göre: 27 dinek, 22 debbağhane, 3 samanlık, 1 salhane, 1 kirishane, 6 iplikhane, 7 boyahane, 8 çömlekhane, 4 meyhane, 5 kelekane, 10 bezirhane, 1 tahmishane, 124 mağaza, 156 ahır, 28 değirmen, 9 böceklik, 5 mezgat, 1 debbay, 1 hatab iskelesi vardır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ II. 1319. DVS. s. 78, Sözen, age, s. 209, Yılmazçelik, age, s. 87

¹⁸⁷ II. 1319. DVS s. 78.

¹⁸⁸ Sözen, age, s.109

¹⁸⁹ II. 1287, DVS, s. 123.

¹⁹⁰ II. 1290, DVS, s. 162.

H. 1291 (1874) Vilâyet Salnâmesine göre; 14 han, 1868 dükkan, 124 ambar, 25 furun, 23 kahve, 27 dinek, 22 debbağhane, 3 samanlık, 1 salhane, 1 kırışhane, 6 iplikhane, 7 boyahane, 8 çömlekhane, 1 tımarhane, 4 meyhane, 5 kelekhane, 1 bezirhane, 1 tahmishane, 124 mağaza, 156 ahır, 28 değirmen, 9 böceklik, 1 debboy.¹⁹¹

H. 1292 Vilâyet Salnâmesine göre Diyarbakır'da: 14 Han, 1868 dükkan, 124 ambar, 25 furun, 23 kahve, 27 dinek, 22 debbağhane, 3 samanlık, 1 salhane, 1 kırışhane, 6 iplikhane, 7 boyahane, 8 çömlekhane, 1 tımarhane, 4 meyhane, 5 kelekhane, 1 bezirhane, 1 tahmishane, 124 mağaza, 156 ahır, 128 değirmen, 9 böceklik, 1 debboy, 1 hatab iskelesi, 1 hatab anbarı vardır.¹⁹²

Yukarıdaki kayıtlar karşılaştırıldığı zaman Diyarbakır'ın 1868 dükkan ve 500'e yakın diğerk zanaat ve ticaret yerleri ile şehrin hala ticari bakımdan kapasitesini sürdürmekte olduğu görölmektedir. Bununla beraber dokumacılık, ipek üretimi ve demircilik gibi sanayi dalları bakımından önemini kaybettiğini göstermektedir.

1. Hanlar

Vilâyet Salnâmesi kayıtlarında 1870'de 15 han, 1873-1874-1875 yıllarında 14 han olduğu kayıtlıdır. Bu kayıtlarda hanlarla ilgili olarak fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda yapılmış başka çalışmalardan yararlanılarak aydınlatılmaya çalışılacaktır.

a) Hasan Paşa Hanı

Diyarbakır valisi Hasan Paşa zamanında inşaatına başlanmış olan bu hanın inşaatı, halefi olan Özdemir oğlu Osman Paşa tarafından tamamlanmıştır. Ali Emiri, bu hanın inşaatının yedi yılda tamamlandığını yazmaktadır.¹⁹³ Hasan Paşa bu Hanı daha önce yaptırmış olduğu kuyumcular ve ketenciler (cevahir) çarşılarına o günlerde dünyanın her yöresinden gelen tüccarların kalması için yaptırmıştır. Bu Handan kuyumcular ve ketancılar çarşısına açılan iki kapı da açılmıştır.¹⁹⁴ Ulu Caminin doğusunda Gazi Caddesi üzerindedir. İncelediğimiz dönemde Diyarbakır'ın

¹⁹¹ H. 1291, DVS, s. 143.

¹⁹² H. 1292, DVS, s. 139.

¹⁹³ Ali Emiri, "Kuyumcu Ustası Ahmet Çelebi", Amid-i Sevda Gazetesi, S. 2, s. 23; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C.2, s. 594.

en önemli hanlarından biri idi. İncelediğimiz dönemde bu han başka amaçlar için de kullanılmıştır. Örneğin hanın bazı odaları kiralanarak ıslahhane olarak kullanıldı.¹⁹⁵

Diyarbakır'ın ticaret merkezinde yer alan Hasan Paşa Hanı bu gün çeşitli amaçlar için kullanılmakta ve hala kimliğini az çok koruyabilmektedir.¹⁹⁶

b) Deliller Hanı

Mardin Kapısı'ndan şehre girince sağdaki ilk binadır. Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa tarafından 1527-1528'de yaptırılmıştır. Esas adı Hüsrev Paşa Hanı'dır. Bu hana Deliller hanı adını verilmesinin sebebi her yıl Hicaz'a gitmek üzere burada toplanan Hacı adaylarını hacca götürecek delillerin burada kalmalarından dolayı idi. İncelediğimiz dönemde bir tamir geçirdiği ve Hüsrev Paşa Camii'nin müsakafat-ı vakfiyelerinden olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁷

*"Evkaf-ı mülhakadan Hüsrev Paşa Cami-i Şerifi müsakaffat-ı vakfiyesi. Gümrük ve Deliller hanı, Mardin Kapu firunu tamirâtı ve inşaatı ifa olunmuştur."*¹⁹⁸

Yukarıdaki kayıttan anlaşılabacağı üzere Deliller Hanı, XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar işlevini sürdürmüştür. Günümüzde ise Vakıflar Bölge Müdürlüğünce esaslı bir onarımdan geçirilerek beş yıldızlı bir otel haline getirilmiş ve kiraya verilmiştir.¹⁹⁹

c) İbrahim Paşa Hanı

İbrahim Paşa vakfiyesinden olup Salos Mahallesi'nde Muallak Mescidi'nin alt tarafında ve Deva hamamı yanında idi. XIX. yüzyılda bu handa askerler kalıyordu. Ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir.²⁰⁰

d) Çifte Han

Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde, Gazi Caddesinin doğusundaki Borsa sokağındadır. Eskiden borsanın tamamı, halen bir bölümü burada bulunmaktadır.

¹⁹⁴ Ali Emiri, agm, s. 23.

¹⁹⁵ BA, İrade-Dahiliye, 26 Muharrem 1289, No: 45073.

¹⁹⁶ Sözen, age, s. 197.

¹⁹⁷ Sözen, age, s.193 Beysanoğlu, age, C.2, s.547, Yılmazçelik, age, , s.91.

¹⁹⁸ H. 1318, DVS, s 193.

¹⁹⁹ Beysanoğlu, age, C. 2, s. 549.

²⁰⁰ Yılmazçelik, age, , s, 91

Han ikişer katlı iki yapıdan oluşmuştur. Bu sebeple Çifte Han denilmiştir. 1804 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İnciciyan, bu hanı şehrin en büyük hanlarından biri olarak göstermektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da önemini koruyan bu han günümüzde borsa yeri olarak önemini sürdürmektedir.²⁰¹

e) İpekoğlu Hanı

İskender Paşa Camiinin batısında ve Penpeciler Çarşısında idi. 4 Mart 1676 tarihli vakfiyesinde hana Bengi Han da denildiği, 54 oda, 1 dükkan, 4 ahır ve su kuyusunun bulunduğu ve Hacı Mustafa Çelebi'nin mülkü ve evladiyet üzere vakfedildiği kayıtlıdır.²⁰²

Bu hanın incelediğiniz dönemde faal olduğunu, vakfını sürdürdüğünü ve Haririzade Vakfına bağlı olduğunu, odalarının bir kısmının tamir edildiği anlaşılmaktadır.”*Evkaf-ı mülhakadan Haririzade Vakfına merbut İpek ve Abacı hanlarıyla yirmi üç bab müsakkafat-ı vakfiyesinin süren-i mükemmelede tamirat ve inşaatı icra kılmıştır.*”²⁰³ XX. Yüzyılın başlarında varlığını sürdüren bu hanın I. Dünya Savaşından sonra yıkıldığı zannedilmektedir.²⁰⁴

f) Abacı Hanı

Bu han da Haririzade vakfından olup XIX. yüzyılın sonunda tamir olunmuştur. İnceldiğimiz dönemde vakfını sürdürüyordu.²⁰⁵ Ancak bunun da ipek Hanı gibi I. Dünya Savaşından sonra harap olduğu zannedilmektedir.²⁰⁶

g) Gümrük Hanı

Bu han hakkında fazla bir mulumatımız yoktur. Yeri tespit edilememiştir. Ancak H. 1318 vilayet salnâmesi kayıtlarından Deliller Hanı ile birlikte Hüsrev Paşa Cami-i şerifin vakfı olduğu, 1900'lü yıllarda tamir edildiği anlaşılmaktadır. Diğer kayıtlarda bu han ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık.

²⁰¹ Beysanoğlu, age, .s, 657; Yılmazçelik, age, , s.92 Sözen, age, , s, 200

²⁰² Yılmazçelik, age, .s. 93

²⁰³ R. 1316, DVS, s. 193.

²⁰⁴ Yılmazçelik, age, s. 193

²⁰⁵ H. 1318, DVS, s. 193.

²⁰⁶ Beysanoğlu, age, s. 657.

ğ) Yeni Han

Ulu Cami'nin güney kısmında, Zinciriye Medrese'sinin arkasındadır. 1788-1789 yılında yapım tarihini veren kitabesinden Seyyid Hacı Abtullah adında biri tarafından yapılmış sade bir yapıdır. İncelediğimiz dönemde bununla ilgili bir kayda rastlayamadık.²⁰⁷

Yukarıda bahsettiğimiz hanlar dışında isimleri tespit edilen bir çok hanlar vardır. Bunların isimleri şunlardır: Egilliler Hanı, Salos Vakfı Hanı, Pamukçular Hanı, Kilimciler Hanı, Gevran Hanı,²⁰⁸ Rüstem Paşa Hanı, Melek Ahmet Paşa Hanı, Kayseriye Hanı, Sipahioğlu Hanı, Halid Ağa Hanı, Şevketlu Hanı, Gümüşhaneli Defterdar Hanı, Börekçiler Hanı, Alaca Han, İskenderoğlu Hanı, Karakaş Hanı İshakoğlu Hanı ve İçkalede Zincir Han.²⁰⁹

1870'li yıllara ait salnâme kayıtlarında, Diyarbakır'da 14-15 han olduğu kayıtlı iken yine bu dönemlerde bu hanların büyük çoğunluğunda o tarihlerde şehirde askerin kalacağı yer bulunmadığı için bu hanların büyük bir bölümünün askerin ikametine ayrıldığı, ancak sur dışında Vali İsmail Hakkı Paşanın bir kışla yaptırmışından sonra kışlaya taşındıkları, Hanları boşalttıkları belgelerden anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz hanlar hakkında XIX. yy. kayıtlarında ancak 4 veya 5 tanesi ile ilgili bilgiye rastlanmaktadır. Bize göre bunun sebebi 1894-95 Ermeni olaylarında şehrin ticaret kesimlerinin bulunduğu önemli bir kısmı yanmıştı. O dönemlerde Diyarbakır'ın ticari önemini kaybetmiş olması bu hanların yeniden inşa edilmesi ihtiyacını ortadan kaldırmıştır.

2- Çarşılar ve Pazar Yerleri

XVI. yüzyılda (1518-1540) Diyarbakır çarşılarıyla ilgili bilgi veren Mehdi İlhan'ın şehirde tespit ettiği çarşıların sayısı 15 civarındaydı.”*On altıncı asırda Diyarbakır oldukça canlı bir şehir olup bugün canlılığını kaybeden Bıyıklı Mehmet Paşa Camii civarında dahi bir çok dükkanlar bulunmak idi. Pazar yerinin günümüzde de burada kurulmuş olması eskiden kalma bir alış veriş canlılığının*

²⁰⁷ Sözen, age, .s.202-203

²⁰⁸ Beysanoğlu, age, .s.657

²⁰⁹ Yılmazçelik, age, .s.94

devamı olsa gerektir. Şehirde çeşitli zenaatlara ait çarşılar ve bu çarşılarda bir çok dükkanlar vardır. 1540 tarihli defterin vakıf kayıtlarına göre bu çarşıların sayısı 15 civarında idi Bu çarşılar şunlardır: 1- Attar Çarşısı, 2- Eski Attarlar Çarşısı, 3-Balai Çarşısı (Uzun Çarşı olabilir), 4 Bezzazan Çarşısı, 5- Börekçiler Çarşısı, 6- Borsacılar Çarşısı, 7- İplikçiler Çarşısı (ip bükenler), 8- Ekmekçiler Çarşısı, 9- Helvacılar Çarşısı, 10- Çarşı-ı Kassarin, 11- Çarşı-ı Köhne-i Muzevvere, 12- Marangozlar Çarşısı, 13- Palancılar Çarşısı, 14- Sarraçlar Çarşısı, 15- Çarşı-ı Tabbakin."²¹⁰

Evliya Çelebi ise "Hasan Paşa Pazarı, Sipahi Pazarı, Bedesteni Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler Pazarı, Çilingirler Pazarı, Cevahirciler, Hafıflar Pazarı, Palancılar Pazarı, Gazazlar Pazarı, Dokumacı Pazarını sayarsak elhasıl 66 esnafın pazarı vardır" der.

Yukarıdaki kayıtlar karşılaştırıldığı zaman XVI. yüzyılın²¹¹ ilk yarısı ile Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'ı ziyaret ettiği dönem olan (1654-1655) yıllarında Diyarbakır sanayi ve ticaret bakımından daha da gelişmiş, esnaf ve sanatkar sayısı ve buna bağlı olarak (66 esnaf) çarşı sayısı artmıştır.

Diyarbakır'ın sanayi ve ticaret bakımından önemi XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş ve bu tarihlerden sonra önemini kaybetmeye başlamıştır. İncelediğimiz dönemde ise Diyarbakır'ın çarşı ve pazar yerleri ticari bakımdan önemlerini kaybetmesine rağmen herhalde fiziki olarak önemli ölçüde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu dönemde Diyarbakır'ın çarşı ve pazarlarında faaliyetlerini devam ettiren sanayi ve mamulat esnafının başlıcaları şunlardır: Debbag, Dengci, Penpeci, Gazzaz, Kirişçi, Kunduracı, Küllahçı, Boyacı, Kasarcı, İplikçi, Bardakçı, Cüllah, Çarşafçı, Dülger, Marangoz, Hakkak, Hayyat, Alıcı, Semerci, Kalemkar, Serrac, Kelekçi, Şurubcu, Abacı, Nalinci, Takakçı, Dokumacı, Leblebici, Bakırcı, Tenekeci, Temürçi, Sabuncu, Muy-taban, Keçeci, Kilimci.²¹²

Yukarıda geçen ve ya geçmeyen esnaflar XIX. yüzyılın ikinci yarısında

²¹⁰ Mehdi İlhan, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, Tarih Araştırmaları Dergisi (A.Ü.D. ve T.C.F.), C.16, s.27, Ankara 1994, s.50, 51.

²¹¹ Evliya Çelebi, age, .s.129.

adlarını ve sayılarını yine yukarıda verdiğimiz işyeri ve dükkanların bulunduğu çarşı, han, pazar yerlerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Diyarbakır salnâmelerinde pazar ve çarşıların yerlerini ve adlarını tespit edecek kayıtlara rastlayamadık. Dolayısıyla bu konuda yapılmış başka çalışmalardan yararlanmaya çalışarak çarşıların durumunu ortaya koyacağız.

a) Hasan Paşa Çarşısı

Hasan Paşa Hanının hemen yanında ve bugün ayakta olan bu çarşı içinde faaliyet gösteren esnafın başında kuyumcular gelmekte idi.²¹³ XVI. yüzyılda Diyarbakır'da kuyumculuk sanatı çok gelişmişti. Ali Emiri, Kuyumcular Çarşısı'nın yapılması hakkında şu bilgileri vermektedir. :

“Al-ql husus dükkanlarda harman gibi yığılan envai mücevheratın muhafazasıyla def-i mahzurat için gayet mazbut ve emin bir daireye lüzum görölüyordu.

Zerkârane mahsus olmak üzere el-yevm (Amed)'de mevcut olan Kuyumcular Çarşısından Cami-i Kebir'ye doğru bir kol atarak şimdi (Ketancılar) namıyla maruf çarşığı dahi ilave ettirdi... Paşa... bu çarşının canib-ı şimalinde gayet cesim bir han inşa etmiştir ki hala Hasan Paşa Hanı demekle maruftur.”²¹⁴

Görüldüğü gibi Diyarbakır'ın Cevahirçiler (Ketancılar) ve Kuyumcular Çarşısı Hasan Paşanın valiliği zamanında, bu zat tarafından yaptırılmıştır.

Ali Emiri, Hasan Paşa Hanı'nın çarşının güneyinde yapıldığını zikrederek iki çarşığı birbirine bağlayan kapıların da varlığından bahsetmiştir. 1900'li yıllar da cevahirçiler ve kuyumcular Çarşısının ayakta olduğunu ancak Hasan Paşa zamanında yapılan kapıların artık kapalı olduğunu söylemektedir. Ketancılar Çarşısı I. Dünya Savaşı'ndan sonra harap olmuştur.

b) Sipahi Pazarı

Evliya Çelebi'nin övgü ile bahsettiği Sipahi Pazarı Ulu Cami'nin batısında ve

²¹² H. 1302, DVS.s.195-196-197.

²¹³ Yılmazçelik, age, .s.95

²¹⁴ Ali Emiri, agm, s.22, 23.

Zinciriye Medresesinin kuzeyinde idi.²¹⁵ Sıpaht Pazarı 1895 Ermeni olayları sırasında yanmıştır.²¹⁶

c) Sinek Pazarı

İpariye (Sefa) Camiinin doğusundaki alanı kapsamaktadır. Sinek Pazarı varlığını XIX. yüzyıla kadar sürdürmüştür.²¹⁷

d) Kürkçüler Çarşısı

Bu çarşı şehrin iç kalesinde idi.²¹⁸ 1895 Ermeni olaylarında yanmıştır.²¹⁹

e) Kaledibi Çarşısı (Tahte'l-Kala)

İçkalenin güneybatısında olan bu çarşıda daha ziyade meyve ve sebze satan dükkanlar vardı. Ayrıca sayıları az olmakla beraber terzi ve kavukçu dükkanları da burada bulunmaktaydı.

f) Semerciler Çarşıları

Semercilerin biri Rum Kapı'da, diğeri Dağ Kapı'da olmak üzere iki Çarşısı bulunmaktaydı.

g) Palancılar Çarşısı

Bu çarşı Şeyh Matar Camii yakınlarında idi.²²⁰

ğ) Uzun Pazar

Rum Kapıdan Melek Ahmed Çarşısı'na kadar uzanan ve bu çarşayı da içine alan bir cadde üzerinde bulunan çarşıların genel adıdır.²²¹ Ermeni Olayları sırasında 1895'de bu pazarın sınırları içindeki 677 vakıf ve bir o kadar da şahıslara ait dükkan, fırın, ticarethane ve iş hanı tamamen yanmıştır.²²²

Bu çarşıların dışında Diyarbakır'da daha bir çok çarşı ve pazar yerleri vardı.

²¹⁵ Yılmazçelik, age, s.95.

²¹⁶ Akif Tütenk, agm, s.315; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, 1992, s.15.

²¹⁷ Yılmazçelik, age, s.95.

²¹⁸ Yılmazçelik, age, s.96.

²¹⁹ Beysanoğlu, age, s.15.

²²⁰ Yılmazçelik, age, s.96.

²²¹ Tütenk, agm, s.317.

²²² Beysanoğlu, age, s.15.

Sadece bunların adlarını vermekle yetineceğiz. Bunlar Yoğurt Pazarı, Yeni Çarşı, Kılınççılar Çarşısı, Penpeciler Çarşısı, Kavukçular Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı (biri Yiğit Ahmet mahallesinde, diğeri Ulu Caminin güneyinde idi), Haşimi-zade Çarşısı, Beyt Pazarı, Üzüm Pazarı,²²³ Saman Pazarı, Sakocular, Yenihan, Hafaflar, Buğday Pazarı, Kazancılar çarşıları²²⁴ idi.

Yukarıda adını verdiğimiz çarşılardan Saman Pazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi Pazarı, Kürkçüler Çarşısı, Haffaf Çarşısı, Buğday Pazarı, Kazancılar Çarşısı, Ermeni olayları sırasında yanmıştır.²²⁵

Bahsedilen yangından sonra 1900'lu yıllarda Vali Halit zamanında şehrin ortasında sekiz yüz dükkanlık yeni bir Büyük Çarşı yaptırılmıştır.²²⁶

Büyük Çarşının yapılışını veren salnâme kayıtlarına gelince: "*Esna-i igtışaşt muhterik ve münhadem olan, adeta bir harabe-zar şeklini alan, memleketin vasâtına kain sekiz yüz bab dükkana muhtevi Çarşu-i Kebir keşide iddirilan harita mucibince bir tarz-ı delnişinde müceddeden bina ve inşa ve fenne muvaffık vas'i caddeler, eski Buğday Pazarı Meydanında etrafı temür parmaklı yapıdırılan Büyük Havuza müteuddid çeşmelerine su isale ve icra edilmiştir ki çarşu halkı bundan pek çok istifade itmekde ve manzara-i delikşası da etrafı erbaasında bulunan dükkaninin kıymetine şeref vermektedir.*"²²⁷

"*Şehrin geçen sene çarşu ve pazarı gayet muntazam bir suretde bina ve inşa olundu. Fenne muvaffık geniş caddeler şoseler kuşad ve tarz-ı mimarisi zarif bir çok dükkanlar ve fevkani kahvehaneler müceddeden inşa olarak...*"²²⁸

"*Çarşu-yı Kebir işbu İnşaat-ı cesmiyesi 1500 lira masarıfla husule geldiği tahmin olunmaktadır.*"²²⁹

Yeni yapılan Büyük Çarşının inşaatına tahminen 1500 lira harcandığı kaydedilmektedir.

²²³ Yılmazçelik, age, s. 97.

²²⁴ Tütenk, agm, s.317.

²²⁵ Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, s.15.

²²⁶ Necat Göyünç, "*Diyarbakır*", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.9, s.468.

²²⁷ H.1317, D.V.S, s.185.

²²⁸ H.1318, DVS, s.169.

²²⁹ H.1318, D.V.S, s.185.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUS VE AŞİRETLER

Toplum ve devlet hayatında en önemli öğelerden birisi nüfustur. Nüfus, bir ülkenin gücünü ve zenginliğini geçmişte olduğu gibi günümüzde de etkileyen en önemli faktörlerden birisi olarak görülmektedir. İşte nüfusun bu önemi dolayısıyla nüfusun dağılımı, yoğunluğundan, nüfus hareketlerinden doğan bir takım sonuçlar iktisadi ve sosyal yapıyı etkiler. Dolayısıyla şehir tarihi çalışmalarında şehir nüfusunun tespiti, incelenen dönem ile ilgili olarak o şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin ilmi bakımdan anlaşılmasını ve olaylar üzerindeki tesirlerini ortaya koyması bakımından büyük önem taşır.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu olan XIV. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıla kadar İmparatorluğun nüfusunu gösterek sıhhatli rakamlara sahip bulunmamaktayız. Ancak Osmanlı İmparatorluğu zamanında büyük nüfus ve arazi tahrirleri yapıldığını ve Hakan'a ait istatistik defterlerinin tutulduğunu biliyoruz.¹

Tarih araştırmalarında nüfusun tahmini için Tahrir defterleri yanında, Şer'iyye Sicilleri, Salnâmeler, Tapu Sicilleri ve benzeri kayıtları önemli kaynakları teşkil etmektedir.

Diyarbakır tarihi üzerine yapılan araştırmalarda şehrin XVI. Yüzyılda ki nüfusu tahrir defterlerinden yararlanılmak suretiyle tespit edilmeye çalışılmıştır.² Bununla beraber şehrin XVII ve XVIII yüzyıldaki nüfusu konusunda herhangi bir inceleme yapılmamıştır.³ Osmanlı devletinin bölgede ilk nüfus sayımını yapmasına kadar geçen dönemde nüfus ile ilgili bilgileri yabancı seyyahların eserlerinden öğreniyoruz. Osmanlı Devleti Memleket genelinde ilk nüfus sayımını 1830 yılında

¹ Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus istatistik Defterleri" I.Ü.İ.F. Mecmuası, İstanbul, 1940; Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" Türkiyat Mecmuası C.X, İstanbul 1953.

² N. Göyünç "XVI. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır" s.78, 79; M. Mehdi İlhan "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu", T.A.D, C.XVI, s.27.

³ Yılmazçelik, age, s.99.

yapmasına rağmen, bu ilk sayıma Diyarbakır bölgesinin dahil edilmediği anlaşılmaktadır.⁴

Diyarbakır'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait nüfusunu bu dönemde hemen hemen muntazam olarak yayınlana Vilâyet salnâmeleri kayıtlarından yıllara gör takip ederek kesin olmasa bile yaklaşık olarak ortaya koymak mümkün olacaktır.

I- Diyarbakır'ın Nüfusu

XIX. Yüzyıl başlarında Diyarbakır şehrini gezen Fransız seyyahı A. Dupre burada 56. 000 kadar olan nüfustan 50. 000 İslam, 4. 000 Ermeni, 300 Süryani-Yakubi (Süryani-Kadim), 250 kadar (50 aile) Yahudi, 250 kadar (50 aile) Rum (Melkit/Meliki: Süryani-Ortodoks) ve 80 Keldanî bulunduğunu bildiriyor.⁵ XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinin tahmini nüfusunun 50. 000 ile 55. 000 arasında olduğu tespit edilmiştir.⁶

XIX. yüzyılda Diyarbakır'da şehrin nüfus artışını olumsuz olarak etkileyen bir çok salgın hastalıklar; (H.1242/1827, H. 1264/1848, H. 1281/1864 yıllarında veba salgınları ve H. 1282/1865 ve 1893 tarihinde ise veba ve kolera hastalıkları vuku bulmuştur.)⁷ ve ayaklanmalar (1819 Millü Deli Behram Paşaya karşı yapılan ayaklanma)⁸ sonucu Müslüman nüfus da üçte bire inmiş, gayr-i Müslim nüfus ise varlığını korumuştur.⁹

Osmanlı devletinin ilk resmi nüfus sayımı 1831'de tamamlanmıştır, fakat bu nüfus sayımında Diyarbakır nüfusu ile ilgili bir kayıt yoktur.¹⁰

1870 Martı'nda biten Diyarbakır Vilâyeti resmi tahririne göre yerli kütüğüne kayıtlı Diyarbakır şehri nüfusu 21. 372'dir. Bunun 9814'ü Müslüman, 6853'ü Ermeni-Gregoryen, 831'i Ermeni-Katolik, 1434'ü Süryani, 174'ü Süryani-Katolik, 976'sı Keldani, 305'i Rum Melkit (Süryani'den dönme Ortodoks), 55'i Rum-Katolik

⁴ Enver Ziya Karal *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı* 131, Ankara 1943.

⁵ Fahrettin Kırzioğlu, "Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu", *Kara-Amid Dergisi*, s. 2-4, İstanbul 1960, s. 350, 351; Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul 1962, s. 31-32.

⁶ Yılmazçelik, a. g. e., s. 109.

⁷ Kırzioğlu, a. g. m., s. 351.

⁸ Tarih-i Cevdet, C. 11, s. 65, 66, 67 ve devamı.

⁹ Kırzioğlu, a. g. m., s. 351.

¹⁰ Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Sayımı*, 1831.

(Melkit'ten dönme), 650'si Protestan (Zengin misyonerlerin Ermeni ve Süryani'den döndürdüğü), 280'i Yahudi idi.¹¹

H. 1287 Diyarbekir Salnâmesi nüfus kaydına göre "Nefs-i Diyarbekir'de bulunan Müslim, gayr-i Müslim cümle ahalinin nüfus-i mevcude cetvelidir". Bkz. Tablo 1.

Tablo 1.

	Erkek	Kadın	Yekun
İslam	4781	5033	9814
Ermeni	3577	3276	6853
Ermeni-Katolik	428	403	831
Süryani	747	687	1434
Süryani-Katolik	94	80	174
Keldani	508	468	976
Rum	179	126	305
Rum Katoliği	25	30	55
Protestan	318	332	650
Yahudi	143	137	280
Cümle yekun:		21. 372 ¹²	

Yukarıda verilen H. 1287 1871 Diyarbekir Vilâyet Salnâmesi kayıtları daha önce verdiğimiz 1870 yılı kayıtlarının aynısı olup ayrıca kadın ve erkek nüfusun dökümünü de vermiştir.

¹¹ Kırzioğlu, a. g. m., s. 351; Beysanoğlu, a. g. e., s. 32.

¹² H. 1287, DVS, s. 125.

H. 1288 Diyarbekir Vilâyet Salnâmesine göre Nefs-i Diyarbekir ile nahiyelerinin erkek nüfusu toplamı tablo 2'deki gibidir:

Tablo 2.

	Köy Adedi	Gayr-i Müslim	Müslim	Yekun
Nefs-i Diyarbekir		6019	4781	10.800
Şark Nahiyesi	102	1219	5120	6339
Kiki Nahiyesi	44	28	1972	2000
Türkman Nahiyesi	22	11	1308	1319
Ma Ömergan Garb Nah.	135	242	3904	4146
Mahal Nahiyesi	12	--	563	563
Metinan Nahiyesi	20	--	1028	1028
Behramki Nahiyesi	46	288	2381	2669
Abu Kûr Nahiyesi	7	2	518	520
Yekun Kaza-i Diyarbekir	388	7809	21. 574	29.383

Diyarbekir kazasının nahiyelerle birlikte toplam erkek nüfusu 29. 383 olup kadın nüfusu da buna eşit varsayarak ikiyle çarparsak Diyarbekir merkez kazasının nüfusu nahiyelerle beraber yaklaşık olarak 58. 766 çıkar. 1870 yılında nefsi-i Diyarbekir'de tamamlanan nüfus sayımı mülhakatında defterlerinin gelmesi üzerine bağlı sancaklarla birlikte Vilâyet nüfusu sayımı tamamlanmış ve 1872'de H. 1288 Vilâyet salnâmesine kaydedilmiştir. Aynı salnâmeye göre Diyarbekir Vilâyetinin toplam nüfusu 382. 065 olarak verilmiştir.¹³

H. 1290 (1874), H. 1292 (1875), H. 1293 (1876) Diyarbekir Vilâyeti Salnâmeleri kayıtlarına göre:

¹³ H. 1288 (1872) DVS, s. 204.

Diyarbakir kasabası (Nefs-i Diyarbakir) nüfusu Müslim zükûr 5258 gayr-i Müslim zükûr 6793 toplam zükûr (erkek) 12. 051 olarak kayıtlıdır. ¹⁴

1870 yılından sonra ikinci nüfus tahriri 1874 yılında yapılmış olmalıdır. 1870-1874 yılı nefis-i Diyarbakir erkek nüfuslarını karşılaştırdığımız zaman:

1870'de erkek nüfusu 10. 800 iken, 1874'de 12. 051 olmuştur. Gencl nüfus artış oranı % 11. 5 olmuştur. Gayr-i Müslim nüfusun artış oranı (% 12. 3), Müslüman nüfusun artış oranından (% 9.9) fazla olmuştur.

1874'deki nüfus kayıtlarından sonra üçüncü nüfus tahrir kayıtlarına 1884'de yayınlanan H. 1301 Diyarbakir Vilâyet Salnâmesinde rastlıyoruz:

"Diyarbakir şehri 11. 124 nüfus-u zükûr ile 4164 hane ... ve umum sancak 69. 244 ahali-i zükûrdan ve 1056 karye ve 27. 597 haneden ibarettir ki nüfusu muharrerin 51. 345'i Müslim, 17. 899'u gayr-i mislimdir. Hesabdan hariç olan nüfus-u inas ise zükûrdan daha çoktur. Şehrin beyan olunan nüfusu yerlisine mahsus olub hariçden âmed-i şûd ile ali-ül devam mevcut bulunan galabalık nüfusu mezkûrenin iki mislünden ziyade tahmin olunmaktadır."¹⁵

Yukarıdaki 1874 Diyarbakir şehri nüfusuyla 1883'deki Diyarbakir şehri nüfusu 1205,2'den 11. 124'e düşmüştür. Bunu açıklamak zordur. Ya verilen rakamlarda bir yazım hatası vardır ve yahut da tahrir defterleri eksik gelmiştir. Bu varsayımların dışında şehirde nüfus hareketini etkileyen başka bir olay olmuş olabilir. 1890'lı yıllara ait Vital Cuniet'ye göre Diyarbakır sancağı nüfusunun etnik ve dini açıdan dağılımı şöyledir:

Müslüman (Yerleşik Türkler)	36. 4781
Türkmen (Göçebe Türkler)	57. 207
Çerkez	3. 334
Arap	2. 668
Yezidi-Kızılbaş	2. 000
Çingene	1. 000

¹⁴ H. 1290, DVS, s. 170; H. 1292, DVS, s. 158; H. 1293, DVS, s. 150.

¹⁵ H. 1301, DVS, s. 74.

Ermeni-Gregoryen	28. 984
Ermeni Katolik	1. 845
Ermeni Protestan	1. 544
Rum Ortodoks	900
Rum Katolik	60
Süryani Katolik	810
Keldani Katolik	1. 600
Yakubi Süryani	5. 200
İtalyan Kapucin (Ecnebi)	2
Fransız (Ecnebi)	4
Yahudi	284
Sancak Toplam Nüfusu	143. 923 ¹⁶

Vital Cuniet'in verdiği rakamlar H. 1301 Vilâyet Salnâmesi Diyarbakır Sancağı toplam nüfus kayıtları ile karşılaştırıldığı zaman aşağı yukarı aynıdır.

1883 nüfus sayımından sonra yapılan yeni nüfus sayımı kayıtlarına H-1312 Diyarbakır Vilâyet Salnâmesinde rastlıyoruz. Bu kayıtlardan yeni sayımın H. 1309 (1891) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Diyarbakır merkez kazasına bağlı nahiyelerle beraber toplam nüfusu 66. 117, Diyarbakır sancağına bağlı Siverek kazası 28. 335, Silvan kazası 19. 427, Lice kazası 26. 838, Direk (Derik) kazası 10. 520 olmak üzere Diyarbakır Sancağının erkek ve kadın Müslüman ve Müslüman olmayan toplam nüfusu 151. 237, Mardin sancağı 108. 914, Maden sancağı 128. 634 nüfuslarına sahip olmak üzere vilâyet nüfusu 388. 634'dür.

¹⁶ Vital Cuniet, *Turqu'e D'Asie*, Paris, 1891, s. 412, 449.

İşbu cetvel 309 senesi zarfında mülhakattan varid olan defatir üzerine nüfus nezaretine suret-i mahsusada tanzim itdirilerek nüfus-u umumiyenin cins ve miktarı tafsilatı lazimesiyle beraber derc ve ara'e kılınmıştır. ¹

Diyarbakir Vilâyetinin Nufus-u Umumiyesi

Diyarbakir Sancağı

Tablo 3

Esami-i Kaza	Kıpti		Yezidi		Keldani		Yahudi		Protestan		Süryani Katoligi		Süryan-i Kadim		Rum Katoligi		Rum		Ermeni Katoligi		Ermeni		İslam		Yekun
	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	İnas	Zükür	
Ma Nevahi Diyarbakir Kazası	2	5	542	434	475	493	142	175	532	573	172	204	1965	2131	28	39	99	122	549	584	5456	6407	23093	21945	66117
Ma Nevahi Diyarbakir Kazası																									
Siverek Kazası				1500			81	51	136	152			325	260					54	25	791	791	10862	133072	28335
Silvan Kazası					60	59			31	52			244	294			78	86	14	27	3173	3738	5374	6197	19427
Lice Kazası									136	148			382	462							2171	2419	10046	11074	26838
Deyrik Kazası									69	78			48	51					108	133	159	185	4483	5206	10520
Diyarbakir Sancağı Yekünü	2	5	542	1934	485	552	223	226	904	1003	172	704	2964	3198	28	39	177	208	725	769	11750	13540	53858	67729	151237
Mardin Sancağı Yekünü			309	735	134	191	229	238	735	752	597	588	5624	6052					2074	2267	27	26	39252	49080	108914
Maden Sancağı Yekünü	39	33					156	163	546	582							372	446	305	297	9824	11070	48755	56047	128634
Cümle-i Yekun	41	48	851	2669	619	743	608	626	2185	2337	769	792	8588	9255	28	39	549	654	3104	3333	21601	24636	141865	172855	388785

¹ H. 1312 D. V. S. , s. 152.

Cuniet'in verdiği (1890) Diyarbakır nüfusu ile vilâyetin 1891 H. 1309 yapılan nüfus sayımının sonuçlarını veren H. 1312 Diyarbekir Vilâyet Salnâmesi kayıtlarıyla karşılaştırılırsa Cuniet'ye göre Diyarbakır sancağı nüfusu 143. 923 iken adı geçen salnâmedeki Diyarbakır sancağı nüfusu 151. 237'dir. Aşağı yukarı rakamlar birbirini tutmakta olup 6314 olan bu fark normal karşılanmalıdır.

1891'deki nüfus kayıtlarından sonra verilen yeni nüfus kayıtlarına (Salnâmelere göre 5. vilâyet nüfusu sayımı) R. 1315-H. 1317 Diyarbekir vilâyet salnâmesinde rastlıyoruz. Buna göre *"1314 sene-i maliyesinde (1898-1899) Vilâyet Sicil Nüfus Nezareti dairesince malum ve mükayet olan nüfus hayme-i nişin aşair-i Ekrad ve müstearibenin gayrisi bulunan mikdar-ı nüfus 413. 525 neferden 330. 000 neferi Müslim ve 44. 000 neferi Ermeni ve 39525 neferi de miel-i saire ile Yahudi ve Kipti ve Yezidi'den ibarettir."*¹⁷

H. 1317 1899 Diyarbekir vilâyeti salnâmesinde yukarıda görüldüğü üzere sadece vilâyetin toplam Müslüman ve Hristiyan nüfusu olup Diyarbakır, Maden, Mardin sancaklarından meydana gelen Diyarbakır vilâyetinin nüfusu 413. 525 sayısına ulaşmıştır. Bu rakam daha önceki nüfusla karşılaştırılınca 23. 740 kişilik bir nüfus artışı olmuştur.

Diyarbakır vilâyeti nüfusuyla ilgili en son verilen nüfus kayıtlarına H. 1323 (1905) tarihli sonucu Diyarbekir vilâyeti salnâmesinde rastlamaktayız. Buna göre vilâyet nüfusu rakamlarına gelince:

"Diyarbekir vilâyetinin aded-i sekenesi 470. 760 nüfusdan ibarettir ki bunun 255. 993 neferi zükûr ve 214. 767 neferi inas'dır.

"Vilâyetin nüfus-u umumisi mezheb itibariyle tefrika olunacak olursa 375. 528 Müslim, (205. 828 zükûr, 169. 700 inas) 48. 225 Ermeni (24. 685 zükûr, 23. 540 inas), 22. 748 Süryani (12. 506 zükûr, 10. 242 inas), 11. 165 Katolik (5945 zükûr, 5220 inas), 5554 Protestan (2987 zükûr, 2567 inas), 2797 Yahudi (1434 zükûr, 1358 inas), 1782 Yezidi ve Kipti, (1049 zükûr, 733 inas), 1500 Ortodoks (756 zükûr, 744

¹⁷ R. 1315/H. 1317 Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 166.

inas), 1439 Keldani (776 zükûr, 663 inas) ve 19 nüfus teba-i ecnebiyeden ibaret olduğu görülür. "18" *Diyarbakır Sancağı nüfusu ise 153. 221 neferden ibarettir. "*

"*Diyarbakır kazası 41. 998 nüfusa havidir. "*19

1905 yılı Diyarbakır vilâyeti nüfusu bundan önceki (1899) vilâyet nüfusu ile karşılaştırılırsa nüfusun 413. 525'den 470. 760'a çıktığı görülmektedir ki bunun önemli bir nüfus artışı (57.235) olduğu anlaşılmaktadır.

Baştan itibaren verdiğimiz nüfus kayıtlarını tahlil ettiğimiz zaman XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır şehri merkezinde, özellikle Diyarbakır kazasında, sancağında ve vilâyetinde başta İslamiyet olmak üzere Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerine mensup insanlar yaşıyordu. Verdiğimiz nüfus kayıtlarından sadece Diyarbakır şehri merkezinde yaşayan nüfus içerisinde gayr-i Müslim nüfusun zaman zaman Müslümanlardan fazla olduğunu görmekteyiz. Bunun bir kısım sebeplerini yukarıda izah etmiştik. Bize göre başka bir takım sebepler ise Hristiyan unsurların askerlik yapmaması, şehrin salgın hastalıklara uğradığı dönemde kendilerini daha bilinçli bir şekilde korumaları, şehir dışında gayr-i Müslim köylerine göç etmeleridir. "1894 senesinde Kolera hastalığı Çukur Mahalle ile Hüsrev Paşa Camiinin garb tarafındaki fukara evlerinde baş gösterdi... . Ekseriyyet-i azimesi İslam olmak üzere Temmuz ve Ağustos aylarında günde 70 ve hatta bazı günler 90 insanın ölümü gibi feci ta'un-i veba istilası Eylül nihayetlerine kadar devam etmiştir. Koleranın zuhuruyla beraber Sur İçindeki gayr-i Müslimlerin orta halli ve fakir kısmı Alıpınar ve Kutrabil köyleri sahalarında yaşamağı tercih ettikleri için bulundukları sahadaki musab ve vefatları şehir dahilindeki nisbet haricindedir. "20

"*Kolera bertaraf olduktan sonra 311 (1895) Eylülünde Ermeniler evlerine avdet ettiler. "*21

"*Viranşehir'de Milli aşireti reisi Temüroğlu, Hamidiye Mirlivası İbrahim Paşanın emriyle Hristiyanlara ait köyler hariç 1898 bütün İslam köylerini yağmaya-yakmaya başladılar. Bu Hamidiye aşiret alayı, yalnız Diyarbakır şehrine değil,*

¹⁸ H. 1323, DVS, s. 160.

¹⁹ H. 1323, DVS, s.189.

²⁰ Tütenk, a. g. . m., s. 313.

²¹ Tütenk, "1311 (1895) Diyarbakır Ermeni Hadisesi", Kara-Amid Dergisi, s. 2-4, s. 316.

Diyarbakir'e merbut..... köyleri müstemleke haline sokmuşlardır. ²² gibi sebepler Hristiyan nüfusun Müslüman nüfustan daha fazla artmasına sebep olmuştur. Yukarıda verdiğimiz gibi 1870-1874 yılları Hristiyan nüfusun artma oranı % 12. 3 iken Müslüman nüfusun artış oranı % 9. 9 olarak kalmıştır (şehir merkezi için). Görüldüğü gibi salnâme kayıtları da bunu desteklemektedir.

Diyarbakir vilâyeti ve sancağı bazında ise salnâme kayıtlarının verdiği Müslüman ve gayr-i Müslim nüfus oranları incelendiği zaman gayr-i Müslim nüfus hiçbir zaman çoğunluk olmamış % 20 civarlarında kalmıştır. Yalnız Cuniet'in verdiği rakamlarda % 40 civarındadır. Bunun da abartılı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü salnâme kayıtları gayr-i Müslimlerin çoğunlukta olduğu yerlerde bunu vermekten çekinmemiştir. Dolayısıyla yabancı kaynaklara göre daha tarafsız kayıtlar tutmuşlardır diyebiliriz.

Salnâme kayıtlarında dikkatimizi çeken başka bir hususta yukarıda verdiğimiz kayıtlarda genellikle Müslüman nüfus için erkek ve kadın nüfus kayıtlarında genellikle erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olduğuna rastlanmaktadır. Bu durum tahmin edileceği gibi eskiden gelen bir alışkanlıkla kadınların gerçek sayısının yazılmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Halbuki sade erkek nüfusun verildiği kayıtlarda "*Hesabdan hariç olan nüfus-u inas ise zükûrdan daha ziyadedir*"²³ denmesine rağmen dolayısıyla kayıtlarda Müslüman nüfus aleyhine bir vaziyeti doğurmuştur.

Diyarbakir vilâyetinde yaşayan gayr-i Müslimler içerisinde dini nüfus bakımından en fazla olanlar başta Ermeniler ve Süryaniler olmak üzere sırasıyla Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Yezidi ve Kiptiler, Ortodokslar ve Keldaniler gelmekte idi.²⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinde yaşayan gayr-i Müslim unsurlar bazı mahallerde ayrı, bazı mahallerde ise Müslümanlarla birlikte yaşıyorlardı. Diyarbakır Şer'iyye sicillerine göre yer alan belgeler göre, bu unsurlar mali, hukuki ve dini hayatta tam bir serbestliğe sahip olup ticareti ellerine

²² Tütenk, "Hamidiye Aşiret Alayından Milli İbrahim Paşa'nın Vilayetdeki Müslümanlara Yaptığı Zulümler ve Birinci Telgrafhane Hedisesi", Kara-Amid Dergisi, s. 318, 319.

²³ H. 1311, DVS, s. 74.

²⁴ H. 1323, DVS, s. 160.

geçirmişlerdir. Şehirde bulunan Müslümanlarla münasebetleri genellikle iyi olup herhangi bir haksızlığa uğradıklarında dava hakkına sahiplerdi. Hukuk alanında tam bir eşitlik ve adalet söz konusu idi.²⁵

Gayr-i Müslimlerin sahip oldukları bu serbestlik XIX. yüzyılın ikinci yarısında giderek daha da artacaktır. Bu dönemde dört yeni kilise yaptırmışlardır. Mevcut kiliselerini tamir ettirme, geliştirme imkanlarına sahip olmuşlardır. Diyarbakır'ın merkezinde sadece 11 kiliseleri vardır. Her cemaatin en az bir kilise ve okulu faaliyetini sürdürmüştür. (bkz. Şehrin Fiziki Yapısı bölümü)

Vilâyet ve şehir idaresine nüfusları oranında katılarak devlet memuru olma hakkını elde etmişler ve ticareti ele geçirmişlerdir.²⁶ Bütün bunlara rağmen Ermeniler 1895 yılında bir ayaklanma çıkararak büyük bir karışıklığa sebep oldular: *"Merkez-i vilâyetdeki bütün Ermeniler, bayırlara dökülmüş istiklal ve hakimiyet cazibesıyla kablarına sığmayacak bir hale gelmişlerdi... 21 Teşrinievvel 1311/2 Kasım 1895 Cuma günü mutad zamanlar hilafına olarak, bi'l fasıla kilise çanları çalmakta ve kiliseler lebaleb Ermenilerle dolmakta idi. Gayr-i Müslim dükkanları açılmamıştı... Öğle ezanı okunduğu sırada her taraftan mermi sedaları kulakları çınlattı."*²⁷

XX. Yüzyılın başlarında (1905) Diyarbakır vilâyetinin (Diyarbakır, Maden, Mardin sancakları) nüfusu yaklaşık olarak yarım milyonu bulmuştu. Ancak bu nüfusun 95 bin kadarını gayr-i Müslimler teşkil ediyordu. Stanford Shaw'ın* belirttiğine göre 1885-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Müslüman nüfus % 20'lik bir artış gösterirken aynı tarihlerde Diyarbakır bu ortalamanın üzerine çıkarak 289. 591'den 493. 101'e yükselmiştir. Yine 1885-1914 döneminde İstanbul, Ankara, Eskişehir, Kütahya, Trabzon ve Halep'te Ermeni nüfusu

²⁵ Yılmazçelik, a. g. e., s. 118.

²⁶ Divan-ı Temyiz mümeyyizlerinden Oseb efendiye Diyarbakır tüccar mütebaranından Abdül Mesih efendiye rütbe-i salise tevcihi buyurulması emrinde " BAİ., D. No 43313 " İrade, 19 Cemaziyelevvel 1287. Tütenk, *Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Va'aları*, Kara-Amid Dergisi, s. 2-4, s. 315.

²⁷ Tütenk, a. g. m., 316, 317.

* Geniş bilgi için bkz. Vilayet İdaresi Bölümü.

belirgin bir azalma gösterirken aynı dönemde Diyarbakır'da 46. 823'ten 55. 890'a yükselmiştir.²⁸

Herhalde Diyarbakır'daki bu artış, Doğu Anadolu'da kurulmak istenen Ermeni devleti²⁹ için diğer Anadolu şehirlerinden Ermenilerin buraya göçleri ile açıklanabilir.

II- Aşiretler

Diyarbakır vilâyeti ve çevresi XV. ve XVI. yüzyıldan beri göçebe aşiretlerin kışlağı olmuştur. Etrak ve Ekrad bir çok aşireti bünyesinde barındıran Boz Ulus, kışları Diyarbakır ve güneyinde yazları ise Muş, Bingöl, Erzurum vilâyeti ve kuzeyinde muhtelif bölgelerde yaylamakta idiler.³⁰ XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Diyarbakır vilâyetinde çok sayıda Kürt ve Arap aşiretlerinin³¹ yanı sıra Araplaşmış ve Kürtleşmiş Türkmen aşiretleri³² de bulunmakta idi. Bu aşiretleri devlet belirli bölgeler göstererek iskan ettirmek istemiş ise de iskan politikası çeşitli nedenlerle tam anlamıyla başarıya ulaşmamıştır.³³

XVII. yüzyılda Suriye'nin kuzeyine doğru baskılarını arttıran Şammar ve Aneze aşiretleri³⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında dahi bu baskılarını sürdürerek Urfa'dan Nusaybin havalisine kadar olan kırk-elli saatlik mahaller Diyarbakır vilâyetinin Çöl denilen kısmının büyük bir kısmı olup bu mahallerde vaktiyle 600 köy bulunduğu halde bu köyler Şammar aşiretinin saldırıları yüzünden canlarını ve mallarını korumak için öteye beriye dağılmışlar. Bölgede asayiş ve emniyet kalmamıştır. Bu olay üzerine bölgede sükunetin sağlanması ve Şammar aşiretinin belirlenen bölgelere yerleştirilmesi için 18 Cemaziyelevvel 1286 tarihli "Şeref sudur

²⁸ "Diyarbakır", Y. A., C. 3, s. 2241.

²⁹ Ermeni olaylarının başlamasından sonra Süleyman Nazif tarafından mabeyne çekilen 23 Ekim 1311 (4 Kasım 1895) tarihli telgraf: "*Vatan-ı azizimizin ecza-yı mühimmesinden olan altı vilâyetin şimdilik ıslahat namı verilen bir imtiyaz ile Ermenilere terk olunacağı şaiyat-ı vakie ve muemlat-ı cariyeden anlaşılıyor...*" Telgrafın tam metni için bkz. Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, s. 13, 14.

³⁰ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I*, Kanunlar, İstanbul 1949, s. 140; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 16.

³¹ Bkz. H. 1302, DVS, s. 127, 128; H. 1318, DVS, s. 13, 14; H. 1323, DVS, s. 181.

³² H. 1302, DVS, s. 138. "*Ekraddan bir kavim dahi vardır ki vilâyetimizde sakin olurlar anlara Türkmen denir*".

³³ Bkz. Orhonlu, a. g. e.

buyurulan emrîname üzerine tedbirleri alarak bu yolda oldukça tesirli faaliyet göstermiş ve Kevkeb ve Ras'ül-Ayn taraflarına seyyar jandarına kuvveti göndermesine rağmen yeterli yol olmadığından dolayı aşireti kontrol altında tutamamıştır. Bu olay üzerine Meclis-i İdare-i Vilâyet kararıyla Şammar aşireti şeyhi Abdülkerim'e 5000 kuruş maaş tahsisine edilerek bu sayede "Şammar" dahilinde ne kadar ahali var ise kamilen hükümete teslim ile beyan olunan mahallerde iskan edilecek ve hükümete her türlü yardımda bulunacak aksi bir harekette bulunduğu takdirde maaşı kesilecektir".³⁵

Bu tahrirat üzerine 2 Ra. 1287 tarihli irade ile Şammar şeyhi Abdülkerim'e 5000 kuruş maaş bağlanmıştır.

*"Diyarbakir vilâyeti çöl cihetinin esbab-ı ma'muriyet ve oralarda bulunan ahalinin emniyeti istihsali ve Şammar aşiretinin ahval-i ıslah olunmak üzere mukaddema gösterilen teminat üzerine aşiret-i merkuma meşayihinden Diyarbakir'e gelmiş olan Abdülkerim meşayih-i merkumadan olub muma-ilayhin taht-ı emrinde bulunan Lahmis ile Ceza'nın ba-irade-i seniyye hazine-i celileden mahsus olan altı bin gurus maaşlarından bin gurusunun terkiyle kusur beş bin gurusun tahsisıyla meclis-i vilâyetde karar virilüb şeyh mumaileyh Şammar dahilinde ne kadar müstearib ahali var ise küllen hükümete teslim ile mahall-ı ma'lumede iskan edilmek ve her türlü muhafaza ve hizmetde bulunmak ve muhalif hareketde bulunur ise maaşı kat' olunmak üzere senede rabt olunub..."*³⁶

Devlet bu tür asayiş bozucu hareketlerin yaşandığı durumlarda şu tedbirlerin birine veya bir kaçına birden müracaat etmiştir:

1. Liyakatsiz valileri değiştirmiştir.
2. Aşiretlere toprak tahsis ederek onları yerleşik hayata geçirmeye çalışmıştır.
3. Aşiret şeyhlerine maaş bağlayarak onları devlete bağlamaya çalışmıştır.
4. Askeri güç kullanarak iktisadi baskı uygulayarak onları yerlerinden uzaklaştırıp cezalandırma yoluna başvurmuştur.

³⁴ Orhonlu, a. g. e., s. 38.

³⁵ BA, İr. D. 23 Nisan 1286, 4. ca, 1287 tarihli Diyarbakir valisinin gönderdiği tahrirat, no: 42779.

³⁶ BA, İr. D, No: 42779, lef 1.

A- Şammar Aşireti

Bu aşiret on bin hayme cem' olup³⁷ bir kısmı Zor Sancağı'ndan ve bir kısmı da Bağdat, Musul³⁸ civarında olduğu gibi bir kısmı da Diyarbekir vilâyetine tabi Mardin ve Siverek taraflarında yaşıyorlardı. Bu aşirete mensup kabilelerden birisi el-Cirbe, ikincisi el-Zeydan ve üçüncüsü el-Umar'dır. Bunların fru'undan el-Hurayse, es-Saih, en-Necm, en-Nabit, el-A'mud, el-Fidağa, el-Abdeh ve el-Kaftiyan namlarıyla yad olunur bazı kabileleri dahi vardır. Adı geçen aşiret külliyetli miktarda ve deve sarfiyatından pek çok ticaretleri olduğu gibi kendi ihtiyaçları için muhtaç oldukları eşya ve zahireyi çöle civar olan ahali-i meskuneden iştira ederler, ağnam ve yapağı ve rugan ticareti için içlerine tüccar gelir gider.³⁹

1870 yılında şeyhleri Şeyh Abdülkerim idi. 1890'lı yıllarda bir kaç reisleri vardı. Bu reislerinden biri Ferhan Paşa ile Abdülkerim evladı Şeyh Micvel olmak üzere iki büyük kısma ayrılıyorlardı.

Bunlardan Şeyh Micvel'in fırkası Bağdat Musul Şeyh Fars'ın fırkası da keza Musul ile Şehrizar taraflarındaki badiyelerde cevlan itmekte ve fakat Şeyh Fars'ın fırkası her sene mevsim-i mahsusda ve Şeyh Micvel'in fırkasında yalnız bazıları ara sıra Mardin çölüne gelerek oralardaki ahaliden heva namıyla istedikleri zahire vesaireyi vermeyenlerin ekinlerini hayvanlarına yedirmek, harmanlardaki zahirelerini yağmalamak gibi tecavüzde bulunuyorlardı Bu tecavüzleri önleme için daimi surette Mardin'de bir miktar Nizâmiye Suvarisi bulundurmak mecburiyeti vardır.⁴⁰

Yukarıdaki arizadan anlaşılacağı gibi Şammar aşireti hala bölge halkına zarar vermeye devam etmekte idiler. Aynı zamanda hem kendi aralarında hem de diğer seyyar aşiretler arasında sürekli muharebe ediyorlardı. Kim kimi yenerse yenen aşiret diğer aşiretin mal ve hayvanlarını yağmalardı. Şeyh Fars her sene (Vedi) namıyla Deyr-i zor hükümetine yalnız seksen-yüz bin kuruş kadar maktu bir vergi vermekle mükellef olup bunu da hükümetçe tazyik yapılmadıkça hüsnü rızasıyla vermemekte bulunduğu için tüccar dahi aşiret nezdinde besledikleri kaliteli oğnam için resmi

³⁷ BA, İr., D. No: 42779; H. 1302, DVS, s. 126.

³⁸ H. 1302, DVS, s. 126; Sırrı Paşa, *Mektubat-ı Sırrı Paşa*, C. 3, s. 191.

³⁹ H. 1302, DVS, s. 127. imm

⁴⁰ Sırrı Paşa, a. g. e., s. 193.

vermedikleri cihetle hayli müstefid olmakda binaenaleyh aşiret nezdinde giden tüccarın agnamının miktarı seneden seneye artmaktadır.⁴¹

Yukarıdaki ifadedden anlaşılacağı üzere bu aşiretin doğru dürüst vergi bile vermediği anlaşılmaktadır. Vali Sırrı Paşa arızasında vergi toplamak için asker yoluyla baskı yapılarak hayvanların sayılması gerektiğini bildirmiştir.

B- Tayy Aşireti

Bu aşiretin cesamet-i asliyesi olmayıp Tayy denilen kabile üçyüz-dört yüz haneden ibaret bulunmuş ise de sonradan bazı sebeplerden dolayı Biğare, Gânâme, Hebsyn, Herb, Şerabi el-Sade aşiretleri ve Cubur aşiretinin bir kolu bunlara katıldıklarından dolayı 3. 000 hayme kadar kalabalık bir nüfusa sahip olmuşlardır.

Nusaybin kurbunda Çağçağ Nehri üzerinde meskundurlar. Aşiret-i mezkûre malik oldukları, yapağı, sade yağ, koyun ve kuzular ile ticaretde bulundukları gibi oldukça da ziraatle işigal iderler. Melbusatları için muhtaç oldukları eşya mâkulâtı için lazım gelen zahireyi çöle yakın olan ahaliden ticaret yaparlar. Hükümete virgü, aşar, rusumat gibi tekalifat-ı miriyeyi eda ederler.⁴²

C- Cubur Aşireti

"Bu aşiretin altıyüz kadar haymesi olup Nusaybin toprağında ziraatle uğraşırlar. Hareket ve sükunetçe Tayy aşireti gibidirler".⁴³

D- Biğare Aşireti

"Zerkan suyu üzerinde bulunmuş ise de topluca bir arada yaşamayıb measalatı Mardin havalisinde pek çok oldukları halde evleri yoktur".⁴⁴

E- Miran Aşireti

"Bu aşiret mensupları Cizre Kazası dahilinde yaşıyorlardı. Koyun keçi, at ve ester yetiştirmekle meşgul olmuşlardı. Esterleri meşhurdur".⁴⁵

⁴¹ a. g. e., s. 194, 195.

⁴² H. 1302, DVS, 127; H. 1323, DVS, s. 171.

⁴³ H. 1323, DVS, s. 171.

⁴⁴ H. 1302, DVS, s. 128.

⁴⁵ H. 1323, DVS, s. 181.

F- Milli Aşireti

"Bu aşiret iki fırkadan meydana gelmişlerdir. Birisi Viranşehir (Yenişehir) taraflarında hayme-i nişin olan Temavi kabilesidir. İkincisi ise Ra's-ül-ayn ile Mardin arasında bulunan kabile olup mevsim-i ziraat de haymeleri ve bu mevsimin gayrisinde ikametlerine mahsus karye ve haneleri vardır. Ağnam, kuzu, deve, hayvanat-ı saire ile ticareti kafiye de bulunurlar". ⁴⁶ "Arabi ve Kurdi lisanları ile konuşurlar". ⁴⁷

G- Kiki Aşireti

"Bu aşiret iki fırkadan ibarettir. "Kiki Türkan" ve "Kiki Halcan" Mardin ile Ra's-ül-ayın arasında bulunan bazı mahallerde ikamet ederlerdi. Hal ve hareketleri, ziraat ve ticaretleri Milli aşireti gibidir". ⁴⁸

Ğ- Karageçi Aşireti

"Siverek kazasında kesret üzere malumatı bulunan aşiretlerden birisi Karageçi aşireti olup Siverek ve Viranşehir arasında hem hayme-i nişin hem de hayvancılık ve ziraatle uğraşırlardı. Ziraat mevsiminin haricinde bir takım karye ve hanelerde ikamet ederlerdi". ⁴⁹

H- Şerabi Aşireti

"Bu aşiret 500 çadırdan ibaret olup Habur Nehri⁵⁰ civarında yaşıyorlardı. Hayvanlarından hasıl olan haylice rugan-ı sadenin bir kısmını Siverek ahalisine bir kısmını da başka yerlerde satarak geçinmekte idiler". ⁵¹

⁴⁶ H. 1323, DVS, s. 181.

⁴⁷ H. 1302, DVS, s. 128.

⁴⁸ H. 1302, DVS, s. 128; H. 1321, DVS, s. 182.

⁴⁹ H. 1302, DVS, s. 152.

⁵⁰ Habur Nehri Ra's-ül-ayın'da bulunan ("Ayn-el Zerka", "Ayn-el Verd", "Ayn-el Mev", "Ayn-el En-Bus", "Ayn-el-Megan", Ayn-el Gerid") nam-ı ayun ile o civardaki ayun-u saireden çıkub Ra's-ül-ayın kasabasının on dakika aşağısında umum şubeleriyle birleşub kesb-i cesamet iderek cebel-i (Abdu'l-Aziz ve Kevkeb) arasından murur ile Habur taraflarında Nehr-i Fırat'a dökülür. Ezmine-i Kadimede şu nehirlerden açılan cedvellerin memerrince tesadüf iden arazinin çoğunu sulayarak ziraate büyük faydası olur imiş-vaktiyle yapılan sedlerin eserleri hala bakıdır". H. 1319, DVS, s. 14.

⁵¹ H. 1302, DVS, s. 152, H. 1319, DVS, s. 14.

I- Dakori Aşireti

"Bu aşiret de Ras'ul-ayın ve Mardin arasında bazı arazide ikamet ederlerdi. Hal ve hareketleri Milli Aşireti gibidir".⁵²

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da yukarıda adını saydığımız aşiretler yaşıyordu. Bunlar Ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Bu aşiretler bir kısmı hala göçebeliklerini sürdürerek yerleşik hayata henüz geçmemişlerdi dolayısıyla bölgede göçebe aşiretlerin eşkiyalığından dolayı asayişsizlik mevcut idi. Buna rağmen devlet bunun önünü almak için bir takım tedbirlere başvurmuştur. Daha sonra Hamidiye Süvari Alayları içinde yer almışlardır. "Karageçi, Tayy, Miran, Milli aşiretleri Hamidiye Hafif Süvari alaylarından altıncı livayı teşkil ediyorlardı."⁵³

⁵² H. 1319, DVS, s. 14; H. 1323, DVS, 182.

⁵³ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 181.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VİLÂYET YÖNETİMİ VE İDARİ TAKSİMATI

I- Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı

Osmanlı Devleti'nde Rusya ve Avrupa devletlerinin siyasi ve askeri hücumları neticesinde, bilhassa Rumeli'de olan eyaletlerini kaybettiği zor bir dönemde çöküşü yavaşlatmak için yürütülen yeni arayış ve çabalar çoğu dışarıdan alınan yeni idari düzenlemeler sonucu Merkez-taşra teşkilatlarında sık sık değişiklikler yapılması sonucu, Taşra teşkilatında eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçilmiştir. (1864).

Vilâyet sistemi örnek olarak teşkil edilen Tuna vilâyetinde 1864'de uygulandı. Bu denemenin başarılı olduğu görülünce 1866'da Edirne, Trablusgarb, Bosna, Erzurum ve Halep Vilâyetleri teşkil olunmuştur. ¹ Bu uygulamanın daha sonra imparatorluk genelinde uygulanmasına karar verilmiştir. Bu münasebetle Haziran 1867'de Rumeli'de Selanik ve Yanya adında iki vilâyet, Anadolu'da ise, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Sivas, Kastamonu, İzmir, Cezair-i Bahri sefid, Trabzon, Üsküb eyaletlerinde bazı değişiklikler yapılarak birer vilâyet hâline getirilmiştir. Ayrıca aynı yıl Kurdistan ve Ma'mûratu'l'aziz eyaletleri birleştirilerek Diyarbakır vilâyeti kurulmuştur. ² Bu itibarla Diyarbakır 1867'de Vilâyet sistemine dahil olmuştur. ³ Yeni teşkil edilen Diyarbakır Vilâyeti'nin 1867'de idari taksimatı şu şekildedir. ⁴

Diyarbakır Vilâyeti'nin 1867'de İdari Taksimatı

1. Diyarbakır Sancağı: Siverek kazası, Lice Kazası, Behramki kazası

2. Ma'muratü'l'aziz Sancağı

Harput Kazası, Ergani Kazası, Arabkir Kazası, Malatya Kazası, Hısn-ı Mansur Kazası, Palo Kazası

¹ Ortaylı, "Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği", s. 54, 55.

² Yaman, Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupailaşma, İdare Mecmuası, S. 138-142, s. 1489.

³ Darkot "Diyarbakır", IA, s. 605.

⁴ Yaman, a. g. e., s. 1496.

3. Mardin Sancağı

Midyat Kazası, Cizre Kazası

4. Siird (İs'ird) Sancağı

Bervade (Pervari olması gerekir) Kazası, Garzan Kazası.

B- 1869-1873 Yılları arasında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı⁵

1. Diyarbakır (Merkez)Livası
2. Ma'mûratu'l'aziz Livası
3. Malatya Livası
4. Siird Livası
5. Mardin Livası

1869 yılında Diyarbakır Vilâyeti idari taksimatında bazı değişiklikler olmuştur. 1867'de Ma'muratu'l'aziz Sancağı içinde bulunan Malatya Kazası bu sancakdan bazı topraklar ayrılarak Malatya Livası teşkil edilmiştir. Böylece Diyarbakır Vilâyetine bağlı sancakların sayısı 5'e yükselmiştir. Ayrıca Merkez Sancak Mutasarrıfı Tayyar Paşadır.

Bu dönemde Vilâyet valisinin haricinde birde Merkez Sancağı yöneten ayrı bir mutasarrıf bulunuyordu H. 1289/1872⁶'dan Merkez Mutasarrıflığı kaldırılarak görevleri valilerine verilmiştir. ⁷

C- 1870'de Diyarbakır Merkez Liva'nın İdari Taksimatı⁸

1. Merkez Kaza

- a) Kiki Türkman ilhakıyla Şark Nahiyesi Müdirlik
- b) Ömergan ve Garb Nahiyesi Müdirlik
- c) Ma Abukur Behramki Nahiyesi Müdirlik

⁵ H. 1287, DVS, s. 42. 60.

⁶ H. 1286, 1287, 1288 Vilayet salnameleri kayıtlarında Merkez Mutasarrıfı varken H. 1289, Diyarbakır Vilayet Salnamesi kayıtlarında Merkeze liva mutasarrıfı kaydına rastlanmamıştır.

⁷ 1871 Vilayet Nizamnamesi bkz. Dustur I, C. I, s. 608.

⁸ H. 1287, DVS, s. 29'dan 52'ye kadar.

d) Garb Nahiyesi'nden Müfrez Cevan (Hivan) ve Mahalli ve Metinan Nahiyesi Müdirlik

2. Siverek Kazası Kaymakamı İbrahim Paşa Olup Rütbesi Mir-i Mirandır

a) Karageçi Müdiri Eyyüb Bey Rütbesi Kapucıbaşı

b) Bucak Nahiyesi Müdiri Münhal

3. Ergani Madeni Kazası Kaim-makam-ı Muvakatı Cemil Paşa

a) Ergani Nahiyesi Müdür Nuri Beğ

b) Çermik Nahiyesi Müdür Ali Ağa

c) Çüngüş Nahiyesi Müdür Derviş Efendi

d) Eğil Nahiyesi Müdür Abdülkadir Ağa

4. Ra's-el'ayn Kazası Kaim-makamı Yakub Beğ olup rütbesi rikab kapucubaşıdır.

a) Deyrik (Derik) Nahiyesi Müdür Hüseyin Ağa

b) Viranşehir Nahiyesi Müdür Mahmud Ağa

c) Kiki Çerkan Nahiyesi Müdür Eyyüb Ağa

d) Kiki Halcan Nahiyesi Müdür Muhammed Ağa

e) Dokuri Nahiyesi Müdür Hüseyin Ağa

f) Milli Nahiyesi Müdür Şeyhmus Ağa

5. Lice Kazası kaim-makamı Ali Hamid olup rütbesi kapucubaşıdır.

a) Hani Nahiyesi Müdür Hürşid Beğ

b) Picar Nahiyesi Müdür Mustafa Beğ

c) Zikti Nahiyesi Müdür Muhammed Ali Beğ

6. Silvan Kazası kaim-makamı Osman Efendidir.

a) Hazro Nahiyesi Müdür İzzet Ağa

b) Kulb Nahiyesi Müdür Muhammed Efendi

1872 yılında Diyarbakır Merkez kazası ve Diyarbakır Sancağı idari taksimatın bazı değişiklikler olmuştur.

H. 1289 Diyarbekir vilâyeti salnâmesi kayıtlarına göre Merkez kazaya bağlı daha önce yukarıda verdiğimiz nahiyelerde ek olarak 1869'da Diyarbakır Sancağı Ra's-el ayn Kazası'na bağlı olan Deyrik nahiyesi Merkez kazaya bağlanmıştır. Ayrıca bu salnâme kayıtlarında Diyarbakır Sancağına bağlı olan Ra's-el ayn kazası da idari taksimatta yer almamıştır.⁹

Böylece Merkez kazaya bağlı nahiyelerin sayısı Deyrik Nahiyesinin de eklenmesiyle 5'e çıkmıştır. Diğer taraftan Ras'-el ayn Kazası'nın Merkez Sancaktan ayrılması ile Diyarbakır Sancağına bağlı kazaların sayısı 6'dan 5'e inmiştir.

1872'den 1877 yılına kadar Diyarbakır Vilâyeti'nin idari taksimatında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

1877 yılında Ma'mûratü'l'aziz sancağını teşkil eden kıt'a ayrı bir vilâyete tebdil olunarak Diyarbekir vilâyetinden ifraz edilmiştir.

D- H. 1877 yılında Diyarbekir Vilâyetinin İdari taksimatı¹⁰

- 1) Diyarbakır Sancağı
- 2) Mardin Sancağı
- 3) Siird Sancağı
- 4) Malatya Sancağı

E- 1877 Yılında Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı

Diyarbekir Sancağı (Livası)

1. Merkez Kaza

Merkez Kaza Nahiyeleri

a) Şark Nahiyesi, b) Ömergan ve Garb Nahiyesi, c) Bahremki Nahiyesi, d) Mahall ve Metinan Nahiyesi, e) Deyrik (Derik) Nahiyesi

⁹ H. 1289, DVS, Vilayet İdaresi bölümüne bkz.

¹⁰ H. 1294, D. V. S, Vilayet İdaresi bölümüne bkz.

2. Lice Kazası

Nahiyeleri: a) Hani Nahiyesi, b) Zikti Nahiyesi, c) Piçar Nahiyesi

3. Silvan Kazası

Nahiyeleri: a) Hazro Nahiyesi, b) Kulb Nahiyesi c) Piçar Nahiyesi

Yukarıda verilen idari taksimatta görüldüğü gibi 1877' yılına kadar Diyarbakır Sancağına bağlı olan Kazalardan Siverek ve Ergani Madeni Kazası, Diyarbakır Sancağından ayrılarak yeni teşkil edilen Ma'mûratü'l'aziz Sancağına bağlanmıştır.

1869-1877 (H. 1289-1294) yılları arasında Diyarbakır Vilâyeti salnâmeleri düzenli olarak her yıl yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu yıllar arasında yayınlanan salnâmeler vasıtasıyla Diyarbakır'ın idari taksimatını ve yapılan değişiklikleri yukarıda olduğu gibi ortaya koymak mümkün olmuştur.

1878 (H. 1295) yılında Diyarbakır Vilâyeti idari taksimatında bir değişiklik daha olmuştur. "Vilâyet teşkil kılındığında Bitlis Vilâyetinin bir çok aksamını da ihtiva ediyordu. Müteakiben Siirt Sancağı Diyarbakır'den ayrılarak Siirt ve Muş sancaklarından mürekkep olmak üzere 1295 (1878)'de Bitlis Vilâyeti teşkil edilmiş".¹¹

H. 1295-1300 yılları arasında salnâmeler yayınlanmadığı için Diyarbakır'ın bu dönemde idari taksimatını takip etmek mümkün olamamıştır.

F- 1883'de Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı¹²

1) Diyarbakır Merkez Sancağı

2) Mardin Sancağı

3) Maden Sancağı

H. 1301 kayıtlarında Malatya Sancağı yoktur. Ancak onun yerine bu tarihte, daha önce Ma'mûratü'l'aziz vilayetinin teşkiliyle oraya bağlanan Maden Kazasının Diyarbakır Vilâyetine bağlı bir sancak olduğu görülmektedir.

¹¹ Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, C. III, s. 253.

¹² H. 1301, DVS, s. 47, 84, 104.

G- 1883'de Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı¹³

1. Diyarbakır Merkez Kazası

Diyarbakır Merkez Kazası Nahiyeleri

a) Şark Nahiyesi, b) Garp Nahiyesi, c) Derik Nahiyesi, d) Behramki Nahiyesi, e) Mahall ve Metinan Nahiyesi.

2. Lice Kazası

Lice Kazası Nahiyesi: Hani

3. Silvan Kazası

a) Hazro Nahiyesi, b) Mihrani Nahiyesi.

Yukarıda verdiğimiz H. 1301 D. V. S' Diyarbakır Sancağı idari taksimatı kayıtları daha önce verdiğimiz H. 1294 D. V. S. Diyarbakır Sancağı idari taksimatı kayıtlarıyla karşılaştırıldığında şu değişikliklerin yapılmış olduğu görülmektedir. H. 1294 (1877)'de Diyarbakır Sancağı Lice Kazası'nın üç nahiyesi var iken 1883'de nahiye sayısı 1'e düşmüştür. Yine aynı kayıtlarda Silvan Kazası'nın Hazro ve Kulp adında iki nahiyesi vardı. Kulp Nahiyesi 1880'de Siirt Vilâyetine bağlanmıştır. ¹⁴ 1883' (H. 1301, D.V.S.) kayıtlarında Mihrani adında başka bir nahiye görülmektedir.

Yine bu kayıtlarda dikkate değer başka bir değişiklik daha önce 1871'de kaldırıldığını söylediğimiz Merkez sancak mutasarrıflığının yeniden kurulmuş olduğu görülmektedir. ¹⁵

Basri Konyar, bu konuda “Diyarbakır'da Merkez Sancağı 1295'de yeniden ihdas edilerek bu teşkilatın 1300 (1882) tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır” diyordu. Ancak, 4 Zilkade 1309 tarihli sabık Diyarbakır Merkez Mutasarrıfı Ethem kulları imzasıyla Başkitabet dairesine gönderilmiş olan istidasında Merkez Mutasarrıflığının lağvından dolayı 6 senedir boşta olduğunu ve münhal olan livalardan birine atanmasını istiyordu. ¹⁶

¹³ H. 1301, DVS, s. 110.

¹⁴ Konyar, a. g. e., s. 253.

¹⁵ 1883'de Diyarbakır Merkez Sancağı Mutasarrıfı Hurşid bey idi. Bkz. H. 1301, DVS, **Merkez Sancak İdaresi** bölümü

¹⁶ BA, İrade-Dahiliye, No: 100630. “Mazuriyet çâkerânemin lağvından dolayı, altı sene mukaddem

Bu belgede görüldüğü üzere Merkez mutasarrıflığının tekrar 1885 (H. 1303)'de kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

Ğ- 1884'de Diyarbekir Sancağının idari Taksimatı

*“Diyarbekir şehri, Lice, Silvan kazaları ile Şark ve Kiki ve Türkman, Garb ve Ömergan, Mehal ve Metinan, Deyrik, Behramki nevaşisini ve Lice Kazası Hani ve Silvan Kazası dahi Hazro ve Mihrani nahiyelerini cami olmak üzere Diyarbekir Sancağı teşkil etmiştir.”*¹⁷

H. 1301 ve 1302 Diyarbekir vilâyeti salnâmeleri karşılaştırıldığı zaman 1883 ve 1884 Diyarbakır vilâyetinin idari taksimatının aynı olduğu görülmektedir.

H- 1890 Yılında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı¹⁸

1) Diyarbekir Sancağı	e) Siverek Kazası
a) Nefs-i Diyarbekir	Yenişehir Nahiyesi
Kiki Türkman Nahiyesi	Karageçi Nahiyesi
Garb Ömergan Nahiyesi	Karacadağ Nahiyesi
Behramki Nahiyesi	Çim Arab Nahiyesi
Beşiri Nahiyesi	Burhan Nahiyesi
b) Lice Kazası	Hoşin
Hani Nahiyesi	2) Mardin Sancağı
c) Silvan kazası	3) Maden Sancağı
Hazro Nahiyesi	
Mihrani Nahiyesi	
d) Deyrik (Derik) kazası	
Mahal Metinan Nahiyesi	

infisâl itmiş... mulgâ merkez mutasarrıflarının münhal olacak livâlara ta'yini... .”

¹⁷ H. 1302. DVS. s. 89

¹⁸ H 1308 DVS. s. 110

1890 yılı Diyarbakır Sancağı İdari taksimatında bazı değişiklikler olmuştur. 1883-1884 yıllarında Diyarbakır Merkez kaza dışında iki kazası var iken 1890 yılında kaza sayısı dörde çıkmıştır şöyle ki; daha önce Maden Sancağına bağlanan Siverek kazasının H. 1308 (1890) Diyarbakır Vilâyet Salnâmesi kayıtlarında Diyarbakır Sancağına bağlı olduğu görülmektedir. Ayrıca aynı kayıtlarda Diyarbakır Merkez kazasına bağlı olan nahiyelerden Deyrik Nahiyesi (H1302DVS)ise 1890 (H. 1308D. V. S) yılında Deyrik Kazası olarak geçmekte ve yine H. 1302 Diyarbakır Salnâmesi kayıtlarında merkez kazaya bağlı olan Mehal Metinan Nahiyesi Deyrik kazasına bağlanmış olduğu görülmektedir. H. 1308 Diyarbakır Vilâyeti Salnâmesinde ki başka bir kayıttan da Deyrik Nahiyesinin üç sene önce kaza olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

1892²⁰ ve 1894 Yıllarında Diyarbakır Vilâyetinin İdari taksimatı değişmemiştir.²¹

I- 1899 Yılında Diyarbakır vilâyetinin İdari Taksimatı

Merkez Vilâyete Merbut Nevahi (Merkez kazaya bağlı Nahiyeler)

Baharlı Nahiyesi

Altunakar Nahiyesi

Karğalı Nahiyesi

Sipiyak Nahiyesi²²

Daha önceki kayıtlarda merkez kaza tabiri kullanılırken 1899 (H. 1317) kayıtlarında merkez vilâyet tabiri kullanılmıştır. Ayrıca dikkati çeken bir başka husus merkeze bağlı nahiye isimlerinin yukarıdaki gibi değişmiş olmasıdır.

İ. 1899 yılında Diyarbakır Vilâyeti Merkez sancağı²³

a) Siverek Kazası

b) Silvan Kazası

¹⁹ Derik üç sene evvele kadar tevabi ile beraber nahiye halinde iken ehemmiyet-i mevkisine Mebni civarında bulunan Mehal Metinan nahiyeleri dahi ilhak olunarak kaza heyetine konulmuş ve o suretle idare olunmakta bulunulmuştur. H. 1308. D. V. S, s. 125.

²⁰ Vital Cuniet a. g. e. Diyarbakır vilayetin idari taksimatı bölümüne bkz.

²¹ Bkz H-1312 D: V: S; BkR310 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye s. 654, 655

²² H-1317 DVS, s. 82, 83

²³ H. 1317. DVS, s. 100. 101. 102 ve devamı

Karageçi Nahiyesi	Hazro Nahiyesi
Bucak Nahiyesi	Şeyh Davudan Nahiyesi
Hoşin Nahiyesi	Handuf Nahiyesi
Karacadağ Nahiyesi	Miraliyan Nahiyesi
Yenişehir Nahiyesi	Şeyh Dodan Nahiyesi
c) Lice Kazası	d) Deyrik kazası
Hani Nahiyesi	
Karaz Nahiyesi	
e) Beşiri Kazası	
Tepe Nahiyesi	
Bahmes Nahiyesi	

Diyarbakir Vilâyeti Merkez sancağı kazalarının 1899 yılındaki idari taksimatında bir önceki 1890 yılı kayıtlarına göre önemli değişiklikler olmuştur: Siverek'e bağlı nahiyelerin sayısı altı iken 1899 da beşe düşmüştür. Silvan'ın nahiyeleri sayısı daha önceki kayıta iki iken altıya çıkmıştır . Lice'nin bir nahiyesi varken nahiye sayısı ikiye çıkmış ve Deyrik kazasının bir nahiyesi varken bu kayıtlarda nahiyesi hiç yoktur. Ayrıca merkez sancağa Beşiri adında bir kaza daha eklenmiştir

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere merkez vilâyete tabi altı kaza vardır ki bunlardan bir şehir beş kasaba on sekiz nahiye²⁴ 1426 köyden meydana gelmiş olup hepsinin yüz ölçümü 18940 kilometre karedir.

2. 1899 yılında Mardin Sancağı

- a) Merkez Kaza
- b) Nusaybin Kazası
- c) Midyat kazası
- d) Avine Kazası

²⁴ H. 1317, DVS, a. g. y.

e) Cizre kazası

Vilâyetin güneydoğusunda bulunan Mardin sancağı 5 kasaba 13 nahiyeden meydana gelmiş olub²⁵ 1149 köyü vardır hepsinin yüzölçümü 20740 kilometre karedir.²⁶

3. 1899 yılında Maden sancağı

a. Maden Kazası

b. Palu kazası

c. Çermik kazası

Vilâyetin kuzeybatısında bulunan Ergani madeni Sancağına tabi üç kaza vardır ki bunlardan üç kasaba üç nahiye²⁷ 857 köyden meydana gelip yüzölçümü 8530 kilometre kare idi.²⁸

Diyarbakır Vilâyeti bu tarihlerde kuzeyden Erzurum, kuzeydoğuda Bitlis ve Van kuzeybatıda Mamûratulaziz, güneybatıda Halep, güneydoğuda Musul vilâyetleri ile güneyde Zor sancağı çevrilmiş olub yüzölçümü takriben 46800 kilometre karedir.²⁹

J- 1905 Yılında Diyarbakır Vilâyetine Bağlı Olan Yerler ve Vilâyete Olan Uzaklıkları³⁰

Merkeze kazaya 3 saat mesafesi olan köyler merkeze bağlı olarak idare olunmaktadır büyük kazaların ahalisi ve aşairden meydana gelen nahiyeler nahiye teşkilatından ayrılarak bağlı müdürler marifetiyle idare olunur. Tablo 4'e bakınız.

²⁵ H. 1317, DVS, s.124. 138

²⁶ H. 1316, DVS, s. 23.

²⁷ H. 1317, DVS, 140. 151.

²⁸ H. 1316, DVS, s. 23.

²⁹ H. 1317, DVS, s. 166.

³⁰ H. 1323, DVS, s. 181, 182, 183.

Tablo 4.

Müdürlük	Kaza	Liva	Merkez Kazaya Uzaklık Saat	Merkez Livaya Uzaklık	Merkez Vilâyete Uzaklık
Altunakar	Diyarbakir	Diyarbakir	5	5	5
Baharlu	Diyarbakir	Diyarbakir	7	7	7
Kargalı	Diyarbakir	Diyarbakir	4	4	4
Sipyak	Diyarbakir	Diyarbakir	7	7	7
	Siverek	Diyarbakir	-	18	18
Bucak	Siverek	Diyarbakir	9	27	27
Hoşin	Siverek	Diyarbakir	10	28	28
Karadağ (Karabahçe)	Siverek	Diyarbakir	9	9	9
Yenişehir (Viranşehir)	Siverek	Diyarbakir	14	23	23
Karageçi	Siverek	Diyarbakir	7	22	22
	Deyrik	Diyarbakir	-	13	13
Mazıdağı	Deyrik	Diyarbakir	5	18	18
Metinan	Deyrik	Diyarbakir	4	9	9
	Beşiri	Diyarbakir	-	16	16
Bahmes	Beşiri	Diyarbakir	6	20	20
Tepe	Beşiri	Diyarbakir	9	11	11
	Silvan	Diyarbakir	-	16	16
Miraliyan	Silvan	Diyarbakir	5	11	11
Dirun	Silvan	Diyarbakir	3	15	15
Şeyh Davudan	Silvan	Diyarbakir	7	9	9
Handuf	Silvan	Diyarbakir	5	13	13
Hazro	Silvan	Diyarbakir	5	12	12
	Lice	Diyarbakir		16	16
Kârâz	Lice	Diyarbakir	5	11	11
Hani	Lice	Diyarbakir	5	12	12
	Mardin	Mardin	-	-	18
Koçhisar	Mardin	Mardin	4	4	20
	Nusaybin	Mardin	-	12	30
Mihirgan	Nusaybin	Mardin	8	21	33
Aliyan	Nusaybin	Mardin	12	25	43
Hebab	Nusaybin	Mardin	5	15	30
	Cizre	Mardin	-	29	47
Silopi	Cizre	Mardin	10	39	57
Hazık	Cizre	Mardin	6	31	41
	Midyat	Mardin	-	14	24

Müdürlük	Kaza	Liva	Merkez Kazaya Uzaklık Saat	Merkez Livaya Uzaklık	Merkez Vilâyete Uzaklık
Hasankeyf	Midyat	Mardin	5	19	24
Besberin	Midyat	Mardin	8	22	32
Hebaz Beni	Midyat	Mardin	7	21	18
Gerbürân	Midyat	Mardin	10	20	34
	Avine (Savur)	Mardin	-	8	14
Ömergan Fevkânî	Avine	Mardin	3	5	17
Ömergan Tahtani	Avine	Mardin	6	6	20
	Maden	Ergani Madeni	-	-	16
Ergani	Maden	Ergani Madeni	4	4	12
Gürân	Maden	Ergani Madeni	8	8	8
Ancavz	Maden	Ergani Madeni	4	4	14
Egil	Maden	Ergani Madeni	8	8	8
Zahveran	Maden	Ergani Madeni	11	11	5
Piran	Maden	Ergani Madeni	8	8	9
Pirdinc	Maden	Ergani Madeni	6	6	15
Killiş	Maden	Ergani Madeni	6	6	16
Behramaz	Maden	Ergani Madeni	6	6	22
Abdalan	Maden	Ergani Madeni	7	7	19
Demurlu	Maden	Ergani Madeni	7	7	10
	Palu	Ergani Madeni	-	-	25
Karacur	Palu	Ergani Madeni	3	3	23
Bulanık	Palu	Ergani Madeni	3	3	29
Vişin	Palu	Ergani Madeni	8	8	22

Müdürlük	Kaza	Liva	Merkez Kazaya Uzaklık Saat	Merkez Livaya Uzaklık	Merkez Vilâyete Uzaklık
Karabegan	Palu	Ergani Madeni	8	8	21
Şivan	Palu	Ergani Madeni	7	7	18
Evahi	Palu	Ergani Madeni	8	8	27
Göğdere	Palu	Ergani Madeni	8	8	28
Hevan	Palu	Ergani Madeni	4	4	24
	Çermik	Ergani Madeni	-	9	18
Rotan	Çermik	Ergani Madeni	6	14	24
Konağı	Çermik	Ergani Madeni	8	14	26
Mediye	Çermik	Ergani Madeni	5	14	23
Çüngüş	Çermik	Ergani Madeni	7	14	25
Mansuri	Çermik	Ergani Madeni	9	12	27

1905 Yılında Diyarbakır Vilâyetinin İdari Taksimatı "Diyarbakır Vilâyeti'nde on dört şehir ve kasaba elli yedi nahiye 3323 kariye ile Diyarbakır, Mardin, Ergani Ma'deni nâmiyle üç sancak vardır.

"Merkez vilâyetin şimal-i şarki; ve cenub-i garbi cihetlerinde vâki' ve Merkez vilâyete tâbi' altı kazâ vardır ki (Diyarbakır, Siverek, Deyrik, Beşiri, Silvan, Lice kazalarıdır). Bunlardan "1" şehir, "5" kasaba, "20" nahiye "1426" karyeden mürekkebe olup umûmunun mesaha-i sathiyesi 18930 kilometro murabba'idir.

Vilâyetin cenub-ı şarki cihetlerini ihata iden Mardin sancağına Mülhak kazalar 5 aded olup (Mardin, Avine, Midyat, Nusaybin, Cizre kazalarıdır). bunlarda 5 kasaba 9 nahiye 1139 karyeden mürekkebdir. Mesahe-i sathiyeleri ise 30740 kilometro murabbaidir.

Vilâyetin garb-i şimâlisinde bulunan Ergani Ma'deni Sancâğına tabi 3 kaza vardır ki (Ma'den, Pâlu, Çermik kazalarıdır) bunlarda 3 kasaba 28 nahiye 758 karyeden ibâretidir. Mesâha-i sathiyeleri 8530 kilometro murabba'idir".³¹

Yukarıda Vilâyet salnâmesi kayıtlarına göre verdiğimiz vilâyetin idâri taksimatı daha önce verdiğimiz 1899 yılına ait kayıtlarla karşılaştırıldığı zaman 6 yıl zarfında Diyarbakır Vilâyetinin idari taksimatının değişmediği görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki Mardin Sancağı kayıtlarında nahiye sayısı 9 olarak verilmiştir ki bunda bir baskı hatası olması gerekir. Çünkü Mardin ve kazalarına bağlı nahiyeler sayıldığı zaman "12"³² olduğu görülecektir. Aynı şekilde Maden sancağı nahiyeleri kayıtlarında da nahiye sayısının "24"³³ olması gerekirken 28 olarak verilmiştir.

II- Köyler

İdari taksimatta kaza ve nahiyelerden sonra köyler gelmektedir. Dolayısıyla idari taksimat içinde köylerin yeri sayısı ve adlarının verilmesi önemlidir.

İncelediğimiz döneme ait vilâyet salnâmelerinde Diyarbakır'ın köy adları ile ilgili kayıtlara rastlanmamaktadır ancak idari taksimat ile ilgili olarak verdiğimiz kayıtlarda sadece köy sayıları verilmiştir. Bu konudaki eksikliği gidermek üzere doğrudan doğru incelediğimiz döneme ait olmamakla beraber başka çalışmalardan yararlanarak Diyarbakır'ın köy adlarını vereceğiz. Ancak vereceğimiz döneme ait köy adlarının incelediğimiz döneme ait idari taksimatlarında farklılık olabileceği gibi köy adlarının değişmeyeceği de açıktır. Hiç olmazsa incelediğimiz döneme yakın dönemlerin köy adlarının verilmesi bu konudaki eksikliği bir ölçüde giderecektir. Ayrıca köy adlarının verilmesi bu bölgedeki Türk İskan izlerini nispeten tespit edebilmek açısından da önem taşımaktadır. Çünkü yerleşilen toprak vatanlaşırken yerleşilen yere verin ad yerleşen toplumun geçmişten gelen köklü gelenek ve kültür yapısının yerleşme ile ilgili hatıralarının, yerleşen boyun ailenin veya beyinin adlarının izlerini veyahut da yerleşilen yerin fiziki ve coğrafî özelliklerini yansıtır. Bu açıdan köy adlarının verilmesi önemlidir.

³¹ H.1323, DVS, s.169.

³² Yukarıda vilayete bağlı yerler ile ilgili mesafe cedveli tablosuna, bkz.

³³ aynı mesafa cedveline bkz.

A- 1846-1847 Yılları Arasında Diyarbakır'ın Merkeze Bağlı Köyler³⁴

1- Şark-ı Amid Köyleri

1) Abbasoğlu Harabesi	2) Arslanoğlu	3) Arabtaroğlu
4) Ardalı	5) Arab Şaban	6) Ağviran-ı Kebir
7) Ağviran-ı Sağır	8) Ahmeşed	9) Arab Arslanoğlu
10) Angür	11) Ayneto	12) Ali Bardak
13) Bahçecik	14) Baharlı	15) Ballu
16) Biçar Ömer	17) Bakos	18) Batır Beğ
19) Beşrik	20) Beyacı	21) Cırnık
22) Çakallı	23) Çavuşı	24) Çayan
25) Çolğan	26) Çarikan-i Sağır	27) Çarikan-i Kebir
28) Derviş Hasan	29) Enderüslü	30) Hızır İlyas
31) Hacı Osman	32) Hacı İs	33) Hüseyinik
34) Henbozer	35) Haydarlı	36) Hab-Germe
37) Horoslu	38) Hassa Pınarı	39) İshakan
40) İshaklı	41) İrincil	42) Kabi
43) Kozan	44) Koçlu	45) Kehfnekar
46) Kağıtlı	47) Kızıl Muhammed	48) Kürdgülü
49) Karakuyu	50) Körpe	51) Kardeş
52) Kengerlü	53) Kürtdarlı	54) Kulları
55) Köseli	56) Karagöz	57) Karacaviran
58) Kani Sipi	59) Kadı-i Müslim	60) Kadı-i Zimmi
61) Kabasakal	62) Kıtırbil	63) Karabaş
64) Köygülü	65) Müderris	66) Meşkürlü

³⁴ YılmazÇelik, age, s.166, 167.

67) Maksudlu

68) Matran

2- Garb-i Amid Köyleri

1) Ayneto

2) Alçak Hasan

3) Alo Çimen

4) Arabbeyan

5) Arab Yenice

6) Ali Pınarı

7) Arsa

8) Başıl

9) Beko

10) Balluca

11) Birik

12) Biricik

13) Boztepe

14) Cobara-ı Sağır

15) Çullu

16) Çelikân

17) Çaruğı

18) Derbeşûr

19) Develi

20) Danekiran

21) Davudi

22) Dirziki

23) Damat

24) Elvendi

25) Fare

26) Gavur İğye

27) Güllü Talan

28) Gavur Veli

29) Gelemir-ı Hızır

30) Gölhan

31) Gürzu

32) Girik

33) Habeşi

34) Han Mezrası

35) Harabecin

36) Hacı Tak

37) Harebelu

38) Hüseynik

39) Hashavar

40) Hatuni

41) Harzemi

42) Haydarlık

43) Halkacık

44) İlincin İmam Ukayl

46) Irakî

47) Kaba Hızır

48) Kamışlı

49) Karaviran

50) Karınca

51) Kuzucuk

52) Kazganlı

53) Kode

54) Karaköy

55) Korte

56) Kankırt

57) Kulvan

58) Karakoç

59) Keşişbaba

60) Keşani

61) Kani Sipi

62) Kılbiran

63) Kayacık

64) Kırkat

65) Kazıktepe

66) Kara Veli

67) Kara Kilise

68) Lüküs

69) Mezraa

70) Mezrik

- 71) Mübareki 72) Molla Ali Ülya 73) Meşit
74) Merkiş

3- Kiki Nahiyesi Köyleri³⁵

1) Hacı	2) Yıvacık	3) Şıhratepe
4) Tezharab	5) İmran	6) Şükür Viran
7) Kürdacı	8b Memzi	9) Sükliyan
10) Tel-arab	11) Kaşmer Viran	12) Hatır Viran
13) Aktepe	14) Şarki	15) Hassa
16) Kasımı	17) Süceydi	18) Güzel Şıh
19) Berbero	20) Bakacık	21) Akbeğler
22) Dikini	23) Hacı Biriz	24) Akteri
25) Nasran Tepe	26) Bacdan	27) Köseli Efo
28) Mezracık	29) Kakay	30 Rubil
31) Sağrab	32) Bacvere	33) Haran
34) Karakulu	35) Akpınar	36) Yakacık
37) Molla Pusat	38) Ömeran	39) Hucceti
40) Velikend	41) Bacuvan	42) Hatban
43) Tavşantepe	44) Müsrefi	45) Karih
46) Kasımı	47) Şerefî	48) Hacı Riz
49) Molla Fulad	50) Hatmiran	

4- Türkman Nahiyesi Köyleri³⁶

1) Mezre	2) Molla Cabir	3) Seyyit Hasan
4) Hamzolu	5) Yassıca	6) Darulu
7) Kanlı Sagir	8) Türkmenacı	9) Kirlu-i Sagir

³⁵ Yılmazçelik age, s.169.

10) Akmeşhed	11) Karabörk	12) Şeddat
13) Korukçu	14) Bismil	15) Kara Ahmedlü
16) Develi	17) Anbarcı	18) Kürlü-i Kebir
19) Arab Şeddat	20) Ak Hüseyin	

B- 1927'de Yapılan İdari Taksimata Göre Diyarbakır Vilâyeti Merkez Kazası ve Köyleri ³⁷

Tablo 5.

Nahiye İsimleri	Köy Adedi	Kaza ve Nahiye Merkezlerinin	
		İsimleri	Mahalle Adetleri
Merkez Nahiyesi	61	Diyarbakır	51
Akpınar	85	Akpınar	-
Egil	15	Egil	3
Behramki	41	Tepe-i Parvan	-
Pirinçlik	92	Habeşi	-
Dicle	46	Piran	3
Devegeçidi	91	Devegeçidi	-
Seyyid Hasan	80	Seyyid Hasan	-
Mermer	95	Mermer	-

1- Diyarbakır Merkez Kazası Köyleri³⁸

a) Merkez Nahiye Köyleri

1) Akimi	2) İmam Akil	3) İrincil
4) Üç Kuyu	5) Batirik	6) Banakıs
7) Büyük Kadı Köy	8) Payas	9) Tel Alo
10 Çaruğı	11) Çullu	12) Hacı İsa
13) Hüseyinik	14) Harabe-i Kıtırbil	15) Haşhevar
16) Hamiri	17) Harebelik	18) Dahtehevar
19) Derbeşur	20) Zımmi Eğik	21) Zımmi Kara Kilise

³⁶ YılmazÇelik, age, s.169.

³⁷ Son Teşkilat-ı Mülkiyede köylerimiz, Dahiliye Vekaleti Yayını, İstanbul 1928 s.591.

³⁸ age, s.592.

22) Zavra	23) Zoğe	24) Sadi
25) Sini	26) Silimi	27) Şilbe
28) Şeyh Kend	29) Şarabi	30) Sumakı
31) Taraklı	32) Anşeh	33) Azizoglu Dahlesi
34) Ali Pınar	35) Ankevır	36) Ayneto
37) Garbi Çanakcı	38) Garbi Zorvası	39) Garbi Karakoç
40) Fabrika	41) Ferid Efendi Köşkü	42) Kabaklı
43) Kankırd	44) Kaba Sakal	45) Kırte
46) Karabaş	47) Kara Kuyu	48) Kıtırbil
49) Kozan	50) Kavs	51) Kâbi
52) Küçük Kadı Köy	53) Köşk	54) Gölü
55) Müslim Egik	56) Maksioğlu	57) Müderris
58) Merkez Mezrası	59) Matârani	60) Nev Abad
61) Kara Köy		

b) Akpınar Nahiyesi Köyleri³⁹

1) Ab-ı Kevir	2) Aşağı Orta Viran	3) Aşağı Hanık
4) Aşağı Molla Ali	5) Ak Pınar	6) Ak Tepe
7) Altın Akar	8) Abureş	9) Ezdan Tepe
10) Elvendi	11) Bacvan	12) Bazı
13) Bağacık	14) Bihteri	15) Berbero
16) Botikan	17) Birek	18) Penbe Viran
19) Pornak	20) Tezharab	21) Teştano
22) Tel Aboş	23) Tel Arab	24) Cafer Beğ
25) Celebdar	26) Çelikân	27) Hacetti

³⁹ age, s. 592, 593.

28) Hasan Viran	29) Hamrani	30) Hatuni
31) Has	32) Harab Baz'ın	33) Hatmıran
34) Davudi	35) Diredik	36) Digni
37) Robir	38) Şikayan	39) Selman
40) Sevidi	41) Seydek	42) Sipiyak
43) Şarki	44) Şeker Viran	45) Şükûrli
46) Şeyh İlyas	47) Şihre Tepe	48) Şikeftân
49) Şeytanuk	50) Sacilo	51) Tavşan Tapa
52) Tabni	53) Arab Beyan	54) Ömeran
55) Kârkât	56) Kazık Tepe	57) Kasımı
58) Kancağız	59) Karalu	60) Kale-i Zerzevan
61) Kale-i Mir Hızır	62) Kobacık	63) Kaytin
64) Kânisipi	65) Güzel Şeyh	66) Gök Tepe
67) Gühan	68) Gölberan	69) Gerh
70) Keli	71) Geysani	72) Lüküs
73) Meşit	74) Molla Polad	75) Melkiş
76) Nivi	77) Harzemi	78) Harberu
79) Hitvan	80) Heykeçük	81) Yukarı Orta Viran
82) Yuvacık	83) Hodur	84) Hanik
85) Yukarı Molla Ali		

c) Eğil Nahiyesi Köyleri⁴⁰

1) Egil	2) Egil Süleymani	3) Enbel
4) Bahşıyan-ı Nıdan	5) Persin	6) Belikan
7) Benyük	8) Haydaran	9) Haydan

⁴⁰ age, s.593.

10) Rotan	11) Süleyman	12) Şolteban
13) Şeyh Medâ	14) Tayyarân	15) Köpiyân

d) Behrâmki Nâhiyesi Köyleri⁴¹

1) Arpa Tepe	2) Anbarcivan	3) Aşkeran
4) Başmedlu	5) Büyük Mezra	6) Behramki Biriki
7) Behramki Köpeklisi	8) Tepe-i Bârâvân	9) Tezkeli
10) Tel Şahim	11) Türkmen Hacı	12) Cevizi
13) Çamurlu	14) Hellan	15) Haneser
16) Hancigân	17) Deyriş	18) Zve
19) Sadi	20) Sendes	21) Seladan
22) Şeyh Yusuf	23) Arab Kend	24) İsa Pinar
25) Eloz	26) Karapiyç	27) Kara Pinar
28) Kasr-ı Şahin	29) Karmışlu	30) Koğı
31) Konerip	32) Kavacık	33) Gövce Hacı Karısı
34) Keberli	35) Kürd Hacı	36) Köselü
37) Mezra-i Çelik	38) Matar	39) Molla Mus
40) Holan	41) Yenice	

e) Pirinçlik Nahiyesi Köyleri⁴²

1) Arvani	2) Elmi	3) İncilyan
4) Balfi	5) Balluca	6) Bedro
7) Bozlak	8) Büyük Cebbar	9) Bellik
10) Persinik Harebesi	11) Teali	12) Çepenyan
13) Çeneli	14) Çobin	15) Çumanik
16) Çınar	17) Çöpgözlü	18) Cemtak Bahri

⁴¹ age, 594.

19) Cemtak Göç	20) Hacı Göç	21) Habiş Mezreki
22) Habeş-i Orta Viran		23) Habeşi Mezrası 24) Hactak
25) Hasan Ağa	26) Hossigân	27) Haydan
28) Hayderan	29) Hayşi	30) Halı Viran
31) Harabe Beğu	32) Harabe-ı Sünbül	33) Harabe-i Türkan
34) Danekıran	35) Danekıran	36) Declik
37) Domat	38) Develi	39) Daladgür
40) Rumiyan	41) Zeynalar	42) Serap Güzeli
43) Serami	44) Sultan Hoca	45) Süt Pınar
46) Sadi	47) Şehinan Pira Muhammed Ağa	48) Şehinan Dalavgür
49) Şehinan Güli Beğan	50) Şeyhler Darbi	51) Şinbeko
52) Taşdirek	53) Arafat	54) Ömergan
55) Kaba Hızır	56) Kargani	57) Karahan
58) Kara Yakub	59) Kara Yakub	60) Kızıl Han
61) Kala-i Cav	62) Kode	63) Koru
64) Kuzıcık	65) Kuşdoğan	66) Kollik
67) Kolligan	68) Konik	69) Kilvan
70) Kanipeğin	71) Gavur Veli	72) Kürd Yenice
73) Gerik	74) Gerizni	75) Keskü
76) Geldiz	77) Küpeşi	78) Küçük Ciyare
79) Körtepe	80) Gürgür	81) Küşniyan
82) Kufri	83) Gökveyri	84) Kum deresi
85) Mezra-i	86) Mezrik	87) Messilik
88) Havunuge	89) Harabelu	90) Vinberik

⁴² age, s.594.

91) İlankoz

f) Dicle Nahiyesi Köyleri⁴³

1) Abdalan	2) Aşağı Şinkirik	3) Aşağı Kortik
4) Egrek	5) Emiri	6) Ori
7) Babikan	8) Bozbund	9) Baliyan
10) Basraf	11) Bataliyan	12) Pirtük
13) Pirhakyan	14) Pirajman	15) Pıran
16) Talvere	17) Teazir	18) Tel Bağdad
19) Teli	20) Daret	21) Doğan
22) Dardivan	23) Diran	24) Dibe
25) Dibni	26) Zogur Güzel	27) Zogur Egtek
28) Sersevan	29) Şeyh Malan	30) Şeyh Selamtan
31) Saluri	32) Ton Ağrek	33) Arusek
34) Kalbi n	35) Kûçik	36) Kalan
37) Köşkâr	38) Keferbere	39) Gelkôm
40) Gölalu	41) Girgiran	42) Metinan
43) Hacıyan Munyan	44) Heriran	45) Yukarı Kortik

g) Devegeçidi Nahiyesi Köyleri⁴⁴

1) Aşağı Kade	2) Aşağı Leyleki	3) Aşağı Nasri
4) Al	5) Alcak Hasan	6) Eşik Tepe
7) Ekinciyan	8) Ornak	9) İgilyan
10) Başil	11) Beigân	12) Beyaslar Mezrası
13) Tataran	14) Tapan	15) Tepe
16) Tahtabaş	17) Terziyan	18) Tel Ham

⁴³ age, s.595, 596.

19) Tel Hayran	20) Türkan	21) Totolik
22) Tolik	23) Tişo	24) Tilmin
25) Han Katran	26) Çelikânban	27) Hacigân
28) Çömik	29) Cucik	30) Çiksor
31) Harebecin	32) Halil Viran	33) Harabreş
34) Dengeçük	35) Devegeçidi Hatunı	36) Domalan
37) Dirimte	38) Zerzemik	39) Sefer
40) Sendaberk	41) Şerbetin	42) Şihabân
43) Satian	44) Aşikân	45) Uman
46) Ayneşat	47) Karınca	48) Kara
49) Kamişın	50) Kara Bekir	51) Kara Han Harabesi
52) Karadibek	53) Karaviri	54) Kanime'rân
55) Güzeran	56) Keklik	57) Kurdik
58) Güzelan	59) Gürze	60) Gölcüyan
61) Göllice	62) Geyik Tepe	63) Melkiş
64) Müslim Kara Kilisa	65) Musan	66) Musul Viran
67) Hestiyan	68) Yukarı Nasırı	69) Yukarı Kade
70) Yukarı Leğli		

ğ) Seyyit Hasan Nahiyesi Köyleri⁴⁵

1) Arzioğlu	2) Aşağı Fetle	3) Anbaracı
4) Ebu Bekir	5) Uzun Kışla	6) Of
7) Bozçalı	8) Baba Haki	9) Bağçecik
10) Bedigân	11) Bismil	12) Belli
13) Boz Pınar	14) Baharlu	15) Beyda

⁴⁴ age, s.596, 597.

16) Büyük Zoğzunç	17) Telkaz	18) Türkmen Darilu
19) Tillik	20) Çernik	21) Çakallı
22) Çapanak	23) Çavışlı	24) Çarapan
25) Çolağan	26) Çöl Tepe	27) Hacı Osman
28) Haydar Kolu	29) Haydarlu	30) Han Bazarı
31) Horoslu	32) Hazeryan	33) Hıdır İlyas
34) Darakol	35) Darakol Köşkü	36) Dicle Mezrası
37) Delu Canan	38) Demir Han	39) Ronan
40) Zere	41) Zeko	42) Seyyid Hasan
43) Sedâd	44) Şark Zoravası	45) Şarki Çanakçı
46) Şemami	47) Şatı	48) Sarı Hüseyin
49) Safiyan	50) Sofi Ömeran	51) Sofiyan
52) Tavukli	53) Dam	54) Abbas Harabesi
55) Arab Arslanoğlu	56) Arab Darilo	57) Alaeddinyan
58) Kassel	59) Karabörk	60) Karakoç
61) Karagöz	62) Kurdoğlu	63) Kurkcı
64) Kizilan	65) Kizil Mehmed	66) Kagıdlı
67) Kerh	68) Ken'an	69) Kenerli
70) Köpekli	71) Kopyan	72) Küçük Zogzunç
73) Küçükkan	74) Körpınar	75) Kürdikâ
76) Kürd Darilu	77) Kürd Arslanoğlu	78) Köşk
79) Günde Abdi	80) Günde İsa	81) Mehmed Şirvan
82) Muradan	83) Metrani	84) Matmor
85) Molla Cabir	86) Molla Davudan	87) Mollakyan

⁴⁵ age, s.597, 598.

88) Muhacir

89) Holan

90) Yassıca

91) Yukarı Fettle

h) Mermer Nahiyesi Köyleri⁴⁶

1) Arpa Tepe

2) Arpa Deresi

3) Ardalu

4) Ishakan

5) Aşağı Bakos

6) Aşağı Kengerli

7) Ak Meşhed

8) Akrek

9) Baroğlu

10) Büyük Çarkâniyan

11) Büyük Nebdan

12) Bozuk Pınar

13) Bobiyan

14) Büyük Ağvıran

15) Beyboni

16) Pir Aliyan

17) Parsepas

18) Popik

19) Postoğlu

20) Pir Hasan

21) Tepecik

22) Tenilân

23) Tirmil

24) Tiltapan

25) Telilik

26) Cankân

27) Çavuş Alikân

28) Hacı Zel

29) Haremi

30) Harem

31) Hüseyinik

32) Haykafi

33) Haldan

34) Derviş Hüseyin

35) Davudan

36) Davel

37) Diron

38) Dimi

39) Riyakalan

40) Zognei

41) Seydkân

42) Serkala

43) Sutağan

44) Sorikân

45) Söğütlü

46) Şeyh Hailkân

47) Şeyh Ömeran

48) Siçanan

49) Sarıcık

50) Ancelin

51) Azrailan

52) Ali Bardak

53) Aşköl

54) Fedilan

55) Fikovan

56) Karşan

57) Kati

58) Kûçik

59) Kefnecar

60) Gündes

61) Kürd Ömeran

62) Kânisipi

63) Küçük Çarkâniyân

⁴⁶ age, s.598, 599.

64) Küçük Ağvıran	65) Gençkân	66) Gundi Kâli
67) Güredere	68) Geran	69) Küçük Bandan
70) Kâni Hıdır	71) Gündimezin	72) Küpkân
73) Lorikan	74) Mendikân	75) Mermer
76) Mererciniki	77) Mehmedyan	78) Mirahuran
79) Merikoni	80) Mebhenesâz	81) Muşiyân Harâbesi
82) Milan	83) Neferdaş	84) Heftgerm
85) Hündüslü	86) Yarımca	87) Yukarı Kengerli
88) Yöneköy	89) Yenice	90) Yamaci
91) Yukarı Bakos	92) Yukarı Hışvalı	93) Matari
94) Barbaş	95) Bağırğan	

Yukarıdaki tablolarda verdiğimiz Diyarbakır Merkez Kazası köyleri toplam olarak 836 tanedir.

1847 ve 1927 yılına ait verdiğimiz Diyarbakır Merkez Kazası köyleri karşılaştırıldığı zaman köy adları hemen hemen değişmemiş ancak idari taksimatta değişiklik olmuştur.

Köy adları incelendiği takdirde köy adlarının önemli bir bölümünün Türkçe olduğu görülmekle beraber Türkçe olmayan adlara da rastlanmaktadır. Bu durum Türklerin bölgeye yerleşmeye başladığı andan itibaren kendi kültür ve damgalarını vurduklarını ve bölgeyi önemli ölçüde Türkleştirdiklerini göstermektedir.

III- Vilayet Yönetimi

A- Vilayet Yönetimin Kurulması

Klasik Osmanlı İdari sistemi olan Eyalet sisteminde Tanzimat'ın ilanından 1864 yılına kadar geçen sürede önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişiklikler şehir idaresi ve yaşantısına yansarak önemli sonuçlar doğurmuştur.

Tanzimat'ın ilanı ve öngördüğü yeniliklerin bütün imparatorlukta yürürlüğe konması ve istenilen başarının sağlanamaması, çeşitli tepkilere neden olmuştur.

Osmanlı aydınları, çıkarları zedelenenler, müslüman ve müslüman olmayan topluluklar, yenilikleri kendi açılarından yeterli bulmuyorlardı. Avrupa'nın büyük devletlerle özellikle ıslahatların yürürlüğe konulmadığını ileri sürerek hükümet işlerine karışmaktan geri kalmıyorlardı. Müslüman olmıyan Osmanlı uyruğu topluluklara tanınan hakları yetersiz buluyorlardı. Halbuki Islahat Fermanında yer alan ilkeler, Osmanlı yönetiminin öteden beri gerçekleştirmek istediği şeylerdi. Can, mal, ırz ve namus güvenliğinin sağlanması, karma mahkemelerin kurulması ve gayrı müslimlerin mahkemelerde şahitlik yapabilmeleri, kanun önünde eşitlik, mezhep, ve eğitim özgürlüğü, vergilerde ayırım yapılmaması gibi hususlar, Tanzimat'tan beri uygulanmak istenen ana ilkelerdi. Ne varki Avrupa'nın büyük devletleri, yapılanları yeterli görmüyorlardı. Özellikle müslüman olmayan halkın vilâyet, sancak ve kaza meclislerinde yeterince temsil edilmediklerini ileri sürüyorlar, ayrıca Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de de bunlara yer verilmesini istiyorlardı. Bunun için Islahat Fermanı'nda eyalet ve sancak meclisleri yönetmenliğinin yeniden düzenlenerek, müslümanlarla müslüman olmıyanların, seçilmeleri, görev yapmaları ve benzeri konularda yeni bir düzenleme yapılacağı açıklanmıştı.⁴⁷

Islahat Fermanı'nda öngörülen düzenlemeler uygulanmaya konulmadan, Rumeli'de, Suriye'de, Lüblan'da ayaklanmalar baş gösterdi. Bu durum Avrupa devletlerinin birkaç kez olaylara müdahelsine yol açmıştır. 1860 Yılı'nda Lüblan'da Dürziler'le Maruniler arasında kanlı çatışmalar baş göstermişti. Olayları yatıştırmak bahanesiyle Avrupa devletleri doğrudan olaya karıştılar. Olay Osmanlı imparatorluğu'nun bir sorunu olmaktan çıktı.⁴⁸

B-. Vilayet Nizamnameleri

Yukarıda geçen olaylar üzerine Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya Prusya devletlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyon; 9 Haziran 1861 tarihli "Lüblan Nizâmnamesi"ni hazırladı. Bu nizâmname ile cebel-i Lüblan adeta bağımsızlık elde ediyordu. Hristiyanlar arasından atanacak Mutasarrıf, Süriye ve Beyrut'takii Osmanlı valilerinden bağımsız olarak sadece yıllık vergi ödemek dışında merkeze karşı yükümlülüğü de kalmamıştı. Bu düzenleme ile

⁴⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s.249.

⁴⁸ Çadırcı, *age*, s.250.

Avrupa devletleri öteden beri Osmanlı vilayetlerinin tümünde görmeyi arzuladıkları bir düzenlemenin ilk adımı gerçekleştirmişlerdi.⁴⁹

1859'da Niş Eyaleti'nde çıkan karışıklıkların önlenememesi üzerine Osmanlı yöneticileri bütün memleketde leni düzenlemeler yapmak durumuyla karşı karşıya kaldılar; Bu bölgede birkaç eyâletin birleştirilmesine karar verildi. Böylece Niş, Vidin ve Silistre eyaletleri birleştirilerek Tuna Vilâyeti teşkil edildi. Yeni bir vilâyet nizamnamesi hazırlanarak 8 Ekim 1864'de yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamenin hazırlanmasında Niş Valisi Mithat Paşa önemli rol oynamıştır.⁵⁰ 1864 Nizamnamesi ile Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan ülke yönetim biçiminde bazı değişiklikler getirmiştir. Mithat Paşa Tuna valiliğine atanarak Vilâyet idaresi uygulamasını başlattı. Mithat Paşa'nın başarılı olması üzerine İmparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulanmasına karar verilerek 1864 Nizamnamesi 1865-1866 yılları arasında bütün ülkede yürürlüğe girmeye başladı.⁵¹ Nizamname hükümlerine göre: Vilâyet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalarda karyelere (köy) ayrılmıştır. Nahiye Statüsü nizamnamede sadece idari bir birim olarak zikredilmiş olup iyi tarif edilmemiştir.⁵² 1864 Vilâyet Nizâmnamesi ile Tanzimatın 1842'den beri yaptığı düzenlemelere yeni bir biçim verilmekte idi. 1849 eyalet meclisleri nizâmnamesine göre yürütülen yönetim işleri, bu tarihten itibaren çıkarılan yeni tüzük ve yönetmenliklerle uygun biçime konulmuş 1867 yılında uygulama tamamlanmıştır. Bu düzenleme öncekinden farklı değildi. Yapılan değişikliklere göre, Eyalet adı Vilayet olmuş, yöneticilerin unvan ve tainlerinde bazı değişiklikler yapılmış valinin unvan ve durumu değişmemişti, Sancağa, Liva denilmekle beraber bu ad eş anlama kullanılmış, kaymakam yerine yönetici olarak aynı düzeyde olan "Mutasarrıf" görevlendirilmiştir. Kaza birimi 1842'deki durumunu korumakla beraber, seçimle göreve getirilen "kaza müdürü" yerine hükümetce atanan "kaymakam" iş başına geçmiştir. Böylece en önemli değişiklik kaza yönetiminde yapılmıştır. Köy idaresinde ise önemli bir yenilik yapılmamıştır.

⁴⁹ M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lüblan Mescesi ve Dürziler", Belleten, X/37, Ankara, 1946, s.641-703; Çadırcı, age, s.250.

⁵⁰ Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler*, s.42. Çadırcı, age, s.250.

⁵¹ Çadırcı, age, s.251; Hüda-i Şentürk, "Cevdet Paşa'nın Kaleme Aldığı Lâyiha, C.L IX, S.226, Ankara 1967, s.720.

⁵² Ortaylı, ag.e., 43.

Tanzimat'ın uygulanmaya konulmasıyla birlikte yönetim ibrimlerinde oluşturulan meclisler 1864'ten sonra da varlıklarını ve fonksiyonlarını geliştirip değiştirerek sürdürmüşlerdir.

Vilayet yönetimi için oluşturulan organlara: gelince; merkezde valinin başkanlığında cuma günleri dışında toplanan "Vilayet İdare Meclisi, livalarda Mutasarrıf başkanlığında çalışacak "Liva İdari Meclisi" ile kazalarda "Kaza İdare Meclisi kurulmakta idi.⁵³

1864 Nizâmnamesi'nde 1867 yılında ufak tefek değişiklikler yapıldı. Bu şekliyle 1871'de çıkarılan "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizâmnamesi"ne kadar yürürlükte kaldı.⁵⁴ 1871 Nizâmnamesi, vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimini ayrıntıları ile belirtiyor, her aşamadaki yöneticiler görev ve sorumluluklarını ayrı ayrı açıklıyordu. Yenilik olarak valinin yanında vali muavinliğini getiriyor mevcut müdürlüklerin yanısıra yenileride oluşturuluyordu. Vilâyet merkezinde defterdar, mektupçu, umuru-ı ecnebiye müdürü, Ziraat ve ticaret müdürü, Maarif Müdürü, tarik emini Defter-i Hakani Müdürü, emlak ve nüfus müdürlüğü, evkaf müdürü alaybeyi gibi vilâyet üst düzey yöneticilerinin görevlerini belirleyerek, iş bölümünün nasıl yapılacağını ve vilayet idare meclisinin kuruluş biçimi ile görev ve çalışma alanları açıklıyor, umumi meclisin niteliğini belirtiyordu. Ayrıca Liva (sancak), kaza ve nahiye idaresi ile yöneticileri hakkındaki kuralları da içine alıyordu.⁵⁵

1864 vilâyet Nizâmnamesindeki merkezîyetçi eğilim Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayetnizamnamesinde daha belirgin idi. Gerçekte 1871 nizamnamesi vilâyet idaresinde iş bölümünü artırmakla beraber yürütme alanında merkezi hükümetin kontrol yetkisini de arttırmıştır. 1871 statüsü, gerçekte pratik olmıyan ve uygulanamayan Merkez liva mutasarrıf ve kaymakamlıklarını da kaldırmıştır. 1864nizamnamesi yargı sistemini dahi düzenlerken 1871 düzenlemesi ile yargı

⁵³ Çadircı, age, s.251, 152.

⁵⁴ Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, Çadircı, age, s.152.

⁵⁵ Çadircı, age, s. 252.

örgütü vilâyetin denetimi dışında bırakılma eğilimini gösteriyordu.⁵⁶ Ayrıca 1871 Nizamnamesi nahiye idarelerini de daha geniş ve etraflı olarak düzenlemiştir.⁵⁷

C- Valilerin Görev ve Yetkileri

Tanzimat'tan evvel vali dediği dedik otoriter⁵⁸ icra ve infaz konusunda hükümdarın vekil-i mutlakı idi. Tanzimat'tan hemen sonra valilerin yetkileri kısıldı.⁵⁹ 1840'larda hükümet Devletin iç yönetimini merkezileştirmeyi hedeflemişti. Valilere değil doğrudan doğruya Bab-ı aliye karşı sorumlu memurların atanması ile ilgili valilerin gücü azaltıldı.⁶⁰ Özellikle muhasıllık ve memleket meclisleri valinin mali, mülki, hukuki yetkilerini ele geçirdiler. Bu durum vilayet idaresinde karışıklığı arttırdı.⁶¹ Bu nedenle 28 Kasım 1852 tarihli bir fermanla valinin yetkileri iade edilerek, onu yine eyaletin en etkin makamı haline getirmiştir.⁶²

Maliye ve eyalet işlerinin düzenlenmesi üstlenen Fuat Paşa iki yıl süren bir çalışmadan sonra yetkiyi bir kez daha valilerin eline veren ve Tanzimat reformlarını imparatorluğun her yanına yaymaya yönelik 1858 Eyaletler Nizamnamesi'ni çıkardı bu nizamnameye göre vali tüm konularda yetki sahibi oluyor, merkezi hükümetin tek temsilcisi haline getiriliyordu. Aynı zamanda ordu komutanlarıyla İstanbul'dan gönderilen hazine memurları işlerden dolayı ona karşı sorumlu bulunuyorlardı. Eyalet memurlarının ve vatandaşların ellerinde valinin, kanunları çiğnediğine dair bir kanıt olduğu takdirde doğrudan doğruya valiyi, İstanbul'a şikayet etme hakları vardı. Bunun dışındaki yazışmalar validen geçecekti.

1860 Ocak ayında Tanzimat'ın eyalet reformlarını çabuklaştırma çabaları başlatıldı. Önemli eyaletlere vali olarak yetenekli Tanzimat yöneticilerinin atanmalarını sağlayacak yeni düzenlemeler yapıldı. İstanbul'dan gönderilen bağımsız defterdar ve katiblerin kaldırılmasıyla valilerin, eyaletin mali işleri konusundaki

⁵⁶ Ortaylı, age, s.62.

⁵⁷ Düstur I. Tertib, C.I, s.636, 637.

⁵⁸ Çadırcı, Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri, s. 257.

⁵⁹ Ortaylı age, s.54.

⁶⁰ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, s.117, İstanbul 1983; Erik Jan Türkcher, Modernleşen Türkiyenin Tarihi, 3. baskı İstanbul 1998, s.93.

⁶¹ Ortaylı, age, s.54.

⁶² Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kırıatlı, Ankara 1984 2. baskı, s.382.

yetkileri artırıldı. yeni gelenler valilere yardımcı oldular.⁶³ Tanzimat'ın bütünüyle uygulanarak her türlü mülki, beledi ve mali ıslahatın yapıp güvenliğinin korunması, hukuk kurallarının yerine getirilerek, memleketin bayındırlığı için eyalet meclisince alınacak kararların yürürlüğe konulmasını sağlamak valinin asli görevi olarak belirlenmişti.⁶⁴

Taşra idaresi meselesi, Fuat Paşayı ve devlet adamlarını meşgul etmeğe devam etti. Eyaletlere önemli devlet adamlarından müfettişler gönderildi. Teftiş raporlarının incelemesi ve tavsiyelerde bulunulmak üzere Cevdet Paşa'nın başkanlığında özel bir komisyon kuruldu. 1864'de alınan karara göre eyalet ve sancakları daha büyük birimler halinde guruplandırarak buraları dikkatle seçilmiş yetenekli tecrübeli valilerin yönetimi altına koymaktı. Bu valilere geniş bir Takdir yetkisi verilecek ve ancak çok önemli konularda İstanbul'a danışmak ihtiyacında olacaklardı.

Bu temel üzerinde bir vilayet Nizamnamesi hazırlanıp 1864'de yürürlüğe kondu. Eski eyaletlerin yerine vilayetler geçti. Her vilayet geniş yetkili bir valinin yönetimine verildi.⁶⁵ Daha sonra 1867-1871 Vilayet Nizamnameleri yayınlanarak uygulama genişletildi.

1864 Vilayet nizamnamesi 1871 gözden geçirilmiş bir idare-i umumi-i vilayat nizamnamesi'ni yayınlanmış bu nizamname validen köy muhtarına kadar taşra memurlarının görev ve yetkilerini sınırlandırmıştır⁶⁶

1864-1871 vilayet nizamnamelerine göre valilerin görevleri: Bulundukları vilayetin mülkiye, maliye, maarif, nafia, zabıta işlerini yürütmekle görevli ceza ve hukuk işlerine de nezaret etmekle sorumlu olup yetkilerinin dahilinde vilayetin dahili işlerinin icrasına memurdurlar.⁶⁷

⁶³ J. Shaw, age, s.122, 123.

⁶⁴ Çadırcı, age, s.225.

⁶⁵ Lewis, age, s.385, 386.

⁶⁶ Düstur I. Tertib, 1. cilt, s.625; Lewis, age, s.386, ortaylı, age, s.55.

⁶⁷ 1867 Vilâyet Nizâmnamesi 6. Md.: "Vilâyetin umû-ı mülkiye ve mâliye ve zabtiyye ve politikasının nezâreti ve ahkâm-ı hukûkiyenin icraâtı taraf-ı Eşref Hazreti Padişahiden mansûb bir valiye muhavvel olub vali-i vilâyet kaffe-i evâmir-i devletin tenfizine me'mur olduğu gibi ta'in olunan me'zuniyet hududu dahilinde ahkamı dâhiliye-i vilâyet-i icraiye me'murdur." Düstur I. Tertib, C.I, s.608; 1871 İdare-i Umumiye-i vilâyyet nizamnamesi aynı düstur, s.627:

Kanun ve nizamların icrasına nezaret, hususi bir kanun ve nizam ile veya devlet merkezinin emir veya kararnamesiyle yapılması icab eden işleri icra, birinci derecede mutasarrıflar ile vilayet merkezi memurlarının ikinci de derecede onlar vasıtasıyla bütün idare şubeleri memurlarının hareket ve çalışmalarını teftiş ve işledikleri suçlara göre cezalandırmak azil veya mahkemeye havale etmek mülkiye memurlarından tayini kendisine ait olanları hususi nizamnamesine göre tayin ve nahiye meclislerini toplanma zamanları belirleyip, liva mutasarrıfları vasıtasıyla kendisinde sorulacak umumi nizamname işleri ile vilayetin icra kuvvetlerine ait olanlara musaade, Bab-i Ali'den sorulması icab eden meselelerde alacağı izine göre tebligatta bulunur.⁶⁸

Vilayetin her türlü gelir ve vergilerinin tahsiline elde edilen gelirlerin tamamen idaresine, bunlardan doğacak tartışma ve anlaşmazlıklara bakmak ve tahsil işi ile görevli memurların çalışmasına neçaret etmek valinin maliye ait vazifeleridir.⁶⁹

Vilayet dahilinde umumi eğitim ve öğretimin, ticaret, ziraat ve sanayinin gelişmesi hususlarının temini, umumi yolların inşâsı, tamiri, sahillerde liman ve rıhtımların yapılması, nehir ve göllerin temizlenmesi, umumî sıhhatın korunması, boş ve terk edilmiş arazinin imarı, istatistik bilgilerin toplanması, menafi'i umumiye ve itibar sandıklarının kurulması, hastahaneler, şirketler, fabrikalar açılması, maden ve orman gelirlerinin artırılması görevleri valilere verilmiştir.⁷⁰ Ayrıca vilayetin asayiş ve emniyetinin temini tamamiyle valilere ait olup bütün bu görevler için maiyetinde ikinci derecede memurlar bulunur.⁷¹

Vilayet makamında devleti temsilen, mali, inazibatı, siyasi gibi konularda yetkileri Tanzimat sonrası döneme nazaran arttırılan bir vali ve maiyetinde defetrdar, mektubçu, umur-u nafia memuru, ticaret ve ziraat memuru, müfettiş-i hükkam ve umur-u hariciye memuru bulunurdu. Bu sonuncusu 1281 (1864) Nizamnamesi'nde yer aldığı halde 1287 (1871) Nizamnamesinde yoktur.⁷²

⁶⁸ 1871 Nizâmnamesi "Valilerin Mülkiyeye ait olan vazifeleri", aynı Düstur, s.626; Yaman, age, s.1511.

⁶⁹ aynı nizamname, yedinci madde, s.627.

⁷⁰ aynı nizamname, 11 md. s.628.

⁷¹ aynı nizamname 12.13. md'ler, s.628, 629.

⁷² Ortaylı, age, s.44.

Vilayet nizamnameleri vilayetlerde hiyerarşik yapıyı ve yetki dağılımını belirliyordu. Tanzimatın daha önceleri tüm iktidarı merkezi hükümet elinde toplama eğilimine karşılık valinin yetki alanı genişletildi. Vilayetin politik işleri ve kanunların yürütülmesi valiye bırakıldı. Vali idari hiyerarşisi altında olan Sancakların yöneticilerinin hareketleri denetleyebiliyordu. Ayrıca eğitim ve haberleşme gibi kamuyu ilgilendiren konuların da başındaydı. Vilayet meclislerinin toplantı zamanını belirliyor. Önerilerini kabul ediyor, bunlardan kendi yetkisinde olanları yapıyordu. Vergi toplanmasıyla vergi tahsildarlarının davranışlarını a denetliyor ancak Bab-ı Ali'den onay almadan bu geliri kullanamıyordu.⁷³ Böylece Vali, en üst düzeyde hükümeti temsil eden ve çeşitli birimlerin yaptıkları hizmetleri denetleyen bir görevli durumunda idi.⁷⁴

D- Diyarbakır Merkez Vilayeti Yönetimi

1867'de Diyarbakır vilayet teşkilatı kuruluncaya kadar⁷⁵ "Eyalet Merkezi" olan Diyarbakır şehri vilayet sistemine geçilmesiyle Diyarbakır vilayeti adını aldı. Valiler vilayetin yönetiminden sorumlu oldukları kadar aynı zamanda şehir yönetiminden (Merkez) vilayet de birinci derecede sorumlu tutulmuşlar, zaman zaman vilayetin merkez sancağına mutasarrıflar atanmasına rağmen bu usul pratikte uygun olmadığı için kaldırılmıştır.⁷⁶ 1869'da Diyarbakır Merkez Liva Mutasarrıfı Mir-i Miran Ali Paşa idi. 1883 yılına kadar yayınlanmış olan vilayet salnameleri kayıtlarında merkez mutasarrıflığına rastlanmamıştır. 1883'de merkez sancak mutasarrıfı Hurşit Efendi olarak geçmektedir.⁷⁷ Yine başka bir belge kaydına göre merkez sancak mutasarrıflığının tekrar H. 1303 (1885) kaldırıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁸

Valiler padişahın fermanıyla atanmakta idiler. Padişah fermanıyla tayin edilen valiler tayin edildikleri Diyarbakır vilayetinin merkezi olan Diyarbakır şehrine geldiklerinde valilik fermanı okunma töreni yapılırdı. Bu törende ulema, eşraf, ümeray-ı askeriyye, rüesâ-i mülkiyye, rical-i devlet, eshâb-i meratib ve ruhâni reisler.

⁷³ J. Shaw, age, s.123.

⁷⁴ Çadırcı, a.ge., s.254.

⁷⁵ H. 1288 DVS, s.217.

⁷⁶ Düstur, I. Cilt, I. tertib, "Vilayet Nizamnamesi" s.608.

⁷⁷ H. 1301, DVS, s.56.

⁷⁸ Sabık Diyarbakır Merkez Mutasarrıfı Edhem imzasıyla Başkitabet'e, 18 Z. 1309 Tarihinde gönderilen İstia, BA, İr-Dah, No:100630.

hazır bulunurdu.⁷⁹ "Vali fermanı çıkarır öper, başına kor, sonra katibine verirdi. Katib de bu tuğralı beratı öpüp başına koyduktan sonra. büyük bir talakatla okurdu"⁸⁰ Böylece memleket işlerinin adil olarak yürütüleceğini ve yapacakları işleri halka ve devlet ricaline duyurmuş oluyorlardı.

Diyarbakır vilayetinin öneminden dolayı Merkez tarafından her zaman buraya memleket idaresinde tecrübeli, otoriter gayretli becerikli valiler gönderilmeye çalışılmıştır. İleride Diyarbakır'da görev yapan vali İsmail Hakkı Paşa 7 yıl 9 ay Diyarbakır'da valilik yapmış⁸¹ valiliği sırasında Memleketi iyi idare etmiş Diyarbakır şehrine bir çok eser bırakmıştır.⁸² bkz. valilerin icraatları. Devletin Her zaman buraya becerikli valiler ataması mümkün olmayabiliyordu.⁸³ İsmail Hakkı Paşa'dan sonra valilik yapan Ahmed Tevfik Paşa⁸⁴ zamanında işler iyi gitmemiş vilayet idare edilmemişti "... Vilayet-i mezkûrenin bir müddetten berû hüsn-ü idâre olunamamasından nâşi te'adiyât-ı Ekrâd şikâyât vuku'a gelmekde olduğu cihetle" yerine Diyarbakır valiliğine Ahmed Rasım Paşa Hazretleri tayin olmuş ancak o da hastalığını ileri sürerek istifa etmesi üzerine bu defa da Bağdat Vilayeti valisi Devletlu Abdurrahman Paşa Hazretleri tayin edilerek Diyarbakıra gitmesi için kendisine telgraf çekilmiştir.⁸⁵ Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere Diyarbakır'a tayin olan valiler hemen görev yerlerine hareket etmek durumundaydılar.

Ekim 1838'de Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından⁸⁶ sonra Diyarbakır valileri "Müşîr" ünvanı taşıyordu. Vilayete vali olarak tayin olacak paşalar müşîr ünvanına sahip değilse önce kendilerine hemen müşîr veriliyordu. Yukarıda bahsi geçen Abdurrahman Paşa'ya müşîrlik ünvanı verilmiştir.⁸⁷

⁷⁹ Tütenk, agm, Kara-Amid Dergisi, Sayı: 2-4, s. 317.

⁸⁰ Z. Gökalp, " Gökalp'ın 24 Kasım 1908'de okunan nutku" Haz, A. Tütenk, a.g.d., s.337.

⁸¹ H. 1288, DVS, s.212.

⁸² BA, İr-Dah 23 Receb 1286'da Diyarbekir valiliğinin Dahiliye Nezaretine yazdığı tahirrat, No.42779; H. 1286, DVS, s.38.

⁸³ B.A., İr.-Dah... "yerine umûr-u mülkiye ve ve zâbitada ikdam ve gayreti mücerrib bir vali gönderilmesi el-lâzım görünmüş..." 19 Safer 1294 tarihli arz tezkeresi, no: 2545.

⁸⁴ H. 1294, DVS., s. 92.

⁸⁵ B.A. İr-Dah. No: 2545.

⁸⁶ Yılmazçelik, age, s. 181.

⁸⁷ Aynı arz tezkeresi.

Diyarbakır vilayeti teşkil edildikten beri burada valilik yapan şahısların adları ve görev süreleri bazılarının tayin tarihleri Diyarbakır'da ki faaliyetleri tespit edilmiş olup aşağıda liste verilecektir. Valilerin isimleri ve görev süreleri çalışmaları tespit edilirken önce salnameler tek tek karşılaştırılarak adları ve görev sürelerinde hata⁸⁸ olup olmadığına bakılmıştır. Aşağı yukarı salnamelerin tamamına yakını bir kaç tane hariç hepsine valilerin isimleri ve görev süreleri verilmiştir. Bunlar imkanlar ölçüsünde arşiv kaynakları ile karşılaştırılarak görülen hatalar düzeltilmiştir.

Vali muavinlerinin durumu ile ilgili olarak H. 1286 (1869) tarihli vilayet salnamesi kayıtlarında "Vilayet muavini saniyeden Süleyman Beg"⁸⁹ olarak kaydedilmiş olup H. 1287 (1870) vilayet salnamesi kaydında ise "Vali muavinliği mülga"⁹⁰ diye geçmektedir. 1864 Vilayet Nizamnamesi 1867 genel olarak uygulanmaya konmuş olup zamanla bazı küçük değişimler yapılarak 1871 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.⁹¹ 1864 Vilayet nizamnamesinde vali muavinlerinin durumuyla ilgili açık bir maddeye rastlamadık ancak bu nizamnamenin sonunda "Madde-i Mahsusa" kısmında "Umur-ı Ecnebiyye Müdirliğinin vazifesi vali muaveniyetine ilave-i Me'muriyet olunmuş... Muavin bulunan zât umûr-u ecnebiyyeden mesûl olacak ve ziraat ve nûfia'ya müteallık işler dahi me'mur-ı Mahsûsanın nezâreti altında olacaktır"⁹² Ayrıca aynı kısımda sayfanın altına not düşülerek "Muavinlik dahi Mülgâdır"⁹³ diye geçmesine rağmen vali muavinliğinin kaldırılış tarihi belli değildir. Yukarıda ki verdiğimiz. H. 1287 Vilayet salnamesi kayıtlarından anlaşılacağı gibi 1870'de kalkmış olması gerekir.

Vali Muavinliği Statüsü 1871'de Vilayetçe yeniden düzenlenmiştir. Bu "Nizamname"nin "Valilerin vezâifi beyânındandır" bölümünde valinin hazır bulunmadığı zaman vali muavini vali muavini mevcut değilse merkez vilayet memurlarından valinin uygun göreceği bir zat vilayete vekalet eder diye

⁸⁸ Aziz Paşa'nın salname kayıtlarında görev süresi 1303 (1885) gösterildiği halde 1304 17 safer tarihli Diyarbakır valisinin tahrirâtı: BA. İr-dah, No90009 verilen belgeden 1304 yılında görevde olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁹ H. 1286, DVS, s.38.

⁹⁰ H. 1287, DVS, s.

⁹¹ İlber Ortaylı 1864 Vilayet Nizamnamesinin 1867'de yayınlanan Nizamnamenin aynısı olduğunu söylemektedir. (bkz. Ortaylı Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği), s.61.

⁹² Düstur I. Tertib, 1. cilt, s.624.

⁹³ aynı Düstur, aynı yer.

geçmektedir.⁹⁴ Bu ifadeden her vilayetde vali muavinliği kadrosu olmasının şart olmadığı anlaşılmaktadır

Diyarbakır vilayet salnamelerinin 1870-1898 yılına kadar olan kayıtlarında vali muavinliği kayıtlarına rastlamadık. Bu tarihten sonra tekrar vali muavinliği kayıtlarına H. 1316 (1898) vilayet salnamesi kayıtlarına rastlamaktayız. Buna göre Vali Muavini "Vağleri Efendi" diye geçmektedir. Vağleri Efendi 1898'den itibaren 3 yıl Vali muâvinliği memûriyetinde bulunmuştur.⁹⁵

Vağleri Efendi'nin vali muavinliğine atanma tarihi tespit edilmiştir. "Diyarbakır vali Muavinliğine Şura-yı Devlet üyesi Rum Vanğları (Salname kayıtlarında Vağleri olarak geçmekte)... Efendiler atandı. 19 K. Evvel (1311) (31 Kasım 1896)⁹⁶

Böylece Diyarbakır'a 1896 yılında, Vilayat-ı Sittede yapılacak Islahat layihasının* Birinci faslında yer alan 1.2. maddeler icabı⁹⁷ " 29 Şevval 1286 tarihli vilayetler kanuna uygun olarak her valinin Hristiyan bir muavini olacak ve Hristiyan azınlığın mühim olduğu yerlerdeki mutasarrıfların da böyle bir muavini olacaktır"⁹⁸ Hristiyan bir vali muavini atanmış oluyordu.

Vali Muavini Vağleri Efendi den sonra Diyarbakır Vali Muavini olarak H. 1319 (1901) yılında Mina Efendi görülmektedir⁹⁹ Mina Efendinin vali muavinliğinin 1905 yılında hala devam ettiği salname¹⁰⁰ kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da Vilayet teşkilatının kurulmasından (1867) incelediğimiz dönemin sonu olan 1905 yılına kadar Diyarbakır valilerinin listesi

1. Devletlü Mustafa Paşa (1863-1867)

2. İbrahim Derviş Paşa (1867-1868)¹⁰¹

⁹⁴ Aynı Düstur 4. mad, s.626.

⁹⁵ H. 1316, DVS, s.48; H.1317, DVS, s.62; H.1318, s.64.

⁹⁶ Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), s.164.

* Islahat Layihası için, bkz: Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı (1878-1897), İstanbul, 1984; Karaca, a.g.e.; Bayur age,

⁹⁷ age, s.163.

⁹⁸ Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C.1. kısım 1, s.93, Karaca, age, s.217.

⁹⁹ H. 1319, Dvs, s.66.

¹⁰⁰ H. 1323, DVS, s.66.

¹⁰¹ H. 1286, DVS, s.31.

3. İsmail Hakkı Paşa (1868¹⁰²-1875)¹⁰³
4. Ahmet Tevfik Paşa (1875-1877)¹⁰⁴
5. Ahmet Rasim Paşa Valiliğe başlamadan istifa etmiştir.¹⁰⁵
6. Abdurrahman Paşa (1877¹⁰⁶-1878)¹⁰⁷
7. Muhammed İzzet Paşa (1878-1881)¹⁰⁸
8. Hasan Samih Paşa (1881-1885)¹⁰⁹

9. Aziz Paşa (1885-1886) Vilayet salnameleri kayıtlarında Aziz Paşa'nın valilik süresinin H. 1303 (1885) yılında bittiğini göstermesine rağmen arşiv kayıtlarında, 17 Safer 1304 Tarihli Diyarbakır valisinin bir tahriratından Aziz Paşa'nın 1886 yılında görevde olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁰

10. Arif Paşa (1886-1886) yine aynı salname kayıtlarında¹¹¹ Arif Paşa'nın H. 1303 (1885) yılında vali olduğu kayıtlı iken Arif Paşa'nın valiliğe tayini ile ilgili "Arz Tezkeresi"nde¹¹² Arif Paşa'nın 5 Aralık 1886'da Diyarbakır Valiliğine atandığı tespit edilmiştir.

11. Sırrı Paşa (1886-1887)
12. Hacı Hasan Paşa (1887-1891)
13. Sırrı Paşa'nın ikinci defa valiliği (1891-1895)

14. Enis Paşa (1895-1897)¹¹³ (Salnamelerdeki 1311 tarihi Rumi sene olması gerekir)

¹⁰² "28 Mayıs 1868'de göreve başlamıştır: "Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C.2, Ankara 1997, s.7.

¹⁰³ H. 1292, DVS, s.67.

¹⁰⁴ H. 1294, DVS, s.92.

¹⁰⁵ Ba.İr-Dah, 19 Safer 1294 (4 Mart 1877) tarihli Arz Tezkeresi, No 2545.

¹⁰⁶ aynı Arz Tezkeresi

¹⁰⁷ H. 1319, DVS, s.62.

¹⁰⁸ H. 1323, DVS, s.62.

¹⁰⁹ H. 1319, DVS, s.62.

¹¹⁰ BA.İr-Dah, No90009

¹¹¹ H. 1323, DVS, s.62.

¹¹² Ba, İr, Dah, 8 Rebiülevvel 1304 Tarihli Arz Tezkeresi, No79977

¹¹³ H. 1319, DVS, s.62. Tütenk, "Diyarbakır Ermeni Hadisesi, Kara Amid Dergisi, S.2-4, s.317.

15. Attüfetlû Halid Beğ Efendi Hazretleri (1897-1902)¹¹⁴

16. Sa'adetlu Hacı Asaf Paşa Hazretleri 1902 yılında iki ay Diyarbakır valiliğine vekalet etmiştir.

17. Saadetlû Faik Paşa Hazretleri (1902-1905)¹¹⁵

18. Muhammed Nazım Paşa (1905)¹¹⁶

Salname kayıtlarına ve arşiv vesikalarına göre 1863-1905 yıllarında Diyarbakır valiliğine 18 defa vali tayin edilmiş, bunlardan Ahmet Rasim Paşa göreve başlamadan istifa etmiş Sırrı Paşa iki defa valilik yapmış, Hacı Asaf Paşa da iki ay valiliğe vekalet etmiştir. Bu dönemde 15 vali görev yapmıştır.

E- Vilayet Teşkilatının Kurulmasından İtibaren Diyarbakır Valilerinin Yaptığı İcraatlar

1. Devletli Mustafa Paşa Hazretleri Zamanında

Bu vali zamanında "Diyarbakır Vilayet Teşkilatı 1867'de kurulmuştur. Teşkilatının kurulmasından dört buçuk ay sonra Beşinci Orduyu Hümayûn Müşirliğine tayin edilmiştir. Teşkilatın kurulması ve oluşturulması sırasında önemli hizmetleri olmuştur.

2. Devletli Derviş Paşa Hazretleri Zamanında

Memleket kapılarından Dağkapı ve Mardinkapıları tamir ettirilmiştir. İçkale'de yeni bir kapı açılmıştır. Daha önce Hükümet Konağının yanmış olan bir odası tamir ettirilmiştir. Siverek Hükümet Konağı tamir ettirilmiştir. Ergani kışlasında bir kule inşa olunmuştur.¹¹⁷

3. Devletli İsmail Hakkı Paşa Zamanında

Diyarbakır'da bulunan Hasan Paşa Hanı'nın bazı odalarına aylık 500 kuruş kira verilerek 1868 yılında vilayet merkezinde Islahhane açılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁴ H. 1329, DVs, s. 62.

¹¹⁵ H. 1323, DVs, s.62.

¹¹⁶ H. 1323, DVS, s.66.

¹¹⁷ H. 1290, DVS, s.244; H. 1292, DVS, s.290.

¹¹⁸ BA, İr-Dah, 26 Z 1285 Tarihli Diyarbakır Valisi İsmail Paşa'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği Tahrirat No:41114; 3 Ağustos 1869 Tarihli Diyarbakır Gazetesi S.1, s.2.

Hazret-i Süleyman İbn-i Halid bin Velid İçkale'de bulunan türbesinin kapısı ve yıkık olan duvarları onaltıbin kuruş masraf ettirilerek tamir edilmiştir.¹¹⁹

Ergani kalesinde Hazret-i Zülküfil Nebi'nin Türbe-i Şeriflerinin yanında ziyaretçilere mahsus bir oda yaptırılmıştır. Vilayet'de 5 (Vami-i Şerif, 1 Mekteb-i Rüşdiye, 5 Medrese, 7 tekke, 1 evrak odası, Liva Dairesinde 2 Zaptiye koğuşu, 2 Zaptiye Odası, Burçlu Hapishanesi, 1 polis odası, 1 Guraba Hastahanesi, 3 büyük, 4 küçük navuz, redif depoları, 10 çeşme, 1 debbağhane Ergani kışlası yanında altı kurnalı bir hamam¹²⁰, Mardin'de bir hükümet konağı¹²¹, Ma'muratülaziz su yollarının 8748 metrelik bölümünün yapımı, 1 kilise, 7 Değirmen, 5500 ağaç dikimi, 2 cephanelik, 1 ahur, 2 fırın 29 dükkan¹²² Vilayet Hükümet Konağı¹²³ ile Nizamiye Askeri Kışlası¹²⁴, Diyarbakır Surlarının tamiri¹²⁵ 148791 metre yol yapımı¹²⁶, Kazalarda 5 adet hükümet konağı Hamravat su yollarının 1750 metrelik kısmının tamiri¹²⁷, Huruf Litoğrafya Matbaalarının kuruluşu Salname¹²⁸ ve Diyarbekir Gazetesinin çıkarılması¹²⁹ gibi icraatlar Bu vali zamanında yapılmıştır.

4. Vali Ahmed Tevfik Paşa Zamanında Yapılan İşler

H. 1293 () Vilayet Dairesiyle Harem Dairesi arasında inşa olunan fevkani mabeyn, Hamravat suyu su yollarının yeniden inşaatı, Devegeçidi Köprüsünün tamirati¹³⁰ Kale Cami-inin tezyini¹³¹ gibi icraat vali Ahmed Tevfik Paşa Zamanında yapılmıştır.

¹¹⁹ Ba, İr-Dah, 22 Ra 1286 Tarihli Arz Tezkeresi" No:41475; H.1290, DVS, s.291.

¹²⁰ H. 1293, DVS, s.291.

¹²¹ H. 1292, DVS, s.292; H. 1294, DVS, s.237.

¹²² H. 1293, DVS, s.291; H. 1294, DVS, s.238.

¹²³ F. Kırzioğlu "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu" Kara-Amid Dergisi, İstanbul 1956, S.1, s.168.

¹²⁴ Ba, İr-Dah, İsmail Hakkı Paşa'nın 7 Mart 1288 Tarihli Canib-i Seraskeriye çektiği Telgraf "... üç sene evvel Vilayet dairesi civarında bir kışla inşasına mübaşeretle senede biraz mahalleri yaptırılub bu sene hitam bulunmuş.... No: 45073.

¹²⁵ BA. İr-Şura-yı Devlet 19 M. 1289 Tarihli Arz Tezkeresi, No1002.

¹²⁶ BA. İr-Şura-yı Devlet 5 B. 1287 Tarihli MazbataNo: 818

¹²⁷ BA. İr-Şura-yı Devlet 5.B 1287 Tarihli Mazbata, No:818.

¹²⁸ H. 1301, DVS, s.131.

¹²⁹ BA. İr-Dah 22 CA 1286 Tarihli Arz Tezkeresi NO:41599

¹³⁰ BA. İr-Dah, 9N 1293, tarihli Arz Tezkeresi", No50961; H. 1298, DVS, s.238.

¹³¹ H. 1301, DVS, s.132.

5. Ebahetlu Abdurrahman Paşa Hazretleri Zamanında

Bu valinin me'muriyeti zamanında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıktığından dolayı vali bir taraftan Vilayet işleri ile uğraşırken diğer taraftan 4. kolorduyu Hümayun'a Diyarbakır vilayetinden zahire ve askeri malzemenin tedarik ve sevkıyla uğraşarak gece gündüz çalışmıştır.

6. Vali İzzet Paşa Zamanında Yapılan İcraatlar

Askeri Rüşdiye Mektebinin inşaatı başlatılarak birinci katı mükemmel bir şekilde tamamlanmıştır. Diyarbakır Tegrafhanesi mükemmel bir konak satın alarak ebniye-i miriye katılmıştır. 2000 bin metre yol 400 m kaldırım tamir ettirilmiştir.¹³²

7. Vali Semih Paşa Zamanında Yapılan İcraatlar

Aziz Paşa zamanında inşaatına başlanan Askeri Rüşdiye Mektebinin inşaatı tamamlanmıştır. 47010 metre yol inşa ve tamir, 27 yeni köprü inşası ve 5 köprü tamir ettirilmiş ve 650 metre kaldırım yapılmıştır. Ertesi yıl (H. 1302) inşa ve tamir olunan yolun uzunluğu 280 km'ye ve yeni yapılan köprülerin sayısı 41'e, tamir edilen köprü sayısı 6'ya ulaşmış olup, 25 km'de kuru duvar inşa edilmiştir.¹³³

Diyarbakır ve Mardin'de birer kız mektebi, yine Mardin ve Ergani Madeni sancaklarının kasabalarında ikişer İbtida-i Mektebi açılmıştır. Yine ertesi yıl Diyarbakır'da 1, Mardin'de, Siverek ve Cizra'da ikişer¹³⁴ ve Nusaybin'de 1 erkek İbtida-i mektepleri açılmıştır.

Diyarbakır'la maden arasında bir, Siverek'le Diyarbakır arasında bir, Maden Ergani meydanında yine bir olmak üzere toplam üç karakolhane inşa edilerek açtırılmış bölge asayişinin sağlanması için bu karakolhanelerin içine lüzumu miktar jandarma yerleştirilmiştir.*

Silvan, Maden, Ergâni'de telgrafhaneler ve ekseri kazalarda posta şubeleri ve Malatya'nın Diyarbakır'a bağlı olduğu zamanda Hısn-ı Mansur, Akçadağ ve Behisni'de posta ve telgrafhaneler açılmıştır.

¹³² H. 1301, DVS, s.133; H. 1308, DVS, s.104.

¹³³ H. 1302, DVS, s.163.

¹³⁴ H. 1301, DVS, aynı yer.

*Bu karakolların yapılmasına 3500.5 kuruş keşif bedeli tespit edilmiştir. Bkz. Ba. İr-Dah, 22 Ra H. 1300 Tarihli Arz Tezkeresi No: 69830.

Merkez Vilayetlerde ve merkeze bağılı olan yerlerde münafi sandıkları açılarak sermayeleri temin edildiğı gibi yine Merkeze bağılı kazalarda ve sancaklarda ticaret ve ziraat odaları açılmıştır. Merkez vilayetde bir Da'rul-mualimin açılmıştır.¹³⁵ Matbaanın noksan olan alet ve edavatının ikmal edilerek H. 1294 yılından beri çıkmayan salname ve Diyarbekir Gazetesi H. 1300'de yayın hayatına başlamıştır.¹³⁶ Çermik Hamamının harab olan yerleri tamir ettirilmiştir.¹³⁷

Samih Paşa'ya bu icraatlarından dolayı 1878'de Murassa-i nişan-ı Alı-i Osman-ı İhsan buyurulmuştur.¹³⁸

8. Devletlu Aziz Paşa Hazretleri Zamanı

Bu valinin vilayete gelmelerinde beş ay kadar bir zaman geçmesinden sonra Yemen Vilayeti valiliğine tayin olunmuştur. Bu beş aylık valilik süresi vilayeti tanımakla geçmiştir.¹³⁹

9. Saadetlû Arif Paşa Hazretleri zamanında Yapılan Çalışmalar

Eski Hükümet Konağı'nın ve Belediye Dairesinin mükemmel suretle tamir ve inşaaşı, Siverek'de Belediye namına yüzonbin kuruş karşılığında birshanenin istimlakı, haric-i surdaki kışlanın tamir edilmesi, Eski hükümet konağının hastahaneye çevrilerek askereyeye devredilmesi ve Merdin Maden yollarının imar edilmesi gibi işler Vali Arif Paşa zamanında yapılmıştır.¹⁴⁰

10 Devletlu Sırrı Paşa Hazretleri Zamanlarında

İçkale kapısından başlayarak Hükümet Konağı'nda son bulan caddenin ve Hükümet Konağı civarındaki iki çeşmenin tamiratları, Ma'den ve Siverek yollarının bazılarının tamiren birer kısmında yeniden inşası, Dağ Kapısından Mardin Kapı'ya kadar uzanan caddenin şoseye çevrilmesi, alet, edavat ve gelir yokluğundan dolayı

¹³⁵ H. 1302, DVS, s.164.

¹³⁶ H. 1301, DVS, s.134; H. 1302., DVS, s.164.

¹³⁷ H. 1308, DVS, s.106; Kırzioğlu, age, s.168

¹³⁸ B.A. İr-Dah, Taltifat, 24 C 1299 Tarihli, Arz Tezkeresi, No:68356.

¹³⁹ "Devletlû Aziz Paşa Hazretlerinin Yemen Vilayeti Valiliğine Tahvil-i Me'muriyeti Cihetiyle....", BA. İr-Dah 8 Ra 1304, Tarihli Arz Tezkeresi, No: 79977

¹⁴⁰ H. 1308, DVS, s.107.

zarar görerek kapanmış olan Vilayet Matbaasının yeniden açılması gibi icraat Vali Sırrı Paşa Zamanında yapılmıştır. ¹⁴¹

11. Hacı Hasan Paşa Zamanında Yapılan İcraatlar

Merkez vilayetin en havadar ve ferrah bir Mecki'inde gayet muntazam bir surette bir Mekteb-i İdad-i mülkinin inşaaı Belediye namına aylık 2500 gurus gelir getiren içinde 49 adet dükkan bulunan Büyük Çarşının kurulması bu çarşının ortasına büyük havuz yapılması, surun dışında bulunan Askeri kışlaya Hamravat Suyunun götürülmesi, Mekteb-i Rüşdi-i Mülkiyye'den iki oda ve bir salonun ayrılmasıyla mükemmel bir ibtidai kurulması,, İç Kale'de Kârgir, yeni bir hapisane ve bir jandarma, kışlası, kışlanın üzerine zabıta dairesi inşaaı, geceleri sokak ve mahalle aralarında ellerinde fenerle dolaşan bekçilerin tayini, Askeri Rüşdiyye Mektebinin tamiri, Mardin'in merkezinde bir askeri kışlanın yapılması¹⁴²Hamidiye kazasının teşkili ve adı geçen kazada bir hükümet konağı inşaaı, Palu kazası'nda¹⁴³ bir telgraf hane açılması, Mardin'in Diyarbekir hududu olan Abukûr'e kadar 4600 m yol inşası, Diyarbekir'den Şeytan Deresi deresine kadar 14568, Şeytan Deresinden Siverek'e kadar 18800 m toplam 48968 m yol yapımı, Bağdat Posta caddesi üzerinde bulunan geçen sene sel yüzünden yıkılmış olan "Şeyhan köprüsünün üç tonuz kemer üzerine 50 metre olarak yeniden yapılması Siverek yolu üzerinde biri 25 metrelik diğeri 8 metrelik olmak üzere iki köprünün imar ve tamiri, Ma'den yolu üzerinde bulunan Kalenderan Köprüsü'nün tamiri nefsi Palu'da 8 kemer üzerine 193 m uzunluğunda büyük bir köprü inşâası¹⁴⁴ gibi çalışmalar Vali Hasan Paşa zamanında yapılan işlerdir.

12. Sırrı Paşa'nın İkinci Defa Valiliği Zamanında Yapılanlar

Paşa'yı Müşârün-ileyh hazretlerinin ikinci defa valiliği sırasında ilerleme ve gelişme alanında meydana gelen eserler şunlardır.

¹⁴¹ H. 1308, DVS, s.108.

¹⁴² H. 1308, DVS, s.109.

¹⁴³ "Diyarbekir Vilayeti dahilinde Hamîdî'ye nâm-ı alîsilye ba-irade-ı seniyye müceddeden teşkil olunân kazânın"... BA, İr-Dah 20 R, 1308, Tarihli Arz Tezkeresi No:90977.

a) Mülkiye alanında

İdaresi tamamen işlemez hale gelmiş olan vilayet matbaası yeniden tesis ve teşkil edilerek senelerden beri çıkmayan gazete'nin yeniden çıkarılması

Merkez Vilayet'de 1893'de Adliye Dairesi Binası yapılmıştır. (Bu bina rezanet letafetiyle şehrimizde bi-hakkın Zeyn-i bahş olan mebâni-i âliyedendir)¹⁴⁵

Diyarbakır'ın en güzel ve en havadar mevkisinde iki daireden meydana gelen toplam 80 yataklı bir Gurebâ Hastahanesi yapılmasına başlanılmıştır. Hastahanenin inşaatının bitirilmesi ve ihtiyaçlarının temin edilmesi ve hizmet verebilmesi için her türlü tedbir önceden düşünülerek Diyarbakır şehrinde Belediye dairesine ait olan bazı emlâk gelirleri bu hayırlı işe tahsis olunmuştur.

Diyarbakır şehrinin pis suları şehrin etrafında bulunan bahçeler ile güney kısmında bulunan Efsel Bahçeleri denilen bahçelerde bulunan ağaçları, sebze, meyve bahçelerini, tarlaları suluyordu. Bu durum zaman zaman salgın hastalıkların çıkmasına sebep olduğu için¹⁴⁶ şehrin pis sularının kapalı bir kanaldan geçirilerek Dicle nehrine akıtılmasına karar verilmiş bu işi gerçekleştirmek için bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon tarafından çalışmalar başlatılmış. 1665 Zira-i Mi'mari'den* ibaret olan birinci kısmı tamamlanmış olup 41150 arşın olan ikinci kısmı da kısmen inşa olunmuştur.¹⁴⁷

Hamravat su yollarının tamiri: Diyarbakır'ın Mayi'ül hayâtı olan Hamravat suyunun mecrası zamanla harab olarak kapak taşları kaldırılmış olduğundan bu leziz suya bir çok süprüntü ve pis sularından dolayı halkın sağlığını tehdit eder bir hale gelmişti. Bu halin giderilmesi için teşebbüse geçilerek bir çalışma yapılmış bu çalışmada adı geçen mecranın kaynağından şehre kadar tamiri için 3000 lira masraf gideceği tespit edilmiş olup teşkil edilen komisyon vasıtasıyla geçen İlkbaharda inşasına başlanılmıştır. altı ay zarfında en mühim ve en zor kısmının inşaatı

¹⁴⁴ H. 1308, DVS, s.109.

¹⁴⁵ H. 1312, DVS, s.152.

¹⁴⁶ H. 1312, DVS, s.154.

* bu bir ölçü biri olup yirmi dört parmak uzunluğu ifade eder.

¹⁴⁷ H. 1312, DVS, s.156.

tamamlanmış olup geriye aklan kısmı önümüzdeki bir iki ay zarfında tamamlanmış olacaktır.¹⁴⁸

Silvan kazasının Merkez İdaresi olan Farikin Kasabası'na şehrin dışından su getirtilerek kasaba çeşmelerin inşa ettirilip getirilen sular bu çeşmelere bağlanmış bu sayede halkın su ihtiyacı giderilmiştir. Ayrıca harab olmuş olan kasaba camisi tamir edilmiştir.¹⁴⁹

b) Maârifle İlgili İcraatlar

Daha önce 1305'te Merkez Vilayet'de inşa olunan İdadi Mülkiye Mektebinin 20 Teşrin-i Evvel 1310 senesinde gündüzlü kısmı 12 Rebiülevvel 1312 (13 Eylül 1894) yatılı kısmı açılmıştır. Adı geçen mekteb dahilinde bir öğretmen ve öğrenciler için araştırma yapımları için bir kütüphane kurulmuş olup hayırseverlerin verdiği kitaplarla günden güne geliştirilmiştir.

Merkez Vilayet'de bir Dar'ül Muallimin (Erkek öğretmen okulu) ve İnâs Rüşdiyesi (Kız Ortaokulu) açılmıştır.

Evkaf-ı Mazbuta geliriyle İdâre olunmak üzere Hani Kasabası'nda bir Mekteb-i İbtidâi (ilkokul) açılmıştır.

Diyarbakır dahilinde mevcut ve yıllık gelirleri 4000 kûşür kuruş olan gelirler yok olmuş vakıflar mekatib-i ibtidâiyye karşılığı olmak üzere o husustaki emr-i mahsus hükmünce zabt olunmuştur.

Silvan Kazâsı'nın Merkez kasabasında bir Rüşdi (ortaokul) ve Derik Kasabasında ibtidâi mektepleri inşa olunmuştur.

Eğil Mekteb-i Rüşdisi mükemmel bir surette tamir edilmiştir.¹⁵⁰ Cizre kazasına bağlı Babil köyünde bulunan Asurilerden kalma üstü yazılı ve nakışlı 400 kıyyelik* birtaş Müze-i Hümâyûna gönderilmiştir. Bazı maarifperver kişilerden oluşan bir komisyon marifetiyle Hadim-i Terakki namıyla Diyarbakır'da Mekteb-i Rüşdî-ı mülki binası dahilinde gayet muntazam bir ilk mekteb teşkil edilerek bir

¹⁴⁸ H. 1312, DVS, s.156, 157.

¹⁴⁹ a.g.s., s.157.

¹⁵⁰ a.g.s., s.158, 159, Sırrı Paşa, Mektubat, s.169.

* Kıyye: 1282 gram karşılığı bir ağırlık ölçüsü

hayli müddet bu komisyon tarafından idare edildikten sonra maarif dairesine bırakılmıştır.¹⁵¹

Diyarbakır İdadi-i Mülki (Mülkiye lisesi) ve Askeri Rüşdiye mektepleri ve diğer mektebler mükemmel ve ciddi surette öğrenim 500 öğrenci hediye etmiştir.

Merkez ve merkeze bağlı yerlerde ve Vilayetde bulunan gayr-i Müslim okullarından kırk ikisine ruhsatname ve altmış sekiz muallime diploma verilmiştir.

Vilayetin bir çok köylerinde ilkokullar açılmıştır.

Diyarbakır Askeri Rüşdiye Mektebi dahilinde su bulunmadığından dolayı bir kısmı hayır sahiplerinin bağışlarından bir kısmı da iane akçesinden toplanan para ile buraya büyük bir havuz yaptırılarak iki mazura hamravat şuyu bağlanarak bu konuda ihtiyaç giderilmiştir.¹⁵²

13. Enis Paşa Hazretleri Zamanı ve Ermeni Hadisesi

1. Kasım 1895 Perşembe günü (20 Teşrinievvel 1311)'de Enis Paşa'nın Valilik Fermanı okunma töreni oldu. Bu törende, ulema, eşraf, umeray-ı askeriyye, rüesây-i mülkiyye, ricali devlet, eshâbi meratib ve ruhani reislerin bulunması mutad iken gayri müslimlerin ne eshab-i meratibinden ne de ruhani reislerinden kimse bulunmadı. Ertesi gün 2 Kasım 1895 Cuma günü alışılmış zamanların aksine aralıksız kilise çanları çalmakta kiliseler ağzına kadar Ermenilerde dolmakta idi. Gayr-i Müslim dükkanları açılmamıştı. Esasen olayın çıktı hafta ve evvelki günler piyasada en çok revaçta görülen eşya, tabanca ve tüfek gibi ateşli silahlarla kesici aletler idi o günlerde sipahi pazarında satılığa çıkarılan eşya denilebilir ki silahtan ibaret bulunuyordu. Garib olun şu idi: Silahları satan Müslümanlar, alanlar ise Müslümanların aleyhinde fiilen çalışan Ermeniler idi.

Cuma Ezanı okunduktan sonra halkın camide bulundukları esnada her taraftan mermi sesleri gelmeye başladı bu durum İslam cemaatini heyecanlandırarak aralarında panik yarattı.

Aynı gün hadiseden iki saat sonra Şeyh Matar caddesinde ki bir boyacı dükkanından çıkan ateş kısa süre içerisinde derhal yayılarak Saman Pazarı,

¹⁵¹ a.g.s., s.159.

¹⁵² a.g.s., s.160.

Sakocular, Yenihan, Sipahi Pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseği, Buğday Pazarı, Kazancılar, Uzunpazar (Melik Ahmet Çarşısı) hududu dahilinde dört yüz vakıf ve bir o kadar mülk dükkan, fırın, ticarethane ve bir çok hanı yok etti. O sırada yağmur da yağıyordu. Hükümetin tedbir almasına rağmen olaylar 3 gün sürmüş ancak 4 Kasım Pazar 1895'de akşam vakti silah sesleri kesilmiştir. Yangın sahası dışında kalan dükkanlar Pazartesi günü açılmış ve sükunet avdet etmiştir. Bu olay sırasında Türklerden 70 şehit 80 yaralı Ermenilerden ise 300 ölü 120 yaralı olmuştur.¹⁵³

Enis Paşa'nın valiliği Ermeni Hadisesiyle geçmiştir. Enis Paşa'nın yerine geçen vali Halid Beğ Birinci Ermeni iğtişası'nda 311 (1895) senesindeki yangın müteasir olan şehri imar etmeye çalışmıştır.¹⁵⁴

14. Vali Muhammed Halid Beyefendi Zamanında

Bu vali zamanında vilayete ait imar ve icraatla ilgili olarak verilen kayıtların girişinde şu ifadeler yer almaktadır "Müşar"un ileyh Hazretlerinin bidayet-i Me'muriyet celilelerinden beri memleketimizde Suret-iyâb vücud olan mâ'eser-i Ümrâniye ve terakkiyât-ı hayriye ber-veche zir ta'dad olunur.

Karışıklık kargaşa zamanında yanarak yıkılarak adeta bir harabeye dönen şehrimizin ortasında bulunan sekiz yüz dükkanlık Çarşı-ı Kebir'in çizdirilen haritaya göre güzel bir tarzda yeniden bina ve inşasıyla fenne uygun caddeler. Şoseler açılmasıyla beraber eski Buğday Pazarı civarında etrafı demir parmakçalı yaptırılan büyük bir havuza ve çeşitli çeşmelerine su akıtılmıştır ki çarşı halkı bundan pek çok istifade etmekte olup manzarası dört bir tarafındaki dükkanların değerini artırmıştır. Bu çarşı inşaatına onbeşbin gurus Masraf olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁵

Latifiye, Hânzâde, Cami-i Kebir, Ali Paşa, Cami'ül Sefa, Sin, Muallak, Memedin, Paşa, Çakal, Ali bin Reşid, Kadı Ali Halife, Hazreti Ömer Camileri ile, İmadiye, Hasırlı, Şafiler mescitlerinin kısmen tamire ihtiyaçları bulunması sebebiyle

¹⁵³ Tütenk, "Diyarbakir'in Son Altmış Yıllık Vak'aları", Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, s.317.

¹⁵⁴ Tütenk, a.g.m., s.321.

¹⁵⁵ H. 1316, DVS, s.156.

mabed-i İslamiye ianesinden her birine uygun mikdar da akçe sarf olunarak bir komisyonun yönetiminde tamir ettirilmiştir.¹⁵⁶

Evkaf-ı Mazbutan olup harab bir hale gelen Mesudiye Medresesinin eyvanı ve hücreleri ve pençeleri vakıfı gelirlerinden tamir ettirilmiştir.¹⁵⁷

Sahabe-i Kiramdan Malik Ejder Hazretlerinin türbeleri harab bir halde olduğu için mahkeme-i Şeriye vasâye akçelerinden sekizbin sarf edilerek inşa ettirilmiştir.

Azize-i Kirâmdan Sarı Saltıh Hazretlerinin türbesinin yıkık olan kubbesi bin kuruş masraf ettirilerek tamir olunmuştur.

Yine Azize-i Kiramdan İçkale'de türbesi bulunan Şeyh Tahir Halveti Hazretlerinin harab olan Türbe-i Şerifleri dört yüz kuruş masraf edilerek tamir ettirilmiştir.

Abdurrahman Gazi Hazretlerinin Türbeleri Vilayet tarafından verilen yediyüzaltmış kuruş sarf edilerek yeniden yapılmıştır.

Karışıklık zamanında yıkılmaya yüz tutan bir hale gelmiş olan Hadim-i Terakki adındaki ilk mekteb vasâyet akçesinden onbeşbin kuruş sarf edilerek yanında geliri bu mektebe aid olan bir lokanta misafirhane yaptırıldığı gibi mektebin binası da tamir ettirilmiştir. Siverek Kazasa'nın Viranşehir Nahiyesinde evkaf-ı Mazbûtadan Eyyüb Peygamber (AS) Efendimiz Hazretlerinin Makam-ı Nebevleri Kubbesi çinko kaplattırılmıştır.¹⁵⁸

a) Maarife aid icraat ile Devlete aid Binaların inşaatı

Mardin'de Mekteb-i Rüşdiye binası olarak kiralanmış binanın sağlığa uygun olmaması sebebiyle valinin teşvikiyle yardımsever memur ve halk tarafından ikiyüzkırk lira toplanarak yeni bir mekteb binası inşa olunmuştur. Aynı şekilde Cizre Kasabasında da halktan toplanan yardımlarla bir Rüşdiye Mektebi bina yaptırılmıştır.

¹⁵⁶ a.g.s., s.157, 158.

¹⁵⁷ a.g.s. s.159.

¹⁵⁸ H. 1316, DVS, s.160, 161.

Çermik'de yine Valinin teşvikiyle halktan toplanan yardımlarla toplanan seksenbir liraya satın alınan bir binanın dört odası Telgrafhane ve geriye kalan beş odası ise Rüşdiye Mektebi ne verilmiştir.¹⁵⁹

Maden Kasabası Rüşdiye Mektebinin tamire muhtaç mahalleri imar ve inşa, Hapishanesine de su getirtilmiştir.

Palu Kazası'nda kiralanmak suretiyle Hükümet Konağı olarak kullanılan binanın uygun ve elverişli bir bina olmaması sebebiyle yeni bir hükümet Konağı binası inşa ettirilmiştir.

Miraliyân, Bahârlü, Gerburan, Habezbeni (), Piran, Pirdinç, Behramaz, Köran, Kılış nahiyeleri merkezlerinde birer mekteb-i İbtidâi mektepleri açılmıştır.¹⁶⁰ 4 oda bir salondan ibaret olan Mekteb-i Sanayinin inşaatı 1898 yılında başlatılmış, 1900 yılında tamamlanmıştır.¹⁶¹

b) Yollar ve Geçitler

R.1313 senesi ilk ve sonbaharlarında vilâyet dahilinde yeniden ve tamiren yapılan yol inşaatının miktarı 44670 metre uzunluğunda olup bundan Bitlis askeri yolunda vilayete aid olan, Silvan yolunda inşâ edilen 15000 m'nin 13392 metresi mükemmel şose olduğu gibi 1608 m'sinin de tesviyesi ve tamamen şose halinden çıkan Halep Caddesinde bulunan Siverek yoluyla Samsun Caddesi olan Maden yolunda da tamir edilen 29.670 m'den 13.840 m'sinin şosesi mükemmel bir şekilde inşa edilip 15.830 m'si de tamamlanmak üzeredir. Biri üç diğeri iki gözlü tamamen kârgir iki köprü, dört kasis ile 2840 m³ duvar yeniden, 5 aded köprü, 8 kasis tamiren inşa olunmuştur. Bu inşaatlarda 24.167 ameale yol yapımı mükellefiyetine karşılık çalışmıştır.

R. 1314 senesi ilk ve sonbaharda yapılan yol miktarı ise 33.315 m uzunluğunda bunun 1075 m.'si şose ile 300 m³ duvarı Bitlis askeri yolu yeniden 23.240 m şose ile 6 menfez 550 m³ duvarı da Halep yolunda tamiren inşa olmuştur. Bu inşaatlarda

¹⁵⁹ A.g.s., s.162, 163.

¹⁶⁰ H. 1316, DVS, s.163.

¹⁶¹ H. 1317, DVS, s.164, 165; H.1318, DVS, s.195, 196.

19.140 amele-i mükellefenin cezalı, cezasız olarak da 106.400 yövmiyelerine mukabil yapılabılmıştır.¹⁶²

R.1315 senesi ilk ve sonbaharında yapılan yol çalışmalarında Halep 3917 m. şose tamirat, Bitlis caddesinde 2055 m. şose yeniden ve 2300 m. tamir, Musul yolunda tamirat, Bitlis caddesinde 2055 m. şose yeniden ve 2300 m. tamir, Musul yolunda 321 m. şose tamir, yeni olarak 3 kasis, Maden yolunda ise 321 m. şose tamir yeni olarak 3 kasis, Maden yolunda ise 12.550 m. tesviye yapılmış olup bu çalışmalarda 90.080 amele-i mükellefe cezalı ve 323 amele de cezasız olarak çalışmıştır.¹⁶³

R. 1316 senesinde Mardin, Maden, Silvan, Siverek yollarında 486 m. uzunluğunda yeni şose inşaatı, 2306 m. yol tamirâtı yapılmıştır.¹⁶⁴

IV- Osmanlı Vilâyet Yönetiminde Meclisler

Tanzimat'ın ilânından hemen sonra ülke yönetiminde yapılan düzenlemelerle eyalet ve sancak merkezlerinde idare yargı maliye işleriyle doğrudan doğruya uğraşan Muhassılık meclisleri, memleket meclisi, imar meclisi, büyük meclis, küçük meclis, Eyalet Meclisi gibi organlar oluşturuldu. Bu kurulların yapısı ve işleyişi, görevleriyle ilgili ayrıntıları ortaya koyan bir çok çalışma yapılmıştır.¹⁶⁵

Taşra yönetiminde: Vilâyet, sancak (liva) ve kazalarda meclislerin yöneticilerle birlikte yönetimde etkin olmaları Tanzimat dönemine özgü bir gelişme olmuştur.¹⁶⁶ Ancak Tanzimat'ın ilanıyla kurulan bu meclislerin çalışmaları reform için gerekli sonuçları gerçekleştirememiştir. Bu nedenle Taşra yönetimi yeniden düzenlenirken, bu meclisler kaldırılarak yerine merkezce daha sıkı kontrol edilebilen ve vâlilerin yetkilerini kısıtlamaktan çok, yönetime yardımcı olacak Vilâyetin alt

¹⁶² H. 1316, DVS, s.164, 165.

¹⁶³ H. 1317 DVS. S. 199.

¹⁶⁴ H. 1318, DVS, s. 198; H. 1319, DVS, s.88. (Zeyl-i Salname)

¹⁶⁵ Bkz. T. Mümtaz Yaman " Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresi; Ortaylı Tanzimattan Cümhuriyete, Yerel Yönetim Geleneği, Çadircı, Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları

¹⁶⁶ Çadircı, age, s.254.

birimlerinde çalışan ve bir de danışma organı niteliğinde olan bir takım yeni meclisler kuruldu.¹⁶⁷

Özellikle 1864 ve 1871 nizamnameleri Vilâyet yönetiminde görev bölümünü ayrıntılarıyla yeniden ele almıştır.¹⁶⁸ 1864 ve 1871 nizamnameleri İdare Meclislerinin görevleri ve kuruluş biçimleri yönünden çok az farklılık gösterirler.¹⁶⁹

A- Osmanlı Vilâyet Umumî Meclisleri

1864 düzenlemesiyle ülke yönetiminde yer almaya başlayan "Meclis-i Umumî-i Vilâyet"in kuruluşu yetki ve görev alanları 1864 Nizamnamesi'nin 25-28 maddeleri¹⁷⁰ 1871 Nizamnamesi'nin 65-75 maddeleri ile açıklanmıştır. Aşağıda verilen maddelere göre: Meclis-i Umumî senede bir defa kırk günü geçmemek şartıyla vilâyet merkezinde toplanarak çalışmalarını sürdürebilirdi. Bu meclis Vilâyete bağlı her sancaktan seçilecek iki müslim ve iki gayr-i müslim dört üyeden oluşturulacak başkanı ise vâli olacaktı.

Meclis-i Umumî-i Vilâyet önce Vilâyet 'bulunan devlet, kaza, köy, köy yollarının tamir ve muhafazası ile umuma ve belediyeye ait binaların tamir ve korunması gibi konularda halkın isteklerini araştırarak değerlendirecek sonra bu hususları dile getirecektir.

¹⁶⁷ Ortaylı, age, s.68.

¹⁶⁸ Çadırcı, age, aynı yer

¹⁶⁹ Ortaylı, age, aynı yer.

¹⁷⁰ 25. Madde "Vilâyetde bir Meclis-i Umumî-i Vilâyet olub beşinci bab'da Suret-i İntihabları ta'yin olunacağı vechle iki müslim ve gayr-i Müslim olmak üzere her sancakdan intihab ve irsal olunacak a'zadan Mürrekkeb olacak ve iş bu meclisin riyaseti vâlide ve riyaseti sanisi me'murinden Vâlinin ta'yin ideceği zatda olacak" Dustur, I. Tertip, I. cild, s.616.

26. Madde: İşbu Meclis-i Umumî senede bir def'a Mukarr Vilâyet de içtima' idecektir ve Müddet-i İçtima ve Müzakeratı nihayet kırk güne tecavüz itmeyecektir.

27. Madde: Meclis-i Umumî-i Vilâyet evvela dahil-i Vilâyetde bulunan turuk-i Sultaniye ve kaza ve kurrada bulunan turuk-i hususiye'nin tesviye ve muhafazası ve ebniye-i Umumîye-i belediyenin inşaat ve ta'kmirat ve muhafazası ve bu hususlarda elviye ve kaza ahalisinin müstediyyatının tedkik ve müzakeresi saniyen muhafaza-i turuka dair hususatın mütalaası maddelerine mu'murdur. aynı düstür. s.613.

28. Madde: Her sancak gelecek memurlar evvel sancağın umuma ve her kazanın hususa arz edecekleri müste'diyatı Meclis-i Vilâyete tebliğ. Memur olub tebliğatlarını kablel ifa vâliye arz ile her kanğı maddenin melisde müzakaresini vâli emr ider ise anın mevki-i müzakereye kanması lazım geleceği gibi menafi-i Umumîye-i Vilâyete aid olub vâli tarafından tağrıdan toğrıya ortaya konulan mevadî müzakere olacaktır. Meclis-i Umumî yalnız beyan-ı reye me'mûr olub bunun icraatı Hükümet-i seniyyeye aid olacağından meclis-i Umumînin müzakresine memur olduğu hususatın kararını mütezımmen olan mazbatalar vâli tarafından merkez-i hükümet-i seniyyeye arz olunur. s.613.

Meclisin toplantısında üyeler isteklerini vâliye dilekçe ile bildirmek zorunda idiler vâli Vilâyete bağlı olan sancakların isteklerini oluşturan kararlardan umum Vilâyetin menfaatini ilgilendiren konuları öncelikle gündeme alma yetkisine sahipti. Bu konular içerisinde vâli istediği maddenin müzakeresine karar verirdi.

Meclis-i Umumî sadece görüşlerini beyan ederdi, yaptırım yetkisi yoktu. Alınan kararlar kayıtlara geçirilerek bu konuda istekler Vilâyet-i Umumî meclis mazbataları Vâli tarafından merkezi hükûmete iletilirdi. Memleketin her tarafından merkeze ulaşan bu mazbatalar ilgili komisyon ve bakanlıklarda değerlendirilerek öncelik verilen konular "Dar-ı Şura"da görüşülürdü.

1871 Nizamnamesi'ne göre Meclis-i Umumî ile ilgili 1864'ni nizamnamesinde yer alan bazı hususlar.¹⁷¹

Vilâyetin Umumî ve hususi idaresine ait işleri müzakere etmekle yükümlüdür. (68. mad.)

Vâlinin mazereti halinde me'murlardan biri vâliye vekaleten meclise başkanlık eder. (69 mad.)

Meclis azasının üçte ikisi bulunmadıkça meclis müzakereye başlayamaz. (70. madde)

Meclis müzakerelerine dışardan kimse dahil olamaz (72. madde)

Meclis, yol, emlak, umumî maarif, ticaret ve ziraat hakkında geçen ve gelecek seneye ait cereyan edecek araştırma ve görüşmelerde, daire müdürleri tarafından verilmiş olan senelik faaliyet raporlarını esas kabul eder. (73. madde)

Bu raporlar üzerinde yapılacak müzakerelerde onu hazırlayan daire memuru ilgili açıklamaları yapmak için hazır bulunur. (74. madde)

Dâr-ı Şûra'da görüşülen Meclis-i Umumî mazbatalarında. İstekleri uygun karşılananların gerçekleştirilmesi için devlet tarafından mali ve teknik destek sağlanarak uygulamaya konulurdu.

Bu meclislerin yaptırım yetkisi yoktu. Özel bütçeleri de bulunmuyordu. Alınan karar ve önerilerin İstanbul'a iletilmesi için bazen meclis üyelerinden bir kaçı

¹⁷¹ Vilâyet-i Umumîye Nizamnamesi, Düstür İ. Tertib, , I. cilt, s. 40-641.

görevlendirilir gidiş yollukları Vilâyetten dönüş yollukları ise hazinece karşılanırdı.¹⁷²

Bu meclislerin kesin karar ve aldıkları kararları uygulama yetkisi olmayıp sadece bir danışma meclisi niteliğinde idi. Günümüz Türkçe'sindeki İl özel idarelerinin çekirdeğini oluşturmalarına rağmen özel idarelerin hiçbir imkanına sahip değillerdi. Aldıkları kararlar yaptıkları öneriler, mahalli gazeteler ve Takvim-i Vekayi'de yayınlanıyordu.¹⁷³

Vilâyet Umumî meclislerinin durumu özellikle II. Meşrutiyetten sonra düzeltilme yoluna gidildi. 1913'te çıkarılan Vilâyet kanunu ile bu meclislere İl Özel İdaresi statüsü verilerek, kuruluş, görev ve yetki bakımından daha geniş imkanlar sağlanmak istenmiştir. Ancak devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı bu idareler geliştirilemedi, yetki ve gelir kaynaklarını yitiren boş çerçeveler haline geldiler.¹⁷⁴

B- Diyarbakır Vilâyeti Umumî Meclisleri

Diyarbakır Vilâyeti Umumî Meclisi ile ilgili olarak Takvim-i Vekayi'de yer alan bir habere göre 1870 yılı başlarında livalardan gelen temsilcilerin toplanmasıyla Diyarbakır Vilâyeti Umumî Meclisi Vâli İsmail Hakkı Paşanın açılış nutkuyla müzakerelerine başlamıştır. Vâlinin bu konuşmasında, önce geçen yıldan bu güne kadar yapılan işler şöyle anlatılıyordu: Mardin ve Siverek halkının yol yapımında çok fayda ve yararlarının olduğu, Mamuret'ül-Aziz'de her ne sebepten dolayı halkın devletin takdirini kazanacak bir teşebbüste bulunmadığını geçen yıl içinde livalarda beş rüşdiye, Diyarbakır'da iki zabıta koğuşu ve onaltı polis odası, Mamuretü'l-Azizde bir hapisane yapıldığını, Nusaybin'de bir kışla, Resulayn'da iki mescit, Çermik Kaplıcası ile Ergani'de bir türbenin tamir edildiğini açıklıyordu.¹⁷⁵

Aynı yıl Diyarbakır Vilâyeti Meclis-i Umumî'sinde yapılan görüşmelerin tutanağını me'murin-i mahallinden Muhammed Ağa ile Oseb Efendi

¹⁷² Çadırcı, age, s.262.

¹⁷³ Ortaylı, age, s.84-85; Çadırcı, age, s.262.

¹⁷⁴ A. Şeref Gözübüyük, *Türkiye'de mahalli idareler*, Ankara 1967, s.29.

¹⁷⁵ Ortaylı, age, s.86-87, Çadırcı, age, s.266.

götürmüşlerdir.¹⁷⁶ Bu yazışmalardan anlaşıldığına göre Diyarbakır Vilâyet-i Umumî Meclisi, şunların yapılmasını istiyordu.

Diyarbakır'dan Sivas ile diğer mahallere giden altı kol yolun tesviye tamir edilmesine başlandığını ancak yeterli parayı temin edemedikleri için mali yardım istiyorlardı.

Siirt Diyarbakır yolu üzerinden geçen Gerz () ve Başur () nehirleri üzerinde bulunan köprülerin zamanla pek harap bir halde olduğu nehirlerin geçit vermediği, mevsimlerde mal ve can kaybına sebep olması dolayısıyla tamir edilmesini.

Kanuni Sultan Süleyman'ın müberat-ı celilerinden bulunup Diyarbekir Sancağı ahalisinin muhtaç oldukları Hamravat suyu mecrasının geçen ve evvelki senelerde üç saatlik kısmının tesviye olduğunu geriye kalan kırk dakikalık kısmın bitirilemediğini bunun tamamlanması için gerekli olan 2500 gurusun belediye gelirlerinden karşılanmasını istiyordu.

Diyarbakır'da bir Ziraat Mektebi açılmasını istiyorlardı. Rasulayn ve Malatya'ya telgraf hatları çekilmesini istiyorlardı.

Bu istekler ilgili dairelere havale edilerek görüşülmüş, bunların önem ve aciliyet sırasına göre yapılmasına karar verilerek bu hususlarda tavsiyelerde bulunularak devletin mali imkanları ölçüsünde yapılmalarına izin verilmiştir.¹⁷⁷

1872 yılında Diyarbakır'da toplanan Vilâyet Umumî meclisi yaptığı görüşmelerde Vilâyet dahilinde şunların yapılmasını istiyordu.

Siird sancağında bulunan Sason kazasıyla, Hısn-ı Mansûr, Midyât Akçadağ kazalarında hükümet konakları olmadığı için kiraya tutulan hanelerin hükümet konağı olarak kullanıldığını ancak bu hanelerin uygunsuz olmasından dolayı mahalli memurların sıkıntı çektiğini bu sebepten dolayı bu kazalarda birer hükümet konağı yapılmasını.

Siirt'in sancak merkezi olmasına rağmen burada bir hapishanenin dahi bulunmadığını dolayısıyla mahpusların âsakir-i Nizamiye kışlasında ikamet

¹⁷⁶ B.A., İrade 25. Ca, 1287 (24 Temmuz 1870) Tarihli Şura-yı Devlet mazbatası, No818.

¹⁷⁷ B.A., İrade, Şura-yı Devlet, 4B 1287 Tarihli İrade, No=818.

ettiklerini bu durumun uygunsuz bir hareket olduğunu, dolayısıyla burada bir hapishane yapılmasını, ayrıca Akçadağ karyesinde dahi bir hapishane ve kışla yapılmasına gerek olduğunu

Mardin'de miri mali bir hükümet konağı ve telgrafhane olmadığını, senelik onüçbin kuruş karşılığı iki konağın kiralandığını eski hükümet konağının harap bir halde bulunduğunu, eski hükümet konağının tamir ettirilerek hükümet ve telgrafhane memurlarının oraya taşınmasını, Midyat kasabasına yirmi saatlik mesafeden su getirilmesini, Mardin'in batı tarafındaki Halep yolunda bulunan Gavres () geçidi bozulmuş olduğundan civarındaki yolun açılması gibi hususların yapılmasını istiyordu.¹⁷⁸

Vilâyet Umumî meclisinin isteklerini içeren mazbata dahiliye dairesinde okunarak tartışıldıktan sonra verilen kararın mahalline iletmek üzere Başbakanlığa sunuluyordu.

Verilen kararda özetle yapımı istenilen bina ve yolların inşa ve tamiratlarına izin verilerek yapılacak masrafların keşif bedellerini geçmemesini hatta masrafların aşağıya çekilmesini keşif bedeli olan üçyüzotuzsekizbin kuruşun hazine-i celileye müracaat etmeksizin halktan dahi bir akçe alınmadan Vilâyet Belediye dairesine terk edilmiş olan çeşitli vergi gelirlerinde bu kifayet etmediği takdirde üst tarafının diğer mahalli belediyelerden karşılanmasını, bu icraatlarla ilgili raporların da İstanbul'a gönderilmesini istiyordu.¹⁷⁹

Yine 1873 yılında Diyarbakır'da toplanan Meclis Umumî'de görüşülen konuları içeren mazbata 12 Safer 1290 (11 Nisan 1873)'de ele alınarak görüşülmüştür. Buna göre Diyarbakır Vilâyet-i Meclisi Umumîsi şu isteklerde bulunuyordu.

Mardin Sancağına bağlı Cizire Kazasının hükümet konağı olarak kullanılan bina harap ve tehlikeli bir halde olduğu gibi Ergani Ma'deni kaymakamlığına mahsus olan Hükümet Konağı dahi yıkılmış bir vaziyet de bulunuyordu. Ayrıca Erûh, Avniye kazalarında da hükümet daireleri olmadığından dolayı memurlar icâr ile tutulan binalarda sefalet çekmekte bulunduklarından masrafları bulundukları yerin belediye dairelerinin gelirlerinden karşılanmak üzere Cezire Kazasıyla Ergani

¹⁷⁸ B.A., ir-Şura-yı Devlet, 11 s. 1289 Tarihli Mazbata, No:1098.

¹⁷⁹ B.A., ir-Şura-yı Devlet, 19 s. 1289 Tarihli Arz Tezkeresi, No:1098..

Ma'deni'nde kırkarbin, Erüh Kazası'nda onbin ve Avniye kazasında otuzikibin kuruşla birer hükümet konağının yapılmasını.

- Sason ve Silvan kazaları arasında cereyan iden Batman Nehri üzerinde bulunan köprünün, Ma'den'e iki saat mesafede bulunan Haleb ve Urfa caddesinden geçen Süredaâ() suyu köprüsünün binasının yıkıldığı, Beşiri Nahiyesiyle, Garzan, Siird aralarında bulunan, kış ve bahar mevsimlerinde geçit vermeyen Gerz ve Başur nehirleri üzerinde bulunan köprüler zamanla yıkıldığı için gelip geçen civar halkının telef olmasına sebep olduğu için masrafları mahalleri belediye gelirlerinden karşılanmak üzere yapılmasına

- Ma'muratül-A'ziz ve Harput kazalarında bulunan sokakların kaldırım ve lağımları gayet bozuk ve tehlikeli olmasından dolayı yaptırılan keşif üzerine metresi yüz paraya yaptırılabilceği anlaşılmış olup bu sokakların yirmibin metresi kudreti yerinde olan mahalle sakinleri tarafından yaptırılıyor ise de geriye kalan onbirbin metrelik kısmının yaptırılması için lüzum görünen yirmibeşbin kuruşun oranın Belediye dairesi gelirlerinden karşılanması.

- Diyarbakır Kazası'nın mahallelerinden cereyan eden Ab-ı Hamravat kaynaklarıyla birlikte bulunan Nehr-i Cedid'in İlavesiyle ahalinin suya olan ihtiyacının giderilmesi maksadıyla iki üç seneden beri Hamravat suyunun mecrası beşyüze yakın akçe sarf edilerek surun civarına kadar getirilmiş ise de suyun çokluğu şura ulaşan kemerlerden şehrin içinde bulunan Hayrathane adı verilen yere kadar su yoluyla beraber harab olmasından dolayı yapılan keşf üzerine geriye kalan kısmının tamiri için gerekli olan yüzbin kuruşun ellibin kuruşu su sahipleri tarafından karşılanmasına geriye kalan ellibin kuruşun ise geliri ve vakıfları olmıyan çeşmelere karşılık belediye gelirlerin karşılanması isteniyordu.

- Harputa Kırkkuyular denilen yerden onbirbin kuruş masrafla su getirilmesi bunun beşbin kuruşunun mahallinden edilen yardımla geriye kalan altıbin kuruşun ise mahalli Belediye gelirinden karşılanması istekleri gibi konuları içeriyordu.

Bu istekler şurayı devlet görüşülerek ele alındıktan sonra gerekli olan inşaat ve tamirat işlerinin lüzumu derecesine ve önemine göre yapılmasına bu yapımlar sırasında keşif bedellerinin aşılmasına, yapılacak binaların ve işlerin düzgün bir

şekilde yapılması için Vilâyet vâililiğine yetki veriyor aynı zaman da yapılacak işlerden ve masraflardan maliye Bakanlığında haberdar olması isteniyordu.¹⁸⁰

Bu konu ile ilgili irâde ise 20 Safer 1290 tarihinde veriliyordu.¹⁸¹

Yukarıda verdiğimiz bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu örneklerde görüldüğü üzere Vilâyet Umumî meclislerinin istekleri daha çok Vilâyete bağlı sancak ve kazalarda hükümet konakları, yollar köprüler, kaldırımlar ve halkın temel ihtiyaç maddesi olan su ihtiyacının giderilmesi gibi, idare binalarının, ulaşımın sağlanması, su yollarının tamiri ve suyun yerleşim birimlerine getirilmesi ile ilgili yapım, onarım ve bayındırlık işlerini konu alan isteklerdir. Bu isteklerin gerçekleşmesinde Vilâyet Umumî Meclislerinin bir yaptırım gücü ve bütçesi yoktur., Vilâyetin bu konulardaki ihtiyaçlarını belirleyerek bunları sıraya koyup bunlarla ilgili plan ve programları hazırlar, yapılacak masrafların keşif bedellerini araştırarak tespit ettikten sonra bu hususlarda hükümete öneride bulunabilmekte idiler.

Yukarıda yapmaya çalıştığımız değerlendirme ile sanırız Vilâyet Umumî Meclislerinin çalışma yollarını ve alanlarını ortaya koyabilmemiz mümkün olabilmektedir.

Devletin içinde bulunduğu Mali sıkıntıdan dolayı Diyarbakır Umumî Meclisi'nin istekleri gibi benzeri konuları ve diğer Vilâyetlerin isteklerini karşılayacak mali gücü yoktur. Dolayısıyla Halkın yardımlaşarak yapabileceği işler dışındaki büyük yatırımlar, uzun yıllar bitireilememiş harcanan paralar da çoğu zaman boşa gitmiştir. Özellikle sahillerden uzak Anadolu kentlerini limanlara bağlayacak araba yollarının şoselerinin yapımı için Vilâyet Umumî Meclisleri birbirleriyle yarışırmasına devletten sürekli isteklerde bulunmuşlar, öneriler ve projeler sunmuşlardır. Sulama içme suyu sağlanmasında üzerinde en çok durulan başka bir konu olmuştur.¹⁸²

Bu meclislerin kurulmasındaki amaç, halkın yönetime katılması ya da mahalli bir demokratik yönetime geçilerek halkın kendi kendisini idare etmesi değildi. Hükümetin temsilcisi olan Vilâyet yöneticilerinin işlerini kolaylaştırmak vergilerin

¹⁸⁰ BA, ir-Şura-yı Devlet Mazbatası, 12 s.1290, No: 1240,

¹⁸¹ BA.ir-Şura-yı Devlet, 20 s 1290 Tarihli Arz Tezkeresi, No1240.

¹⁸² Çadircı, age, s.267.

alınmasında güvenliğin sağlanmasında refah ve gelişmeyi sağlamakta yöneticilere yardımcı dokunur düşüncesiyle böyle bir yol seçilmişti. Aynı zamanda Avrupa örnek alınarak yapılan değişikliklerle o dönemlerde devlet üzerinde yoğunlaşan batı baskısına karşı onların iç işlerimize karışmalarına engel olmaya çalışmak gayreti bu örgütlenmede etkili olmuştur.¹⁸³

C- Osmanlı Vilâyet İdare Meclisleri

Önce "Memleket Meclisi" daha sonra "Büyük Meclis" adını almış olan kuruluşun yerine 1864'den itibaren oluşturulan meclislerdir.

Bu meclislerin vâlinin başkanlığı altında defterdar, mektubçu, müfettiş-i hükkâm-ı Şeriyeye* ve hariciye müdürü gibi tabii üyelerin yanında ikisi Müslüman, diğer ikisi ise gayr-i Müslim ahaliden seçilmiş üyelerden oluşuyordu.¹⁸⁴

Vilâyet İdare Meclisi, mülkiye, maliye, hariciye, bayındırlık ve ziraat hususların müzakerisen memur olub hukuk işlerine müdahale etmeyecektir. İşbu meclisin müzakere usulü kararların icrası nizamname-i mahsûs ile tayin olunacaktır.¹⁸⁵

Gerçekte Meclislerin müzakereleri ve kararların uygulanış biçiminin ayrı bir nizamname ile düzenleneceği 1864 ve 1871 nizamnamelerinde belirtildiği halde, böyle bir nizamname çıkmamış; Meclislerin toplantı, usulü toplantı zamanı, kararların uygulanması geleneğe ve vâlinin sağ duyusuna bırakılmıştır.¹⁸⁶

1864 ve 1869 düzenlemeleriyle yukarıdaki gibi oluşan Vilâyet idare meclislerinin yapısında bazı küçük değişiklikler 1871 Ocagında yapılmıştır.. 19 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) tarihli "İdare-i Umumîye-i Vilâyet Nizamnamesi" daha önceden belirlenen ve uygulanan maddeleri yeniden düzenleyerek önemli bir değişiklik yapmadan yayınlanarak yürürlüğe konmuştur. Bu nizamname de her kurum ve kuruluşun görevlerini ayrıntılı bir şekilde düzenleyerek görevlerini

¹⁸³ Çadırcı, age, s.268.

* 1864 Nizamnamesi 1867'de Ülke genelinde uygulanmaya başlamış 1869'da bazı ufak değişiklik yapılmıştı 1869'da Müfettiş-i hükkamlık kaldırılarak vazifesi Merkez naibine verilmiştir. Altta verilen dibnot (Düstur I. Tertib, I. cilt s.610)

¹⁸⁴ 1864 Vilâyet Nizamnamesi 13 md, Düstur I. Tertib, I. Cilt, s.610.

¹⁸⁵ 14. Madde, aynı düstur, aynı yer.

¹⁸⁶ Ortaylı, age, s.69.

belirlemiştir. 76-89 maddeler¹⁸⁷ 1871 Nizamnamesine göre Vilâyet İdare Meclislerinin görevleri birinci Vilâyetin yönetimi ile ilgili, ikincisi ise devlet memurlarının yargılanması ile ilgili olarak iki kısımdan meydana geliyordu.¹⁸⁸

Yönetimle ilgili olan görevler: Hükümetin gerek gördüğü her türlü satın alımlarla, mukavelelerin yapılması, kurallar çerçevesinde öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, devlet ormanlarının müzayedesı, bütün, orman ve ma'den işleriyle devlete ait binaların inşaatına, zaptiye askerinin yönetilmesi, güvenliğin sağlanması, olağan üstü durumlarda gerekli askerin istihdamı ile ilgili konularda ihtiyacın karşılanması, gelir ve giderlerinin denetlenmesi, menkul ve gayri menkul devlet gelirlerinin idare ve muhafazasına, belediye meclislerinin aldıkları kararların incelenmesine, livalar arasındaki gerekli yol inşaatına, Vilâyet dahilinde bulunan ziraat ticaret ve diğer kamu yararına, kaza ve köylerin kurulması birleştirilmesi, bağlantıların sağlanması, genel sağlığın korunması, devlet veya Vilâyet Umumî meclisi tarafından devletden izin alınarak Vilâyet ahalisine konulan vergilerin livalara taksimine ve tahsilatına, ıslahane, hastahane, panayır, pazar, Kabristan alanlarının belirlenmesi sahsız yerlerin kamu yararına değerlendirilmesi gibi işlerle, vâlinin yönetimle ilgili havale ettiği bütün konuları incelemek müzakere etmek yükümlü olup mazbatalarını Vilâyete takdim eyler (77. madde)¹⁸⁹

Vilâyet İdare Meclislerinin ikinci önemli görevi Devlet memurların yargılanması ile ilgili görevlerdi. Devlet memurlarından suç işleyenleri, kural gereği burada yargılayacaklardı. Özellikle hazine malını zimmetine geçirme rüşvet alma ve benzeri suçlardan yargılanacak olanlar bu meclise havale ediliyorlardı. Memurlar arasındaki görev anlaşmazlıkları ve benzeri yetki sorunları da burada çözümlenecekti. Halkın memurlar ve hükümet aleyhine ait olan şikayetlerini vergi konması ve taksimin dolayı meydana gelebilecek anlaşmazlıkları çözümlemek Vilâyet idare Meclis görevindendir. Aynı zamanda devlet malının iltizama verilmesi bunlarla ilgili mukavelelerinin yapılması ilgili çıkabilecek anlaşmazlık ve uyuşmazlıkla ilgili olan davalara da bakacaktı (78 madde)¹⁹⁰

¹⁸⁷ aynı Düstur, bkz. s.641, 642, 643, 644.

¹⁸⁸ aynı Düstur, Faslı Sani, s.641.

¹⁸⁹ aynı Düstur, s.641, 642; Çadırcı, age, s.255.

¹⁹⁰ 1871 Vilâyet Nizamnamesi 78. madde, Düstur I. Tertib, I. Cilt, s.642.

belirlemiştir. 76-89 maddeler¹⁸⁷ 1871 Nizamnamesine göre Vilâyet İdare Meclislerinin görevleri birinci Vilâyetin yönetimi ile ilgili, ikincisi ise devlet memurlarının yargılanması ile ilgili olarak iki kısımdan meydana geliyordu.¹⁸⁸

Yönetimle ilgili olan görevler: Hükümetin gerek gördüğü her türlü satın almalarla, mukavelelerin yapılması, kurallar çerçevesinde öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, devlet ormanlarının müzayedesı, bütün, orman ve ma'den işleriyle devlete ait binaların inşaatına, zaptiye askerinin yönetilmesi, güvenliğin sağlanması, olağan üstü durumlarda gerekli askerin istihdamı ile ilgili konularda ihtiyacı karşılanması, gelir ve giderlerinin denetlenmesi, menkul ve gayri menkul devlet gelirlerinin idare ve muhafazasına, belediye meclislerinin aldıkları kararların incelenmesine, livalar arasındaki gerekli yol inşaatına, Vilâyet dahilinde bulunan ziraat ticaret ve diğer kamu yararına, kaza ve köylerin kurulması birleştirilmesi, bağlantıların sağlanması, genel sağlığın korunması, devlet veya Vilâyet Umumî meclisi tarafından devletden izin alınarak Vilâyet ahalisine konulan vergilerin livalara taksimine ve tahsilatına, ıslahane, hastahane, panayır, pazar, Kabristan alanlarının belirlenmesi sahipsiz yerlerin kamu yararına değerlendirilmesi gibi işlerle, vâlinin yönetimle ilgili havale ettiği bütün konuları incelemek müzakere etmek yükümlü olub mazbatalarını Vilâyete takdim eyler (77. madde)¹⁸⁹

Vilâyet İdare Meclislerinin ikinci önemli görevi Devlet memurların yargılanması ile ilgili görevlerdi. Devlet memurlarından suç işleyenleri, kural gereği burada yargılayacaklardı. Özellikle hazine malını zimmetine geçirme rüşvet alma ve benzeri suçlardan yargılanacak olanlar bu meclise havale ediliyorlardı. Memurlar arasındaki görev anlaşmazlıkları ve benzeri yetki sorunları da burada çözümlenecekti. Halkın memurlar ve hükümet aleyhine ait olan şikayetlerini vergi konması ve taksimin dolayı meydana gelebilecek anlaşmazlıkları çözümlmek Vilâyet idare Meclis görevindendir. Aynı zamanda devlet malının iltizama verilmesi bunlarla ilgili mukavelelerinin yapılması ilgili çıkabilecek anlaşmazlık ve uyuşmazlıkla ilgili olan davalara da bakacaktı (78 madde)¹⁹⁰

¹⁸⁷ aynı Düstur, bkz. s.641, 642, 643, 644.

¹⁸⁸ aynı Düstur, Fasl-ı Sani, s.641.

¹⁸⁹ aynı Düstur, s.641, 642; Çadırcı, age, s.255.

¹⁹⁰ 1871 Vilâyet Nizamnamesi 78. madde, Düstur I. Tertib, I. Cilt, s.642.

Vilâyet idare meclisleri esas hukuka ve şer'îye mahkemelerine ait işlere katiyen müdahale etmiyecekti (79 madde)

Kendisine havale edilen konuları tedbirleri istediği zaman değiştirme ve düzetme yetkisine sahipti (80 madde)

Bu meclisin vereceği kararlar merkeze bildirilip onayı alındıktan uygulanabilirdi. Ancak Merkezin onayı gerekmeyen idareye ilişkin basit davalar ilgili konulardaki anlaşmazlık ve şikayetlerin çözümlenmesinde Merkezin onayının alınmasına gerek yoktur.

Vâli hükümetin onayı gereken acil önlemler alınması icab eden konularda sorumluluğu üstlenerek onayı sonradan almak şartıyla gerekli kararları alabilirdi. (81. madde)

Cezayı ilgilendiren konularda en az beş üye, yönetimi ilgilendiren konularda Meclis üye sayının yarısından fazlası olmadıkça meclisin bu konuda karar verme yetkisi olamazdı. (82. madde)

Verilen cezai konularda karar kesinleşmesi için oy çokluğuna, diğer konularda oylar eşit olduğu zaman vâli veya onun yerine başkanlık yapan kimsenin oyu ne tarafta ise o tarafın kararları geçerli olacaktı. (83. madde)

Meclisin kararlarına karşı çıkanlar gerekçeleri tutanaklara kaydedilecektir. (84. madde)

Vilâyet İdare Meclisinin bütün yazı işlerinden ve kayıtlarının tutulmasından başkâtip sorumlu olup, Maiyetin yeteri kadar katib bulunuyordu. (85-86. maddeler)

Meclise havale olunan evrakların incelenmesi ve açıklanması gerekenler, vâlinin veya vekilinin isteğiyle önce başkatib veya katibler tarafından gözden geçirilip gerekli düzeltmeler ve kısaltmalar yapıldıktan sonra görüşmeye sunulurdu. (87. madde)

Görüşmelerin tutanakları toplantı günü, saati belirtilerek katılan bütün üyelerce ayrı ayrı imzalanacak muhalefet şerhleri ile birlikte sonuçları sonuçlandırılmayan konular bir sonraki toplantıda yeniden gözden geçirildikten sonra görüşmelere devam edilecektir. Görüşme tutanakları her gün vâli ve baş katip tarafından ayrı ayrı imzalanacaktı (88. madde)

Mecliste, yasa, tüzük, yönetmenlik kaydına ait üç defter olacaktır. Birine Meclise havale olacak evraklar, diğerine meclisten yapılan rapor ve mazbatalar ayrıca üçüncü bir deftere gelen giden evrak kaydedilecekti. Bu defter her ay başından Meclis mührüyle mühürlenecektir. (89. madde)¹⁹¹

Vilâyet İdare Meclisinin görev ve yetkileri yukarıda verdiğimiz maddelerle belirlenmişti. Görüleceği üzere günümüz il ve ilçe İdare kurullarının görevleri arasında bulunan idari anlaşmazlıkların incelenmesi, memurlara disiplin cezası verilmesi, mülkiye, maliye, bayındırlık ve devlete ait gelir kaynaklarını ilgilendiren konularda bu meclislere görev ve sorumluluk verilmekte idi. Görüşülecek konular, gündeme vâililer tarafından alınıyordu. Alınan bütün önlemlere rağmen, Meclisler verimli bir çalışma ortaya koyamamışlardır. Bazen çok önemsiz meseleler bile Bâb-ı Âli'ye soruluyor. Cevap gelinceye kadar iş işten geçmiş oluyordu. Ara sıra yetkilerini aşarak her işe karışıyor, kişiyi ilgilendiren özel hukuk davalarına da karışılıyordu.¹⁹²

Engelhardt: "Fransız departemente meclislerine benzetilen Vilâyet İdare meclislerinin, her gün toplanıp İdari işlere ve adliyeye müdahalede bulunduğunu, bu yeni meclisler, bir yerde meşveret usulüne doğru atılan bir adım ise de, her şeye rağmen her yerde eski usulün devam ettiğini" söylüyor ve şu şöyle devam ediyordu.

"Vâililer Meclislerle görüşmeden iş yapmayı kendilerine güven saydılar. Bu sırf Merkezi hükümet nezdinde otorite ve sorumluluğu paylaşmak endişesinden çok vâlinin, dış devlet temsilcilerine karşı durmasını da sağlar" diyordu. Müslüman üyelerin yanında gayr-i müslim temsilciler ve ruhani reislerin de dahil oldukları bu organlar: Mahalli konsolosların her türlü müdahalesini ve sefirlerin azınlık hakları konusunda Bâb-ı Âli'ye yapacakları şikayetleri önlemek için vâililere destek olmuşlardı. Yalnız başlarına, yabancı uyruklu ve azınlık hakları için yapılan başvuru veya baskıları göğüslemekten aciz kalan vâililer: bu kurullar vasıtasıyla daha cesurane davranıyor, sorumluluğu, meclis kararı vasıtasıyla yüklenmekten kurtularak talepleri geri çevirebiliyorlardı.¹⁹³

¹⁹¹ Düstur I. Tertib, I. Cilt s.642, 643, 644..

¹⁹² Çadircı, age, s.256.

¹⁹³ Ortaylı, age, s.69.

Gayr-i müslimlerin dini önderlerinin meclise üye olarak katılmaları yeni problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Seçimle gelen iki üyenin belirlenmesinde toplulukların nüfus ve etkinlikleri gözönünde tutulmakta idi. Ruhani reisler tabii üye sayıldıklarından birden fazla cemaatin bulunduğu Vilâyetlerde kimin ve kimlerin meclislere girecekleri hususunda problemler yaratıyordu.¹⁹⁴

Vilâyet İdare Meclisleri, halkın yönetime katılması ya da yönetimde temsilcileri vasıtasıyla etkili olmaktan çok aksine hükümetin koyduğu usul ve prensipleri daha kolay uygulamak¹⁹⁵, Onlara yardımcı olmak halk ile hükümet arasında aracı bir unsur olarak varlıklarını sürdürdüler. Önemli işlerle ilgili kararları bu kurul alamıyordu. Böyle bir karar alsa bile, uygulanmaya konulabilmesi için merkezin onayının alınması gerekliydi.¹⁹⁶

D- Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisleri

1- 1869-1876 Yıllarında Diyarbakır Vilayeti İdare Meclisleri

Diyarbakır Vilâyet sâlnamelerin hepsi Vilâyet İdare meclisini oluşturan üyelerin adlarını listeler halinde vermişlerdir. Bu kayıtlara 1869 yılında Vilâyet idare meclisi şu şekilde oluşmuştur.¹⁹⁷

Reis: Vâli Müşir İsmail Hakkı Paşa

Tabii Üyeler: Defterdar ulu sınıf-ı sânisinden Mehmed İzzet Efendi Müfettiş-i Hükkâmı devriye mevâlisinden İbrahim Saadettin Efendi Vilâyet muavini saniyeden Süleyman Beğ Mektupcusu Mehmed Said Efendi.

Seçilmiş Üyeler: Mir-i mirandan Cemil Paşa, Kapucubaşı Nuh Ağa, Toma Efendi, Bedon Efendi.

Yukarıda görüleceği üzere Vilâyet İdare meclisi vâlinin başkanlığında Defterdar, müfettiş-i Hükkâm, vâli muavini (vâli olmadığı zaman vâliye ve kalet ediyordu), Mektupçu olmak üzere dört tabii üye ve ikisi Müslüman ikisi Müslüman olmayan dört seçilmiş üyeden oluşmuştur.

¹⁹⁴ Çadircı, age, s.257.

¹⁹⁵ Ortaylı, age, s.70.

¹⁹⁶ Çadircı, age, s.258.

¹⁹⁷ H. 1286, DVS. s.39.

Defterdar: Vilâyetin maliye ve hesap işleri Vilâyet Defterdarı ünvanıyla bir maliye memuruna havale edilmiş olup, Vilâyetin bütün mali işlerinden sorumlu olup, vâlinin maiyetinde olmakla beraber, bütün hesap işlerinde doğrudan doğruya Maliye Bakanlığına karşı sorumludur.¹⁹⁸

Vilâyetin bütün hesap ve işleri defterdarın idaresi altında olmak üzere ve Maliye Bakanlığı tarafından tayin olunan usul de hareket edilmek şartıyla bir muhasebe kalemine ihale kılınmıştır.¹⁹⁹

Vilâyet mektubçusu: Her Vilâyet "Vilâyet Mektubçusu ünvanıyla devlet tarafından atanan Vilâyetin bütün yazı işlerinden sorumlu bir memurdur. Maiyetinde bir "Tahrirat Kalemi" bulunuyordu. Bu daire vasıtasıyla Vilâyetin bütün resmi mektupları ve evraklarının kayıt ve muhafazası sağlanırdı. Ayrıca her Vilâyet de mektubçunun yönetiminde bulunan bir Vilâyet matbaası vardı.²⁰⁰

Müfettiş-i Hükkam: Her Vilâyet "Her Vilâyet bütün şer'i mahkemelerinin müfettişi olan Fetva makamı, tarafından seçilen ve devlet tarafından atanan Müfettiş-i Hükkam-ı Şer'îye bulunurdu. Bu kurum daha sonra kaldırılarak yerine Vilâyet Naibi memuriyeti getirilmiştir.²⁰¹

1869 yılına ait bir iradede²⁰² Diyarbakır vâlisinin Dahiliye Nezaretine yazdığı 37 numarılı 26 Zilhicce 1285 Tarihli Tahriratında²⁰³ 1868 yılında toplanan Diyarbakır Vilâyeti idare Meclisinin toplantı sonunda yazdığı mazbatada²⁰⁴ Vilâyet merkezinde üç ay önce bir "ıslâhâne" kurulduğundan bahsediyordu. Bu mazbata özetle "Bir önceki yılın toplanan Vilâyet idare meclisinde yapılan toplantıda vâlinin Diyarbakır'da bir ıslahane kurulması için emir vererek bir yardım kampanyası başlattığını vâlinin 2500 kuruş bağışta bulunduğunu Vilâyet memurların'ın toplam 11313 kuruş yardımda bulunduğu vilayette memurların ve halkın yardımlarının toplanması için yardım sandığı oluşturulduğu, bu yardım sandığında toplanan paranın altmışbin kuruşunun sarf edilerek Hasan Paşa Hanı'nın bazı odalarının

¹⁹⁸ 1864 Vilâyet Nizamnamesi, 7. madde, Düstur I. Tertib, I. Cild, s.609.

¹⁹⁹ aynı nizamname 8. madde, aynı yer.

²⁰⁰ Aynı nizamname, 9. madde aynı yer.

²⁰¹ Aynı Nizamname, 16. madde, s.610.

²⁰² B.A. ir-Dah, 21 M 1286 Tarihli irade No:41114

²⁰³ aynı belge.

kiralanıp içinin döşendiğini buraya Müslüman ve Hristiyan kimsesiz, dilencilik yapan altmış kadar çocuğun yerleştirildiğini, bunlara her gün önce ilkokul dersleri verildiğini diğer zenaat dallarında eğitim görmeleri için uygun aylık ve yövmiye ile hoca, terzi, kunduracı, abacı, şalcı, usta ve kalfalarının tayin edildiklerini üç ay içinde öğrendikleriyle jandarmaların kunduralarını imal etmeye başladıkları gibi hatta elbise bile diktiklerini bu çocuklara İran Şalı dokuma zenaatını öğretmek için bu işin öğrenimi görmüş olan bir Hristiyanı Sivas'ın Gürün kazasından getirdiklerini ve buraya alınan çocukların her geçen gün öğrenmeye başladıklarını, geliştirildiklerini kaydediyordu. Yine ayrıca bu Islâhhâne'nin devam edebilmesi ve giderlerinin karşılanması için hayır sahipleri tarafından Diyarbakır Hükümet konağı civarında yapılan altı dükkanın kirasının Islahaneye terk olunduğu gibi, Sur dışında Vilâyet dairesi civarında yine hamiyet sahipleri tarafından yaptırılmakta olan hamam ve kahvehanenin gelirleri de oraya tahsis edilmiştir, diyordu.

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Diyarbakır İdare Meclisi Vâlinin teşvikiyle yardım sever memur ve halkın yardımlarıyla eğitim ve sosyal alanda bir çalışma göstermiştir.

1870 yılında Diyarbakır Vilâyet İdare Meclisi üyeleri²⁰⁵ yukarıda verdiğimiz 1869 yılı İdare Meclisinin üyelerinin aynısıdır.

1870 yılında Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi toplanarak Diyarbakır'ın çöl cihetinin bayındırlığı ve çöl cihetindeki köllerin göçebe Arab aşiretlerinin baskısından kurtararak emniyet altına alınması ve bu göçebe aşiretlerinin devletin göstereceği yerlerde iskan ettirilmesi için bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirin en önemlisi Urfa'dan Nusaybine kadar olan Diyarbakır'ın çöl denilen kıtasını Cevlan-gâh (dolaşma yeri) olarak kabul eden Şammar Aşiretin'in şeyhi Abdülkerim'i Diyarbakır Vilâyetine çağırarak onunla bir anlaşma yapmışlardır. Bu andlaşmaya göre Şeyh'e beşbin kuruş maaş bağlanmıştır. Bölgede Şammar aşiretinin herhangi bir uygunsuz hareketi ile bölge halkının rahatsız edilmesi ve asayişin bozulması halinde maaşı kesilecek ve şeyh Abdülkerim cezalandırılacaktır.²⁰⁶

²⁰⁴ aynı belge, 26 I 1285 Tarihli Diyarbakır Meclis-i İdare-i Vilâyet'in 82. numrolu mazbatası

²⁰⁵ H. 1287, DVS, s.37.

²⁰⁶ BA, İr-Dah, Diyarbakır Vilâyet İdare Meclisinin 25 M 1287 tarihinde Diyarbakır Vâlisine yazılan Mazbatası, No: 42779

Diyarbakır Vilâyet idare meclisinin bu konuda hazırladığı rapor vâlinin 4. Safer 1287 Tarihli Tahrirâtı ile Dahiliye Nezaretine gönderilmiş olup. Adı geçen Şeyh'e maaş bağlanmıştı.²⁰⁷

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi Vilâyetin asayişinin ve bayındırlığının sağlanması için çalışmalarda bulunuyordu.

1871 yılı Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi üyeleri 1869 ve 1870 yılı üyeleri ile karşılaştırıldığı zaman sadece seçimle gelen Müslüman üyelerden Hacı Nuh Ağa'nın yerine Behram Paşa'nın geçtiği görülmektedir.²⁰⁸

1872 yılı Vilâyet İdare Meclisi²⁰⁹

Reis İsmail Hakkı Paşa Birinci Mecid-i Nişan Tabii Üyeler: Vilâyet Defterdarı Muhammed İzzet Efendi; Naib Abdüllatif Efendi, Mufti El-hac Abdülgani Efendi Vilâyet Mektubçusu Muhammed Said Efendi.

Seçilmiş Üyeler: Cemil Paşa, Behram Paşa, Bedan Efendi, Tomos Efendi.

Katibleri: Başkatib Muhammed Emin Efendi, diğer katibler: Abdi Efendi, Abdülhadi Efendi, Ragıb Efendi, Feyze efendi, 1872 yılı üyeleri bir önceki yılın üyeleri ile karşılaştırıldığı zaman tabii üyelerde önemli bir değişiklik olduğu görülmektedir. Şöyleki, Müfettiş-i Hükkam-ı Şer'îye memuriyeti kaldırılmış bunun yerini Vilâyet Naibi almıştır. Aynı zamanda tabii üyeler arasında müftünde katıldığı görülmektedir.

1873 yılında Vilâyet İdare Meclisi²¹⁰ tabii üyelerinden Vilâyet Mektubçusu olarak Feyzullah Efendi görünmektedir. Bir önceki yıla göre sadece mektubcu değişmiştir. Aynı yılın seçilmiş üyelerine baktığımız zaman bu üyelerin dördünde şu şekilde değişmiş olduğu görülmektedir: Hacı Nuh Ağa, Hacı Mesud Efendi, Mihail Efendi, Yusuf Efendi.

Bu değişiklikten 1873 yılında Diyarbakır İdare Meclisi üyeleri için bir seçim yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı yılın katub kadrosunda bir değişiklik olmamıştır.

²⁰⁷ aynı belge 24 Ra 1287 Tarihli İrade

²⁰⁸ H. 1288, DVS; s.37.

²⁰⁹ H. 1289, DVS, s.39, s.39, 40.

²¹⁰ H. 1290, DVS, s.44.

1874 yılı Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi²¹¹ üyeleri bir önceki yılın aynısı olub tabii ve seçilmiş üyeleri değişmemiştir. Ancak bir önceki yıla nazaran önemli bir değişiklik olmuştur. Bu yıldan itibaren azınlık cemaatlerin ruhani reislerini de Vilâyet İdare Meclisi'nin tabii üyeleri arasında görmekteyiz. Bunları aşağıda liste halinde veriyoruz.

Aza-i Rüesayî Ruhaniye: 1. Rum Metropolit vekili Dimitri Efendi, 2. Protestan piskoposu Tomes Efendi, 3. Keldani Metropolidi Abduşuh Efendi, 4. Ermeni Murahhas Vekili İstipan Efendi, 5. Ermeni-Katoliği Murahhas Vekili Meşrub Efendi, 6. Süryani kotoliği Murahhas Vekili Patris Efendi, 7. Süryani Rahibi İbrail Efendi²¹²

Seçilmiş iki Hıristiyan üyenin yanında Diyarbakır'da bulunan yedi azınlık grubunun mecliste yer alması 1874 yılında Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisinin tarihte eşi görülmemiş bir ruhani reislerin toplantı yerine dönüşmesine sebep olmuştur. Böylece Bab-ı Ali, Vilâyet İdare Meclislerini çeşitli milletlerin kaynaştığı büyük bir ülkede kontrolü sağlamak için bir denge unsuru olarak kullanmaya çalıştı. Bu meclislerde tarih boyu bir araya gelmemiş millet ve zümre temsilcileri biraraya getirilmiştir. Bu cemaat temsilcilerinin birinin "ak" dediğine öbürü "kara" der üçüncüsü inatla susardı. Bunların çatışmaları Bâb-ı Âli'nin gönderdiği vâliler tarafından engellenmiştir. Vilâyet yönetiminin belki de en başarılı yönü bu zıtlıklardan yararlanılarak denge kurmaktır.²¹³

1875 yılında Diyarbakır Vilâyet İdare Meclisinde Eski Defterdar ve Naib değişmiş, yerlerine Defterdar Asım Efendi, Naib Ahmed Hamdi Efendi geçmiştir. Aynı zamanda eski Başkatib değişmiş yenisi Nazif Efendi olmuştur. Diğer dört katibden ikisi de değişmiştir.²¹⁴

1876 yılı Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisinde önemli bir değişiklik olarak Evkaf Muhasabecisi Şerif Efendi'ninde İdare Meclisi tabii üyeleri arasında olduğu

²¹¹ H. 1291, DVS, s.45.

²¹² H. 1291, DVS, s.45.

²¹³ Ortaylı age, s.77.

²¹⁴ H. 1292, DVS, s.45.

görülmektedir. Başka önemli bir değişiklik, Vâli İsmail Hakkı Paşa'nın yerine Vilâyet vâlisi Ahmed Tevfik Paşa olmuştur.²¹⁵

2- 1877-1884-1890-1898-1905 Yıllarında Diyarbakır Vilayet İdare Meclisleri ve Üyeleri

1877'de Diyarbakır Meclis-i İdâre-i Vilâyet²¹⁶

Reis Vâli-i Vilâyet

Müşir Ahmed Tevfik Paşa Birinci Mecidi Nişanı

Tabii Üyeler	Rütbe	Nişan
Defterdar Asım Efendi	Mütemayyiz	Mecidi
Naib Rasim Efendi,	Mevâli	-
Mufti El-hac Abdulgani Efendi	İzmir payesi	4. mecidi
Mektubi Feyzullah Raif Efendi	Mütemayyiz	3. mecidi
Evkaf Muhasebecisi Sadık Efendi	-	-
Rum Murahhas Vekili Dimitri Efendi	-	-
Protestan Piskoposu Tomes Efendi	-	3. mecid
Keldani Metropolitidi Abduşuh Efendi	-	-
Süryani-Katolik Murahhas Vekili Patris Efendi	-	-
Süryani Patrik Vekili Mirze Efendi	-	-

Seçilmiş Üyeler:

Hacı Muhammed Ağa,	İstabil-ı amire	-
Hacı Mesud Efendi	Bursa Müderrisi	-
Mihail Efendi	-	5. Mecidi
Tomes Efendi	-	-

Katibler:

²¹⁵ H. 1293, DVS, s.82, 83.

²¹⁶ H. 1294, DVS, s.92, 93.

Başkatib Nazif Efendi

Salise

Ragıp Efendi, Rıza Efendi, Feyzi Efendi, Said Efendi

1877 yılında eski naib Ahmed Hamdi Bey değişmiş yerine Rasim Efendi nâib olmuştur. Başka bir değişiklik yoktur.

1877-1882 yılları arasında Vilâyet sâlnâmeleri yayınlanmadığı için Vilâyet İdare Meclislerinin durumunu ortaya koymak mümkün olmamıştır.

Ancak 1880 yılına ait bir arşiv belgesinden o yıl içinde Vilâyet Defterdarı Hacı Osman Bey'in vefatı üzerine, yerine Diyarbakır Vâlisi tarafından Vilâyet Öşür Nazırı Edhem Efendi'nin bu işi bilen yetenekli tecrübeli bir kişi olmasından dolayı Vilâyet Defterdarlığına vekaleten atandığını Edhem Efendi'nin asaletinin onaylanmasını ve yahutda acilen tecrübeli bir defterdar atanmasını, Şura-yı Umur-ı Maliye'ye çektiği bir telgrafta istiyordu.²¹⁷ Bu istek anılan komisyon tarafından Maliye Nezaretine iletilmiştir.²¹⁸ Bu yazışmalardan sonra Edhem Efendinin asaleti tasdik olunur.²¹⁹

1884 yılı Diyarbakır Meclis-i İdare-i Vilâyeti²²⁰

Reis Vâli-i Vilâyet

	nişan	rütbe
Müşir Hüseyin Samih Paşa	1. mecidî	Murassa

Tabii Üyeler

Defterdar Edhem Beyefendi	3. mecidî	Evvel-i sânisî
Mektubî Ahmed Kadri Efendi	-	Evvel-i sanisî ²²¹
Nâib Mustafa Fevzi Efendi	-	Mahreç
Evkaf Muhasebesi Efendi		

²¹⁷ BA, İr-Dah, 11 L 1289 Tarihli Şura-yı Umur-ı Maliye Mazbatısı. No:67197.

²¹⁸ Aynı belge, 16 L 1289 Tarihli Maliye Nezareti Takriri.

²¹⁹ Aynı belge 20 L 1289 Tarihli İrade.

²²⁰ H. 1302, DVS, 62, 63.

²²¹ Bu rütbe Edhem Bey'e 21 Ş 1299 senesinde verilmiştir. bkz. BA, İr-Dah, Teltifat aynı tarihli İrade, No:68652.

Seçilmiş Üyeler

Feyzullah Raif Efendi, Süleyman Saib Efendi, Minasyan Ohannes Efendi,.....
Efendi, Kazazyan Osib Efendi, Dişcekyan Karabit Efendi

Katibleri: Başkatib Feyzi Efendi, diğerleri Rıza Efendi, Zülfükar Efendi, Talat Efendi, Hüsnî Beğ, Besim Efendi, Meclis İdare Müdde-i Umumîliğini azâdan Feyzullah Raif Efendi, Meclis İdare Müstantıklığını azadan Süleyman Saib Efendi. Meclis İdare Müstantıklığını muavinliğini ketebeden Talat Efendi yerine getiriyorlar.

Vilâyet İdare Meclisinin yapısında meydana gelen önemli bir değişiklik 1874 yılından itibaren bu meclis içerisinde görmeye başladığımız ruhani reislerin 1883²²²den itibaren mecliste yer almamalarıdır.

1890 Yılında Vilâyet İdare Meclisi²²³

Reis Vilâyet Vâlisi

Hasan Refik Beyefendi 1. mecdi nişan, Altın, gümüş imtiyaz madalyaları.

Tabii Üyeler

Naib Abdurrahman Nesib Efendi Edirne Payesi mücerridi

Defterdar Mühiddin Beyefendi evveli sânisî, 3. mecdi nişan

Mektubi Mehmed Şakir Beyefendi, sâniye sınıf-ı sânisî

Müftü Ahmed Hilmi Efendi, İzmir Payesi, 3. mecdi nişan

Nakib-ul eşraf kaim-makamı Hacı Mesud Beyefendi Edirne payesi, 3. mecdi

Seçilmiş Üyeler

Abdülkadir Paşa, Mir-i Miran, 3. mecdi nişan, 3. Osmani nişan Hacı Yusuf Efendi, sâlise

Kazâzyan Osib Efendi, sâlise, 3. . Mecdi nişan

Keşisyan Mihail Efendi, Sâlise, 5. mecdi nişan

Mevcut ruhani reisler İdare meclisine sırayla devam ediyorlardı.

²²² H. 1301, DVS, s.55.

²²³ H. 1308, DVS, s.48, 49.

İdare Meclisi müdde-i Umumîliğini mektub-i mümeyyiz Abdulkadir Efendi, müstantıklığını katib Feyzi Efendi yerine getiriyorlar. Bu meclisin yapısında meydana gelen bir değişiklik Nakib-ül Eşraf Kaim-makamlığının tabii üyeler arasında görülmesi olub ikinci bir değişiklik ise 1883 yılından itibaren tabii üyeler arasında görünmeyen ruhani reislerin bu defa sırayla nöbetleşerek İdare meclisine devam ettikleri görülmektedir.

1891 yılına ait bir arşiv vesikasından o yıl Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisine başvuran Siverek ve Palu kazaları kaymakamları yerlerini becayiş etmek istediklerini iletmışlerdir. Bunun üzerine İdare Melcisi İntihab-ı Me'mûrin Komisyonuna bir mazbatayla başvurarak ilgililerin isteklerini bildirmiş adı geçen komisyon yaptığı inceleme de yer değiştirme isteğinde bulunan kaymakamların yer değiştirmesinin bir mahzur olmadığını ilgili makama bildiriyordu.²²⁴

Yukarıdaki belge özetinden anlaşılacağı üzere Vilâyet İdare Meclisleri Mülki amirlerin yer değiştirme isteklerini değerlendirerek hükümete teklif edebiliyorlardı.

1896 Yılı Vilâyet İdare Meclisi²²⁵

Reis Vilâyet Vâlisi

	Rütbe	Nişan
Sırrı Paşa	Vezir	1. Osmani, 1. Mecidi
Tabii üyeler		
Naib İsmail Ramiz Efendi	İstanbul pâyesi	- 2. Mecidi
Defterdar Mehmed Sabit Efendi	Ulu Sânisî	- 3.mecidi
Mektubçu Remzi Efendi	Ulu evveli	4. Osmani 2.mecidi
Müftü Ahmed Hilmi Efendi	Edirne Payesi	- 3. Mecidi
Nakib-ül Eşraf Kaim-makımı Hacı Mesud Efendi		Edirne Payesi - 3. Mecidi

Çeşitli milletlerin ruhani reisleri sırayla değişerek devam ediyorlardı.

²²⁴ BA, İr-Dah, 29 M. 1309, No:97387.

²²⁵ H. 1312, DVS, s.48, 49.

Seçilmiş Üyeler

	Rütbe	Nişan
Hacı Abdülkadir Paşa	Mir-i Miran	3. Osmani, 3. mecredi
Arif Efendi	Mütemayyiz	- -
Oseb Efendi	Mütemayyiz	- 3. mecredi
Ohannes Efendi	Mütemayyiz	4.Osmani,3.Mecidi

İdare Meclisi Nezdinde Müteşekkil İthâmiye Komisyonu

reis: Mektubi Remzi Bey

azalar: İdare azasından Abdulkadir Paşa, Oseb Efendi,

Katib: Mektubi Kalemi hülefâsından Said Efendi

İdare Meclisi Müstantıkı: İdare Başkatibi Feyzi Efendi

İdare Meclisi Müdde-i Umumîsi Evrak Müdürü Zülfikar Efendi

Vilâyet İdare Meclisi Kalemi: Başkatib Feyzi Efendi, diğer katibler, Süleyman Nazif Bey, Muhammed Rıza Efendi, El-hac Ahmed Besim Efendi, Mehmed Cevdet Efendi, Mehmed Mihri Efendi

Bu mecliste dikkate değer bir gelişme meclisin teşkilatı geliştirerek itham edilen iddiaları araştırmak üzere yan kuruluşu olarak bir "ithamiye komisyonu" oluşturduğu görülmektedir.

1898 Yılı Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi²²⁶

	Rütbe	Nişan
Reis: Vilâyet Vâlisi		
Mehmed Halid Beyefendi	bâlâ,	Murassa, Osmani,
1. Mecidi nişan		

²²⁶ H. 1316, DVS, s.48, 49.

Tabii Üyeler

Naib Mehmed Tevfik Efendi	Mahreç,	4. Osmani, 4. mecredi
Defterdar Emin Ali Efendi	Ulu evveli,	-, 2. mecredi
Mektubçı Raif Efendi	Evvel-ı Sânisî,	4. Osmani, -
Müfti Ahmed Hilmi Efendi	Edirne Payesi,	-, 3. mecredi
Nakib-ül-Eşraf Kaimmakımı Hacı Mesud Efendi	Edirne Payesi,	-, 3. mecredi
Süryani Katolik Murahhası Patris Efendi	-,	-, 2. mecredi
Vâli Muavini Vağleri Efendi	Mütemayyiz,	-, 2. mecredi

Seçilmiş Üyeler

	rütbe	Nişan
Osman Zeki Bey	Ulu evveli	2. mecredi
Hacı Abdülkadir Paşa	Rumeli	3. Osmani, 3. Mecidi
Agob Efendi	Mütemayyiz,	3. Mecidi
İkinci Gayr-i Müslim üye	münhal	
Başkatib Feyzi Efendi	Mütemayyiz	-, -

1899 Yılı Diyarbekir Vilâyet İdare Meclisi²²⁷ üye kayıtları bir önceki yıl üye kayıtları ile karşılaştırıldığı zaman şu değişikliklerin olduğu tespit edilmiştir.

1898 yılı tabi üyelerinden Defterdarı ve Mektubçusu değişmiştir. Defterdar Osman Mirza Efendi, Mektubçı ise İlyas Sami Beğ olmuştur. Ayrıca gayr-i müslim seçilmiş üyelerde değişmiştir. Yeni üyeler, Haçator ve Karabet Efendiler olmuşlardır.

1900 yılı Diyarbakır Vilâyet İdare Meclisinin²²⁸ üyeleri bir önce yıl üyelerinin aynısıdır.

1901 yılında Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclisi tabi üyelerden Vâli muavini Mina Efendi, Naib Hasan Efendi, Mektubçu Hayri Beğ o yılın yeni üyeleridir.

²²⁷ H. 1317, DVS, s.62, 63.

²²⁸ H.1318, DVS, s. 66, 67.

Seçilmiş üyelere ise, Behram Paşa, Osman Zeki Bey'in, Oseb Efendi ise Hoçotor Efendinin yerine yeni seçilen üyeler olmuştur.²²⁹

1905 Yılında Diyarbakır Vilâyet İdare Meclisi²³⁰

	rütbe	nişan
Reis:		
Vilâyet Vâlisi Mehmed Nazım Paşa Rumeli		1. mecdi, 1. Osmani
Tabii Üyeler		
Naib Ömer Lütfi Efendi	Mahreç	Gümüş liyakat
Vâli Muavini Mîna Efendi	Mütemayyiz	
Defterdar Melek Muhlis Efendi	-	-
Mektubçı	yok	
Müftü Sabahaddin Efendi	Edirne Payesi	-
Nakib'ül Eşraf-kaim-makamı Hacı Mesud Efendi	Mahreç	-
Ermeni Murahhası Yazakıl Efendi		
Seçilmiş Üyeler		
Osman Zeki Bey	Ulu Evveli,	2. Mecidi, 2. Osmani
Abdülkadir Paşa	Rumeli	-, 2. Osmani
Kazasyan Ohannes Efendi	Mütemayyiz,	-, -
Dikranyan Haçator Efendi	Salise,	

Yukarıda baştan itibaren verdiğimiz 1869-1905 yılları arasında verdiğimiz Diyarbakır Vilâyeti İdare Meclislerini genel olarak karşılaştırdığımız zaman göze çarpan en önemli özellik olarak seçilmiş üyelerin Vilâyetin ileri gelen eşrafından olanların seçildiğini bunların birkaç yıl üst üste seçildiklerini kanuni seçim süreleri bitmelerine rağmen ya devam ettikleri ve yahut kaç yıl sonra tekrar seçildikleri görülmektedir.

²²⁹ H. 1319, DVS, s.66, 67.

²³⁰ H. 1323, DVS, s.66, 67.

V- Adli Yapı

A- Adliye Alanında Yapılan Düzenlemeler

Şehirlerin en önemli özelliklerinden birisi Adaletin sağlanması işlemlerinin buralarda yerine getirilmesidir. Özellikle Klasik Osmanlı düzeninde kadının yargıç olmasının yanında idari ve belediye işlerine de bakması idarecileri denetlemesi, kadılık kurumunun önemini arttırmıştır. Ancak kadılık kurumu 19. yüzyılın başlarında eski önemini kaybetmiştir. Tanzimat ilan edildiği sıralarda. Anadolu'nun büyük şehirlerinde kadılık yerini naibliğe bırakarak naiblik sadece adalet işlerinde bakmakla yükümlü bir hale gelmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin bazı şikayetlere sebep olması üzerine Tanzimat'tan biraz önce bir takım tedbirler alınmışsa da bu yeterli olmamıştı. Tanzimat'ın ilanından sonra yargı alanında önemli yeni düzenlemeler yapılmıştır.²³¹

Hükümet merkezinde yeniden örgütlendirilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye bir yandan yeni kanunları tartışıyor ve hazırlıyor öte yandan da idâri konularda bir istinaf mahkemesi işi görüyordu. İş hacmi o kadar büyüdü ki kısa zamanda başarısız hale geldi. Bunun üzerine 1854'de yeni bir düzenlemeye gidildi. Adli görev "Meclis-i Vala'ya" bırakılırken yasama görevi Meclis-i Ali-i Tanzimat adı ile kurulan yeni bir kurula verilmiştir. Bu değişiklik bazı sürtüşmeleri gidermiş fakat istenilen olumlu gelişme sağlanamamıştır.²³²

Bunun üzerine 9 Eylül 1861'de bu iki meclis birleştirildi. Buna göre Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye üç ayrı daireden oluşuyordu.: 1. Eski iki meclisin yasama görevini üstlenen Kanun ve Tüzük Dairesi, 2. İdari soruşturma ile görevli İdari ve Mali Daire, 3. adli işlevleri yüklenen Adli Davalar Dairesi, Ancak bu düzenlemede uzun ömürlü olmadı 1867'de Meclis-i Vala "Şurayı Devlet", Divan-ı Ahkam-ı Adliye olarak ikiye bölündü. Birincisinin başkanlığına Mithat Paşa, diğerine de Ahmet Cevdet Paşa getirildi.²³³ Divan-ı Ahkam-ı Adliye, yüksek bir mahkeme niteliğini taşıyordu. Bu kurul biri "Mahkeme-i Temyiz, diğeri Mahkeme-i İstinaf" olarak ikiye ayrılmıştı. Temyiz Mahkemesi de hukuk ve ceza dairelerine ayrılıyordu. Vilâyet ve

²³¹ Çadırcı, age, s.278.

²³² Zürcher, age, s.91.

²³³ Shaw, age, s.113.

liva merkezlerindeki Nizamiye mahkemelerinin cinayet adi hukuk davalarını temyiz etmekle görevlendirilmişti. İstinaf mahkemeleri ise, ceza, hukuk ve ticaret dairelerine bölünmüş olub, bu alanlarda en son tetkik ve karar organları idi. Böylece en üst düzeyde ilk defa yürütme ve yargı güçleri birbirinden ayrılmış yargının bağımsızlık ilkesi benimsenmiştir.

Hükümet merkezindeki bu düzenlemelere benzer düzenlemeler, taşrada da yapılmıştır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte eyalet ve sancak merkezlerinde kurulan meclislere, Şeriat mahkemeleri dışında, yargılama yetkisi verilmişti. Kadı ve naib bu meclislerin birer üyesi olarak burada da görev yapıyorlardı. Ancak yoğun yönetim ,maliye ve güvenlik işlerinin yanı sıra, eyalet ve sancak meclislerinin bir mahkeme gibi çalışmaları bazı aksaklıklara sebep oluyordu. Diğer taraftan Avrupa ülkeleriyle gelişen ticari ilişkilerin sonucu ortaya çıkan anlaşmazlıklar yeni bir ticari örgütlenmeyi gerektirmiştir. Bunun üzerine başta İstanbul olmak üzere önemli Vilâyet merkezlerinde 1846 yılından itibaren Ticaret Mahkemeleri kurulmaya başlanmıştır.

1864 Vilâyet Nizamnamesi ile yapılan düzenlemede yargıya da yer verilmiştir. Bu nizamname ile kurulan Vilâyet ve livâ idare meclislerine yönetim ve maliye işlerinin yanı sıra devlet memurlarının idare alandaki suçları için yargılama yetkisi de verilmiştir.

Avrupa devletlerinin içişlerini karışmaları ve önerileri sonucunda "Nizamiye Mahkemeleri" açılmıştır. Nizamiye mahkemeleri nahiye merkezlerinde "Sulh Mahkemesi" (İhtiyar Meclisi) kaza merkezlerinde "Dava Meclisi" (Meclis-i Devai) sancak merkezlerinde "Hukuk ve cinayet Temyiz meclisi" (Meclis-i Temyiz ve Hukuk) Vilâyet merkezlerinde ise büyük bir "Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi" adlarıyla örgütlenmişlerdir.

Vilâyetlerdeki büyük hukuk ve cinayet temyiz meclisleri 1871'e kadar Müfettiş-i Hükkam (Hakimler Müfettişi) başkanlığında toplanarak çalışmalarını sürdürmüş, bu tarihten sonra naiblerin başkanlığında çalışmaların devam etmişlerdir. Böylece, şeriat, cemaat ve ticaret mahkemeleri dışında "Meclis" adıyla oluşturulan Nizamiye mahkemeleri, kuruluş işleyiş yönünden dönemin Avrupa mahkemelerine benzemektedirler. Yargıçların atanması ise özellik göstermektedir. Bu dönemde

şeriat mahkemeleri, Adliye Nezareti'ne bağlı bulunmakta idiler. Ancak hakimleri Şeyhülislam tarafından atanmakta idi kadılık mesleği dışında Devletin hakim yetiştiren bir kurumun bulunmayışı başlıca nedeni idi.

Mahkemelerin geri kalan üyeleri halk tarafından iki yıl için seçilirlerdi. Mahkeme üyelerinin yarısı müslim, yarısı gayr-i Müslim idi. Bu dönemde Avrupa devletlerinin baskısı ve Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu bunalım, dağılma tehlikesi devletin bunu önlemek için bazı tedbir alması (Tanzimat ve Islahat fermanlarının yayınlanması) gibi olaylar Hristiyanlarla Müslümanlar arasında hukuk eşitliğinin getirilmesini zorlamıştır.

Mahkeme kararlarının Türkçe olarak yazılması ve halkın çoğunluğunun konuştuğu dillere tercüme edilmesi ilkeleri getirilmiştir. Ayrıca yargı idareden tamamen bağımsız olarak çalışma imkanına kavuşmuştur.

Tanzimat döneminde Şer'i mahkemelerinin varlıkları korunmakla beraber görev ve yetki alanları oldukça sınırlandırılmıştır.

5 Nisan 1855 tarihinde ilan edilen "Nüvvâb" Nizamnamesi" ile naiblerin durumu yeniden düzenlenerek atanma, görev ve yetki alanları ayrıntılarıyla düzenlenmiştir.

Hakimlik ilk defa ayrı bir ihtisas alanı olarak değerlendirilerek 1854 yılında İstanbul'da kadı yetiştirmek amacı ile "Muallimhane-i Nüvvab" adı verilen bir okul açılmıştır. Ayrıca Nizamiye mahkemelerinin artan hakim ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1869'da Hukuk Mektebi açılmıştır. Ayrıca naib olmak isteyenlere Şeyhülislam ve Ulemadan meydana gelen bir komisyon huzurunda sınava girerek başarılı olma zorunluluğu getiren yeni bir düzenleme yapılmıştır.

Adli alanda yapılan bu düzenlemelerin yanı sıra Mecelle'nin hazırlanması da bu döneme rastlar. Cevdet Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyon, yaklaşık on yıl süre bir çalışma sonunda fıkıh ilminin dünya işleriyle ilgili hükümlerini bir araya toplayarak bir ilminin dünya işleriyle ilgili hükümlerini bir araya toplayarak bir giriş ve onaltı kitaptan oluşan ilk kanun külliyesini 1878'de tamamladı. Mecelle'nin aslında daha çok Nizamiye mahkemelerinin ihtiyaçları göz önünde tutularak hazırlanmış olmasına rağmen, ancak Şer'iyye mahkemelerinde de uygulanması istenmiştir.

Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki kurulun Mecelle'yi Türkçe hazırlanmış olması Türkçe'nin hukuk dili olarak gelişmesinde önemli bir aşama olmuştur.²³⁴

B- Diyarbakır Vilâyet Mahkemeleri

1- Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi

Her Vilâyetde bir Hukuk ve Cinayet temyiz meclisi vardır. Bu meclis müfettiş-i hükkamın başkanlığı altında mümeyyz namıyla üçü müslim ve üçü gayrimüslüm²³⁵ altı üyeden oluşuyordu.

Bu mahkemelerin vazifesi şariat, Cemaat ve ticaret mahkemelerinin yetki alanları dışındaki davaları incelemek ve onlara bakmakla yükümlü oldukları gibi yanı zamanda livaların temyiz, hukuk ve cinayet meclislerinden istinaf yolu açık olmak şartıyla karara bağlanarak gelen davaların temyiz safhasının da görüşülmesidir.

Bu meclisler hem Müslüman hem de Müslüman olmayan Osmanlı teba'sının ortak mahkemeleri idiler.

Temyiz divanında karara bağlanan davalar mahkeme başkanı ve üyeleri tarafından mühürlendikten sonra vâliye arz edilir vâli bunlardan kendi yetkisinde olanları icra, yetkisi dışında olanları konu alan kararları merkezi hükümete arz ederdi.

Cinayet Meclisleri: Divan-ı Temyiz'in gerek hukuki bir davayı gerekse cinayetle ilgili davaları etraflıca incelemek ihtiyacı duyduğu zaman üyelerin bazılarını kurdurmak gereği duyduğu geçici meclislere Cinayet Meclisi denir.²³⁶

2- Diyarbakır Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisleri

1869 Yılında Diyarbakır Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi

Başkan Müfettiş-i Hükkam İbrahim Saadeddin Efendi

Seçilmiş Üyeler

²³⁴ Çadırcı, age, s. 281, 282, 283.

²³⁵ "Karar-ı ahire İcabınca Müfettiş-i hükkâmlık mülğâ olmağla Merkez naibi divan-ı temyize riyâset ider. Düstur I. Tertib, I. Cild, s.611.

²³⁶ Bkz. 1867 Vilayet Nizamnamesi'nin 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22. Maddeleri, Düstur, I. Tertib, C. I, s. 610, 611, 612.

Saliseden Müftizade Ahmed Efendi, İskender Paşazade rikab-ı kapuçı başkanlarından Yusuf Bey, Hacı Emin Efendi, Osib Efendi Agob Efendi,, diğer Osib Efendi.

1869 yılında Diyarbakır Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi bir başkan ve üçü müslüman, üçü Gayr-ı müslimseçilmiş üye olmak üzere toplam yedi kişiden oluşuyordu.

Katibleri: Başkatib hocagândan Osman Efendi, yardımcısı Bekir Sıdkı Efendi, diğer katib Abdulkadir Efendi.²³⁷ 1870 yılında Diyarbakır Hukuki ve cinayet temyiz Meclisi üyeleri bir önceki yılın aynısı olub sadece başkandan sonra bir başkan yardımcılığı kadrosunun varlığı göze çarpmakta olub Başkan yardımcısı İbrahim Bey'dir.²³⁸

1871 yılına ait Diyarbakır Hukuk ve Cinayet Temyiz Meclisi üyeleri 1870 yılındaki üyelerin aynısıdır.²³⁹

1872 yılında Vilâyet Temyiz Divanı

Başkan Naib Abdülatif Efendi

Seçilmiş Üyeler: Müftizade Ahmed Efendi, İskenderpaşazâde Yusuf Bey, Hacı Emin Efendi, Osib Efendi, Agob Efendi, diğer Agob Efendi, Yusuf Efendi.

Katibleri: Başkâtib Osman Efendi, Başkâtib yardımcısı Abdülkadir Efendi, diğer kâtibler Osman Efendi, Hüseyin Efendi

1872 yılı Vilâyet Temyiz Dîvanı'nı 1869 yılı hukuk ve cinayet temyiz Meclisi ile karşılaştırdığımız zaman şu değişiklikler göze çarpmaktadır. Meclisin adı Vilâyet Temyiz Divânı olarak değişmiştir. 1871 Umumî Vilâyet İdare Nizamnamesi'nde yapılan değişiklik üzerine 1872 yılı Vilâyet Temyiz Divanında Müfettiş-i Hükkam'ın yerine Merkez naibinin geçtiği görülmektedir. Ayrıca Temyiz Divanı üyelerinin sayısı altıdan yediye çıkmış ve katib sayısında bir artarak dörde çıkmıştır.²⁴⁰

²³⁷ H. 1286 DVS, s.39, 40.

²³⁸ H. 1287, DVS, s.38.

²³⁹ H. 1288, DVS, s.37.

²⁴⁰ H.1289, DVS, s.40-41.

1872 Yılı Vilâyet Temyiz Divanı²⁴¹

Başkan henüz tayin edilmemiştir.

Mümeyyizler: Müftizade Ahmed Efendi, Yusuf Bey, Hacı Emin Efendi, Osib Efendi, Mardıros Efendi, Said Efendi.

Katibler: Başkâtib Nazif Efendi, başkâtib yardımcısı Abdulkadir Efendi diğer katibler: Hüsnü Efendi, Hafız Mustafa Efendi, 1873 yılında Müslüman üyelerden ve Müslüman olmayan üyelerden ikişer olmak üzere Vilâyet Temyiz Divanının dört üyesi değişmiştir.

1874 Vilâyet Temyiz Divanı:²⁴² Başkan henüz tayin olmamıştı

Üyeler: Halil Atik Efendi, Derviş Efendi, Kiki Hacı Salih Efendi, Osib Efendi, Mardıros Efendi, Said Efendi, katibleri geçen yılın katiblerinin aynısıdır.

1874 yılı Meclis-i Temyiz-i Hukuk²⁴³

Başkan Naib Abdüllatif Efendi

Üyeler Arif Efendi, Muhammed Bey, Karabit Efendi, Naum Efendi.

Katibler: Başkâtib Mustafa Efendi, Başkâtib Yardımcısı Nazım Efendi, Mukayyid Hacı Remzi Efendi.

H. 1291 Vilâyet Salnamesi kayıtlarında Vilâyet Temyiz Divanı haricinde birde Temyiz Hukuk Meclisi olduğu görülmektedir. Bu meclis naibin başkanlığında iki Müslüman, iki Hristiyan üyeler üç katib ve bir mukayyiden oluşuyordu.

1875 yılı Diyarbakır Vilayet Temyiz Divanının²⁴⁴ geçen yıllar seçilemeyen başkanı o yıl tayin edilmiş olub Nuri Efendidir. Müslüman üyeler geçen yıl seçilen üyeleridir, Gayr-i müslim üyeliklerinden biri henüz seçilememiştir.

1875 yılı Diyarbakır Temyiz Hukuk Meclisi²⁴⁵

Başkan Ahmed Hamdi Efendi

²⁴¹ H. 1290, DVS, s.

²⁴² H. 1291, DVS, s.46.

²⁴³ H. 1291, DVS, s.48.

²⁴⁴ H. 1292, DVS, s.46.

²⁴⁵ H. 1292, DVS, s.48.

Üyeleri: Arif Efendi Muhammed Bey, Nazım Efendi, Kesper Efendi
Katipleri: Başkâtib İsmail Bey, refiki Hacı Remzi Efendi, Mukayyid Abdullah Efendi, refiki Cemil Efendi'lerden meydana geliyordu. Geçen seneye göre Müslüman olmayan üyelerden birisi ve başkatibi değişmiştir.

1876 yıl Diyarbakır Vilâyet Temyiz Divanı²⁴⁶

Başkan: Naib Ahmed Hamdi Efendi

Üyeler: Halil Atik Efendi, Hacı Salih Efendi, Mukırdıç Efendi, Derviş Efendi, Yusuf Efendi, Agob Efendi.

Katibler: Başkatib Mehmed Şerif Efendi, diğer katibler Abdulkadir Efendi, Hafız Mustafa Efendi.

1877 yılında Diyarbakır Vilâyet Temyiz Divanı'nın²⁴⁷ başkanı Naib Rasim Efendi olub Müslüman, Müslüman olmıyan üyeleri ve katibleri geçen yılın üye ve katiblerinin aynısı olub sadece bir katib artmıştır. Bu katib Süleyman Efendidir.

1877 Yılı Diyarbakır Temyiz Hukuk Meclisi²⁴⁸

Başkan Nuri Efendi

Üyeler: Arif Efendi, İlyas Efendi, Zülfikar Efendi, Kesper Efendi **Katibler:** Başkatib İbrahim Edhem Efendi, Müstantık Nazım Efendi, Mübeyyiz Remzi Efendi, Mukayyid Abdullah Efendi, Mübeyyiz Tahir Bey, Bu meclis geçen yılın meclisinin aynısıdır.

1877-1882 yılları arasında Diyarbakır Vilâyet salnameleri yayınlanmadığı için bu yıllara ait istinaf mahkemeleri kayıtları elimizde bulunmadığından dolayı mahkemelerin yapısını ve üyelerini tespit etmek ve mahkeme teşkilatında gelişmeleri takib edebilmek mümkün olmamıştır.

3- Diyarbakır İstinaf Mahkemeleri

1883 yılında Diyarbakır Vilâyeti istinaf Mahkemesinin durumu²⁴⁹

²⁴⁶ H. 1293, DVS, s.84.

²⁴⁷ H. 1294, DVS, s.94.

²⁴⁸ H. 1294, DVS, s.97.

²⁴⁹ H. 1301, DVS, s.55.

Adliye müfettişi Hafız Rüşdi Efendi, rütbesi salise, 3. mescidi madalyası

Müdde-i Umûmî (Savcı) Fethi Bey" Mütemayyiz

Hukuk Dairesi

Başkan Naib Mustafa Efendi

Üye Hacı Abülhamid Efendi

üye Hacı Hüseyin Efendi

Üye Kazazyan Osib Efendi

Üye Bursalı Mardiros Efendi

Üye Mülazimî Abdülaziz Efendi

Ceza Dairesi

Başkan Halil Bey Salise

üye Sabri Efendi

üye Abdülkadir Ağa Kapucıbaşı

üye Yusuf Efendi

üye Karabet Efendi

üye Mulazimî Rıfat Efendi

İstinaf Mahkemesi Kalemî

Başkatib Abdülkadir Efendi

Zabit katibleri

Muhlis Efendi, Şevki Efendi

Tevfik Efendi, Sadık Efendi

1883 yılındaki adliye kayıtlarından daha önceki yıllardaki Meclis adını alan mahkemelerin yapılarındaki teşkilatlanma gelişerek istinaf mahkemesinin çatısı altında ayrı ayrı hukuk ve ceza daireleri oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca adliye Müfettişliği adı altında bir memuriyet görülmektedir.

1884 yılı Diyarbakır Vilâyet salnamesinde adliye²⁵⁰ ile ilgili kayıtlar aşağıdaki gibidir.

Adliye Müfettişi Hafız Rüşdi Efendi

İstinaf Mahkemesi

Müdde-i Umumî Fethi Bey

Hukuk Dairesi

başkan Naib Mustafa Efendi

²⁵⁰ H. 1302, DVS, s.64.

üye Zülfizâde Ali Efendi İstabl-i amire

üye Hocaşade Abdi Efendi

üye Kazâziyân Ohannes Efendi

Üye Bursalı Mardiros Efendi

Üye Mülâzimâ Abdulaziz Efendi

Ceza Dairesi

Başkan Nacmi Efendi

üye Hacı Abdülkadir Paşa Mir'i miran

Üye İskenderpaşazzade Yusuf Bey

Üye Mihail Efendi Salise 4. meçidi

Üye Agob Lütü Egendi

Üye Mülazimi Tevfik Bey

Başkatib Abdülkadir Efendi

Zabıt Katibleri

Sadık Efendi, Mühlis Efendi

Sabit Efendi, Şevki Efendi

1884 yılı istinaf mahkemesi kayıtların 1883 yılı mahkemesi kayıtları ile karşılaştırıldığı zaman hukuk dairesinin iki Müslüman bir Müslüman olmıyan üyesi, ceza dairesinin ise başkan da dahil olmak üzere bütün üyelerinin değişmiş olduğu görülür. Katib kadrosiu geçen yılın aynısıdır.

1890 Diyarbakır Vilâyeti İstinaf Mahkemesi ²⁵¹

Müdde-i Umumî Mehmed Tayyib Bey

Hukuk Dairesi

Başkan Naib Abdurrahman Nesib Efendi İzmir Payesi

üye: Hacı Sadık Efendi

²⁵¹ H. 1308, DVS, s.59.

üye Hacı Şerif Efendi

Üye Handanyan Karabet Efendi

üye Laviç Efendi

üye Mülazimî Muhlis Efendi

Ceza Dairesi

Başkan İsmail Hakkı Bey sâlise

üye Emin Efendi mütemayyiz

üye Mustafa Nüzhet Bey salise

üye Boyacıyan Osib Efendi

üye Kazazyan Ohannes Efendi

üye Mülâzimî Abdülgâni Efendi

Müdde-i Umumî katibi Mehmed Ali Efendi

İstinâf Mahkemesi Kalemî

Başkatib Abdülkadir Efendi rabia

Zabit Katibleri: Necmeddin Efendi, Sabit Efendi, Said Efendi, Abdurrahman Efendi, mübâşir sayısı dört

4- Bidayet Mahkemeleri

1890 Bidayet Mahkemesi²⁵²

Müdde-i Umumî muavini Tevfik Efendi

Hukuk Dairesi

Başkan Rasim Efendi

üye Hüseyin Efendi

üye Hena Necmi Efendi

üye Mülazimi Said Efendi

²⁵² H. 1308, DVS, s.60.

Ceza Dairesi

Başkan: İrfani Efendi

üye Hacı Hamde Bey

üye Zihni Efendi

üye Mülazimi Abdurrahman Bey

Bidayet Mahkemesi Kalemi

Başkatib Tevfik Bey

Zabıt Katibleri: Müderris Mesud Efendi, Hacı Zülfikar Efendi, Tâhman Efendi

Haçator Efendi

Müstantık Mehmed Remzi Efendi, muavini Ahmed Bey, Mukayyid Vekili Natık Efendi, İcra memuru Artın Efendi, Mukavelat muhassiri İsmail Efendi, mahkemenin iki mübaşiri vardı.

1890 yılı Diyarbakır. Vilâyeti Adliye kayıtlarında geçen istinaf ve bidayet mahkemesi kayıtları bu mahkemelerin örgütlerinin daha geliştiğini göstermektedir.

1894 yılı Diyarbakır Vilâyeti mahkeme kayıtları²⁵³ önce ki yıl kayıtlarından teşkilat bakımından bir farklılık göstermemektedir. Dolayısıyla memurların liste devamlı tekrarından kaçınmak için bu listeleri verme yi gerekli bulmadık

1898 yılı Diyarbakır Vilâyeti Salnamesinde Adliye ilgili istinaf ve Bidayet Mahkemesi kayıtlarında adliye teşkilatında yeni kurumların oluştuğu görülmektedir. Bunların ilki Encümen-i Adliyye adı altında İstinaf ve Bidayet mahkemeleri reisleri, bunların ceza daireleri reisleri ve müdde-i Umumîlerinden meydana gelen altı kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonunun ayrıca bir de katibi bulunuyordu. Bu encümeni meydana getiren üyelerin adları aşağıda verilecektir.

Encümen-i Adliyye²⁵⁴

Başkan İstinaf Mahkemesi reis-i Evveli Mehmed Tevfik Efendi

üye: İstinaf Mahkemesi ceza reisi Hüseyin Yayha Efendi

²⁵³ H. 1312, DVS, s.52-53.

²⁵⁴ H. 1316, DVS, s.52.

üye İstinaf Müdde-i Umumîsi Sıdkı Efendi

üye Bidayet mahkemesi reis-i evveli Ali Naili Efendi

üye Bidayet Mahkemesi ceza reisi Necib Efendi

üye Merkez Mudde-i Umumî muavini Necati Efendi

Üye Encümen Katibi Mehmed Tevfik Bey

İkinci önemli değişiklik ilk defa raslanan icra dairesi, mukâvelât dairesi gibi daireler ile dava vekilleri yani avukatlık kurumunun ortaya çıktığı görülmektedir.

İcra Dairesi²⁵⁵

İcra memuru Said Efendi, İcra mübaşiri İbrahim Halil Efendi

Mukavelât Dairesi

Mukavelat muharriri Ömer Efendi, Refiki İbrahim Efendi

Avukatlar

Natık Efendi, Kırakos Efendi, Bıgos Efendi

1899²⁵⁶ 1900²⁵⁷ yılları adliye kayıtları yukarıdaki kayıtların aynısı olup önemli bir değişiklik olmadığı için memurların isimlerini vermedik.

1901 yılında Diyarbakır Vilâyetinde Adliye Daireleri²⁵⁸

Vilâyet Adliye Müfettişleri

İsmail Sami Efendi Mütamayyiz, Yordanaki Efendi

Adliye Encümeni

rütbe

Başkan: İstinaf Mahkemesi reis-i evveli Hasan Efendi	-
üye İstinaf Mahkemesi ceza reisi Tevfik Efendi	-
üye İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumîsi Hikmet Beğ	-

²⁵⁵ H. 1316, DVS, s.54.

²⁵⁶ H. 1317, DVS, s.67, 68, 69.

²⁵⁷ H. 1318, DVS, s.70, 71, 72.

²⁵⁸ H. 1319, DVS, s.71, 72, 73.

üye Bidayet mahkemesi reis-i evveli Sadullay Beğ	Sâniye
üye Bidayet mahkemesi Ceza reisi Ali Efendi	-
üye Merkez Müdde-i Umûmî muavini Hilmi Efendi	-
Encümen Kâtibi Mehmet Tevfik Beğ	salisa

İstinâf Hukuk Dairesi

Başkan Hasan Efendi

Üye Emin Efendi

üye Zülkifil Beğ

üye Mülâzimi Abdülkadir Efendi

üye Cenahullah Efendi

üye Kazazyan Ohannes Efendi sâniye

İstinâf Ceza Dairesi

Başkan Tevfik Efendi

üye Mustafa Beğ saniye,

üye Handaniyan Karabet Efendi sâlise

üye Riza Efendi sâniye

üye Çıracıyan İstepan Efendi

İstinâf Kalemî

Başkatip Tevfik Beğ sâlise

Hukuk dairesi zabıt katibi Abdülcelil Efendi

Hukuk dairesi Zabıt katibi Mehmet Kemal Efendi

ceza dairesi zabıt katibi Mehmet Mısri Efendi

Ceza dairesi zabıt katibi Sabit Efendi

Bidayet Hukuk Dairesi

Başkan Sadullah Efendi

üyeler: Zülfî Beğ

sâlise

Papasyan Yusuf Efendi,

Mülazimi Ömer Efendi

Bidayet Ceza Dairesi

Başkan Ali Efendi

Üyeler: Abdülaziz Efendi, Said Efendi, Mülâzimi Abdurrahman Efendi
Müdde-i Umûmî Muavini Hilmi Efendi

Bidayet Kalemi

Başkatib Osman Nuri Efendi

sâlise

Hukuk zabıt katibi Cemil Efendi, Ceza zabıt katibi Tevfik Efendi, Hukuk Zabıt
katibi Tohman Efendi, Ceza zabıt katibi Abdullah Efendi

İstintak Dairesi

Başmustantik Tevfik Efendi, İkinci Mustantik Arif Efendi

Mustantik Mukayyidi Tevfik Efendi

Mukâvelat Dairesi

Mukâvelat muharriri Mehmed Ali Efendi, refiki İbrahim Efendi

Dava Vekilleri

Mehmed Efendi, Natık Efendi, Boğos Efendi, Kırakos Efendi

1900 1901 yıllarında Diyarbakır İstinaf Mahkemesinde, tahrik, rüşvet bilerek isteyerek adam öldürme, istemeyerek adam öldürme, şiddet vurarak uzuv kesme, zorla kötü iş yapma, çorla yetişkin kaçırma, cinayet konusunda yalan söyleme, yaralama yoluyla hırsızlık, zor kullanarak hırsızlık, duvar delerek veya kapı açarak hırsızlık, darbeyle adam öldürme, öldürme amacıyla silah göstermek ve çeşitli suçların sebep olduğu cinayetlerle ilgi görüşülen davalar sonunda 95 kişi berat etmiş, 272 kişi cinayetle mahkum, cinayetle mahkum olanların 3'ü idam, diğerlerine de çeşitli cezalar verilmiştir. Ayrıntılar için aşağıdaki tablo 1'e bakınız. ²⁵⁹

²⁵⁹ H. 1319, DVS, s.24.

Cinâyetle Mahkûm Olanların Derecei Mahkûmiyetlerini Mübeyyin Cedveldir.
Tablo 6

NEV'İ CİNAYET															
Tahrîk ve ittifak-ı Fesad	4	4	3	1	4	6				48					48
Rüşvet	2	2	2		2	14									
'Ammden Katl-i Nefs	3	3	3		3	7				8	8		3	2	3
Mîn Gayr-i Ta'ammüd Katl-i Nefs	10	31	31	10	41	27				92	92			49	43
Darb ve Cerh Şedid ve Kat'i Uzv	2	1	3	3	3					3	3		3		
Cebren Fî'l-i Şeni		3	3	3	3	1				4	4		4		
Cebren Fî'l-i Şeni'		5	5	4	1	5	4			6	6		6		
Cebren Balığa Kaçırnak	1	2	3	3	3	2				1		1	1		
Mevadd-i Cinaiyede Yalan Söylemek	6	2	8	6	2	8	7			25	25		22	3	
Mu'amele-i Şedide İcra ve Cerh ile Hırsızlık		7	7	5	2	7				25	25		24	1	
Mu'amele-i Şedide İcrasıyla Bila Cerh Hırsızlık	5	15	20	18	2	20	15			25	23	2	25		
Darben Katl		4	4	4		4	1			4	4			2	2
Katl Kasdıyla Teşhir-i Silah	2	9	11	10	1	11	10			22	22		12	1	9
Mütenevvi'a	3	1	4	3	1	4	1			9	9				9
YEKUN	29	89	118	98	20	118	95	67	272	269	3	100	56	56	57

Mübeyyin Cedveldir

Tablo 7

MENŞE'İ DE'AVİ		315 Senesinden Müdever De'avi	316 Senesi Zarfında Vurud İden De'avi	YEKUN	Gıyabi	Vicahi	YEKUN	Vazife Haricinde Bulunan De'avi	Redd Olunan De'avi	Kabul Olunan De'avi	YEKUN	Mikdar-ı Muayyen Üzerine Verilen İlamat	Mikdar-ı Gayr-ı Mu'ayyen Üzerine Verilen İlamat	YEKUN	Meslağ-ı Müdde'a	Meblağ-ı Mahkûm	Ahz Olunan İ'lam-ı Harici	Müddet-i Nizamıyesi Munkazıyye Olub İbtal İdilen De'avi	Sene-i Atıyye Devr İdilen De'avi		
İltizam-ı Varidat-ı Devlet	8	13	21	5	3	8				8	8	5	3	8	43467	43467	1100	1	12		
	12	23	45		20	20			7	13	20	2	18	20	3200	3200	2480	9	16		
		5	5	4	1	5			1	4	5	4	1	5	3911	2911	220				
	15	31	46	14	13	27	1	1	1	25	27	23	4	27	50810	50157	1440	12	7		
	3	3	6	1	2	3	1	1	1	1	3	1	2	3	700	700	220	2	1		
	3	13	16	3	10	13	1	1	1	11	17	10	3	13	27672	27672	790	1	2		
		1	1	1		1	1		1	6	1		1	1			100				
	9	44	53	5	13	18		6	12	18	18	9	9	9	12846	12846	1340	15	20		
De'avi-i Mütenevvi'a-i Hukûkiye	1	5	6	2	3	5			2	3	5	3	2	5	4165	4165	320		1		
	51	148	199	34	66	100	3	20	77	100	57	43	100	14677	14511	8010	40	59			
YEKUN																					

1900-1901 Yıllarında Diyarbakır Bidayet Mahkemesinde aşağıdaki adı geçen Devlet iltizam gelirleri, emlak tasarrufu, kira-kiracı, alacak verecek kefalet, alım-satım, emanet ve çeşitli hukuku ilgilendiren konuları içiren toplam yüz doksandokuz dava gelmiş olup bu davaların o yıl içinde yüz tanesi hükme bağlanmıştır. Ayrıntılar için Tablo 2'ye bkz.²⁶⁰

1905'de Diyarbakır Adliye Daireleri

Adliye Müfettişi İsmail Hakkı Efendi

Adliye Encümeni

Başkan İstinaf Mahkemesi reis-i evveli Naib Ömer Lütfi Efendi

üye: İstinaf Mahkemesi Ceza reisi Tevfik Efendi

üye İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umûmîsi Salim Efendi

üye Bidayet Mahkemesi reis-i evveli Tevfik Efendi

üye Bidayet mahkemesi ceza reisi Mesud Efendi

üye Merkez Müdde-i Umûmî muavini İsmail Efendi

Encümen Katibi Yusuf Efendi

İstinâf Hukuk Mahkemesi

Başkan Naib Efendi

üyeler: Arif Bey, Abdülgani Bey

saniye

Bogos Efendi

saniye,

Çermikliyan Said Efendi, Mülazimi Abdülkadir Efendi

İstinaf Ceza Dairesi

Başkan Tevfik Efendi

üyeler : Zülkifil Bey, Zülfi Bey Sâlise, 4. mecide, Çıracıyan İstipan Efendi, Papazyan Yusuf Efendi, Mülazimi Ziya Efendi

İstinaf Kalemi

²⁶⁰ H. 1319, DVS, s.38.

Başkatib Yusuf Efendi

Hukuk dairesi zabıt katibi Arif Efendi

Hukuk dairesi zabıt katibi Mehmed Kemal Efendi

Ceza dairesi zabıt katibi Tefvik efendi

Ceza dairesi zabıt katibi Tefvik efendi

Bidayet Hukuk Dairesi

Başkan Tefvik Efendi

üyeler Mustafa Efendi, Hanna Necmi Efendi, Mülazimi Abdülcélil Efendi.

Bidayet Ceza Dairesi

Başkan Mesud Efendi

Üyeler Sabri Efendi, Aleksar Efendi, Mülâzimi Abdurrahman Efendi, Müdde-i

Umumî muavini İsmail Efendi

Bidayet Kalemi

Başkatib Naili Efendi

Hukuk zabıt katibi Cemil Efendi, ceza zabıt katibi Zialnon Efendi, Hukuk

Zabıt katibi Tohman Efendi, ceza zabıt katibi Hamit Efendi

İstintak Dairesi

Başmüstantik İbrahim Efendi, yardımcılığı boş, müstântik mukayyidi Fevzi

Bey.

İcra Dairesi

İcra memuru Said Efendi, icra mübâşiri İbrahim Halil Efendi

Mukavelat Dairesi

Mukavelat muharriri Ömer Bey, arkadaşı Süleyman Efendi

Avukatlar

Mehmed Ali Efendi, Natık Efendi, Kirakös Efendi, Kivork Efendi, Karabet Efendi

1905 yılındaki Diyarbakır Vilâyeti Adliye kayıtlarından istinaf ve bidayet mahkemelerinin birer ceza ve hukuk daireleri ve bu dairelerin her birinin birer yazı kalemi olduğunu ayrıca sorgu hakimliğinin ve icra dairesinin kurulduğunu, yine sözleşmelerin yapıldığı bir noter dairesinin, noterlik ve avukatlık kurumlarının geliştiğini görmekteyiz. Böylece incelediğimiz dönemde adli alanda yapılan reform ve gelişmelerle günümüz adliye teşkilatının temeli o dönemlerde atılmış olunduğu görülmektedir.

5- Ticaret Meclisleri (Ticaret Mahkemeleri)

Avrupa ülkeleriyle gelişen ticari ilişkiler, ortaya çıkan yeni ekonomik anlaşmazlıklar imparatorluk bünyesinde yeni bir örgütlenmeyi zorunlu hale getirdi. Başta İstanbul olmak üzere, önemli büyük Vilâyet merkezlerinde 1846'dan itibaren Ticaret Mahkemeleri kurulmaya başlandı. Bu mahkemelerin yaygınlaşarak örgütlenmeleri ancak 1861'den sonra mümkün olmuştur.²⁶¹

Vilâyet Ticaret Meclisinin statüsü H. 1281 (1864) Vilâyet Nizamnamesinin 23. maddesi ile düzenlenmiştir.²⁶² Bu maddeye göre: Vilâyet ve sancak merkezlerinde bir ticaret meclisi olacak bu meclis bir başkan ve yeteri kadar üyeden kurulacaktır. Dönemin Ticaret anlayışına uygun olarak kurulduğu yerin tüccarlarından ve esnaf temsilcilerinden oluşuyordu.²⁶³ Bu meclisler ayrıca liva Ticaret meclisleri kararlarının istinaf yeridir.²⁶⁴ Bu kurullar Ticaret Nezaretine bağlıdır. Yörenin tüccar ve lonca temsilcilerinden uygun görülenlerin üyeliği Bakanlığın onayı ile kesinleşiyordu. Bir başkan iki daimi üye ve dört geçici üyeden meydana geliyordu.

1868 yılında Devlet genelinde toplam 68 Vilâyet ve liva merkezlerinde bulunuyordu.²⁶⁵ 1875 yılına gelindiğinde bu sayı 120'ye ulaşmıştır. Önce ticaret

²⁶¹ Çadircı, age, s.280.

²⁶² "Kanun-u Ticaretin taîn itdiği şekil ve usulde olmak ve vezaif-i mertebesi kanun-u mekurun tahtid eylediği derecede İfa eylemek üzere bir reis-i mahsus ile müteadid a'zâdan mürekkeb olarak Vilâyetin bir meclis-i ticareti olacak ve işbu meclis sancaklar Meclis-i hükümlerini istinaf idecektir." Düstur I, C. I, s.612.

²⁶³ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.151; Ortaylı, age, s.80, 81, Çadircı age, s.268.

²⁶⁴ Düstur I, C. I, s. 612.

²⁶⁵ Karal, age, C.VII, s.169; Çadircı, age, s.268; Ortaylı, age, s.81.

Nezaretine bağılı olarak çalışırken 1875 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Ticaret Mahkemeleri adalet bakanlığına bağlanmıştır.²⁶⁶

H. 1318 Diyarbakır Vilâyet salnamesine göre bu mahkemeler daha sonraları örgütlerinde yapılan yeni düzenlemelerle Ticaret odaları adını almışlardır. 1900 yılında Diyarbakır Ticaret Odası bir başkan, yedi üye bir katibden oluşuyordu.

Diyarbakır Ticaret Mahkemeleri

1869 yılında Ticaret Mahkemesi²⁶⁷

Başkan Muhammed Efendi rikab Kapucıbaşı

Daimi üyeler

Mustafa Ağa, İshak Efendi

Geçici üyeler: Hacı Osman Ağa, Derviş Efendi, Mensur Efendi, Karabet Efendi Katib Bogos Efendi.

1869 yılında Diyarbakır Ticaret mahkemesi bir başkan iki daimi üye dört geçici üye ve bir katibden oluşuyordu.

1870 yılı Diyarbakır Ticaret Mahkemesi üyeleri²⁶⁸ 1869 yılı üyelerinin aynısı olup değişmemiştir.

1871 yılında Diyarbakır Ticaret Mahkemesi geçici üyelerinden²⁶⁹ sadece biri değişmiş bu değişiklik eski üye Hacı Osman Ağanın yerine Muhammed Efendi'nin geçmesi şeklinde olmuştur.

1872 Diyarbakır Ticaret Mahkemesi üyelerinden başkan ve daimi üyeleri 1869'dan beri devam eden üyeler olup o yıl sadece geçici üyeler değişmiştir. 1872 yılında geçici üyeleri²⁷⁰ Muhammed Efendi, Hacı Osman Efendi, Artin Efendi, Laviç Efendidir.

1873 yılında Diyarbakır Ticaret Mahkemesi'nin bütün üyeleri değişmiş olup sadece katibi değişmemiştir.

²⁶⁶ Çadırcı, age, s.281.

²⁶⁷ H. 1286, DVS, s.44

²⁶⁸ H. 1287, DVS, s.44

²⁶⁹ H. 1288, DVS, s.44

1872 Yılı Ticaret Mahkemesi²⁷¹

Başkan Mustafa Ağa

Daimi Üyeler: Abdülhamid Efendi, Bedon Efendi,

Geçici Üyeler: Zülfikar Efendi, Hacı Hüseyin Efendi, Fetullah Efendi, Tomes Efendi, Katib Bogos Efendi

1874 yılındaki Diyarbakır Ticaret Mahkemesi üyelerinden geçen yıla göre sadece geçici üyelerinin birinde bir değişiklik olmuş olup geçen yılki üyelerden Tomes Efendi'nin yerine Arkil Efendi²⁷² geçmiştir.

1875 yılı Diyarbakır Ticaret Mahkemesi üyelerinden başkanı ve daimi üyeleri 1873 yılındaki başkan ve üyelerinin aynısı olup geçici üyelerin hepsi aşağıda verildiği gibi değişmiştir.

1875 yılı Ticaret Mahkemesi geçici üyeleri²⁷³: Hacı Derviş Efendi Abiş Efendi, Bedros Efendi, Bedon Efendi. Dikkate değer başka bir özellik o yıl geçici üyelerden Müslüman olmayan üyelerin sayısının ikiye çıkmış olmasıdır.

1876'da Diyarbakır Ticaret mahkemesi üyelerinde²⁷⁴ önceki yıllara nazaran şu değişiklikler olmuştur: 1873 yılından beri başkanlığını sürdürmüş olan Mustafa Ağa'nın yerine Hacı Muhammed Efendi başkan olmuştur. Ayrıca bir önceki yıl sayılar dört olan geçici üyelerin sayısının Abdülhamid Efendi'ninde katılmasıyla beşe çıktığı görülmektedir.

1877 yılında yine Ticaret mahkemesinin geçici üyeleri değişmiştir.

Geçici Üyeler: Hacı Ali Efendi, Mıkırdiç Efendi, Mustafa Ağa, Fethi Efendi.

Yukarıda 1869 yılından itibaren verdiğimiz Diyarbakır Ticaret mahkemesi üyelerin'in durumunu verilen dokuz yıl içinde değrelendirdiğimiz zaman başkan ve daimi üyelerinin yaklaşık üç yılda bir değiştiğini geçici üyelerin ise aşağı yukarı hemen hemen her yıl değiştiğini, değişen geçici üyelerin birkaç yıl sonra tekrar

²⁷⁰ H. 1289, DVS, s.46.

²⁷¹ H. 1290, DVS, s.48.

²⁷² H. 1291 DVS, s.50.

²⁷³ H. 1292, DVS, s.49.

²⁷⁴ H. 1293, DVS, s.87.

geçici üye veya daimi ve yahutda başkan oldukları görüldüğü gibi, geçici üye toplam sayıların zaman zaman dörtten beşe çıktığı ve tekrar dörde indiği görülmektedir.

1877'den 1882 yılına kadar Vilâyet salnameleri yayınlanmadığı için Diyarbakır Ticaret Mahkemelerinin üyelerini tespit etmek mümkün olmamıştır.

1883 yılında Diyarbakır Vilâyet Ticaret Mahkemesi²⁷⁵

Başkan Hacı Muhammed Efendi

Daimi Üyeler: Mehmed Efendi, Bedon Efendi

Geçici üyeler: Hacı Hüseyin Ağa, Taşçıyan Tames Ağa, Anton Efendi ve bir üyelik münhal (boş)

Başkatib: Ferhad Efendi, ikinci katib Tohman Efendi 1883 yılı kayıtlarını daha önce ki yıllara ait kayıtlarla genel olarak karşılaştırdığımız zaman bu mahkemelerde giderek Müslüman alımıyan üyelerin sayısının arttığı görülmekte olup bu durum da bize gayrimüslimlerin gittikçe şehrin ticaret hayatını ele geçirdiklerini göstermektedir. Ayrıca dikkate değer başka bir değişiklik Ticaret mahkemesi katib sayısının birden ikiye çıkmış olmasıdır.

1884' yılında Diyarbakır Ticaret mahkemesi başkanı, daimi ve geçici üyeleri geçen yıl üyelerinin aynı olup sadece geçen yılki ikinci katib Tohman Efendi başkatib olmuş ikinci katibliğe ise Patris Efendi birisi getirilmiştir.²⁷⁶

1890 yılına ait Vilâyet salnamesinde²⁷⁷ Ticaret mahkemesi kayıtlarına raslanmamıştır. O yıl ya Ticaret mahkemesi örgütü dağılmıştı veyahutta kayıtların salname'ye geçirilmesi unutulmuştur.

1894 yılı Diyarbakır Vilâyeti Ticaret Mahkemesi²⁷⁸

Başkan Bidayet Hukuk Reisi Rasim Efendi

Daimi üyeler: Hukuk dairesi üyesinden Hafız Ömer Efendi

Hukuk dairesi üyesinden İstipan Efendi

²⁷⁵ H. 1301, DVS, s.61.

²⁷⁶ H. 1302, DVS, s.71.

²⁷⁷ bkz. H. 1308, DVS,

²⁷⁸ H. 1312, DVS, s.55.

Geçici üyeler: Tüccardan Hacı Ganizade Mehmed Efendi

Tüccardan Hazik Efendi

Tüccardan Dikranyan Tomas Efendi

Tüccardan Faruşyan Tatiyos Efendi

1894 yılı Ticaret Mahkemesi kayıtlarından bu mahkemenin toplam altı üyesinin dördünün gayrimüslim olduğu görülmekte olup daha önce yukarıda değindiğimiz üzere şehrin ticari hayatını ele geçirmeye başlayan gayri müslimlerin bu yıllarda Müslümanlar aleyhine ticaret hayatına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

1898²⁷⁹ 1899²⁸⁰ yıllarındaki Vilâyet salnamelerinde Ticaret Mahkemesi kayıtlarına rastlanmamıştır.

1900 yılında bu mahkemelerin yapılarında ve adında meydana gelen değişikliklerle Ticaret odası adını almışlar.

1900 Yılıının Diyarbakır Ticaret Odası²⁸¹

Başkan Mehmed Faik Efendi

Üyeler

Hazık Efendi, Mustafa Efendi., Mahmud Efendi, Hacator Efendi, Karabet Efendi, Tatos Efende, Mıkırdiç Efendi, O yılda Ticaret odası bir başkan yedi üyeden meydana geliyordu. Bu üyelerin beş tanesi gayri müslim idi.

1901 yılı Diyarbakır Ticaret odası²⁸² üyelerinin tamamı bir önceki yılın aynısı olup üyeleri değişmemiştir.

1905'de Diyarbakır Ticaret Odası²⁸³

Başkan Bekir Efendi

Üyeler

²⁷⁹ H. 1316, DVS'ne bkz.

²⁸⁰ H. 1317, DVS'ne, bkz.

²⁸¹ H.1318, DVS, s.73.

²⁸² H. 1319, DVS, s.73.

²⁸³ H. 1323, DVS, s.73.

Hacı Hüseyin Efendi, Abdurrahman Ağa, Feyzi Efendi, Hacator Efendi, Anton Efendi, İstipan Efendi, Agob Efendi, Mıkırdıç Efendi, Katib Ziya Efendi,

1905 yılında üye sayısı 1900 yılına göre yediden sekize çıkmış olup bu sayı Müslüman üyelerin ikiden üçe çıkmasını sağlamıştır.

6- Şeriat Mahkemeleri

Tanzimat'tan önce cezaya, ticarete ve hukuka dair her türlü davalar şer'i mahkemelerde görüşülüyordu. Gülhane hattının ilanı üzerine yukarıda ifade edildiği şekilde şer'ie mahkemelerinin dışında ceza ticaret ve hukuk mahkemeleri kurulmaya başlayınca, şer'ie mahkemelerinin yetkileri daraldı.²⁸⁴ Bu mahkemeler, evlenme, boşanma, miras gibi konularda yalnız İslam halkının husûsi hukuk ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir görevi sürdürdüler.²⁸⁵ Abdülmecid devrinde bu mahkemelerle ilgili olarak bazı yenilikler yapıldı. Abdülmecid devrine kadar, kadıların bağlı bulundukları kazaskerlik makamlarının mercii sadrazam idi. Bu tarihten sonra şeyhülislam oldu. Bu devirde Şeyhülislamlığa bağlı bir fetvahane kuruldu. Kadılık Mesleğinin şeref itibarının yükseltilmesi için "Medresetül-Kuzat" kuruldu.²⁸⁶

Şeriat mahkemeleri bu dönemde naib başkanlığında başkâtib ve muhızrlardan oluşan yapısını koruyordu. Naiblerin durumu yeniden ele alınmış bir ceza yasası ile suç işlemleri önlenmek istenmişti. 5 Nisan 1855 tarihinde ilan edilen yeni "Nüvvab Nizamnamesi" ile naiblerin atanma görev ve yetkileri ayrıntılarıyla belirlenmişti. Buna göre, İmparatorluk sınırları içindeki Şer'i mahkemeler beş sınıfa ayrılıyor. rütbe ehliyet ve haysiyetlerine göre, buralarda hizmet yapacak naibler de sınıflandırılıyorlardı. Her grup, kendine ayrılan kazalarda görev süresini tamamladıktan sonra imtihanla bir üst dereceye geçebileceklerdi.

Naibler hem nizâmiye ve hem de şeriat mahkemelerinde başkan olarak görev yapıyorlardı. Ancak Tanzimat öncesi etkinliklerini ve saygınlıklarını yitirmişler, şehrin yönetimi işlerine karışmayan gerçek bir yargıç (hakim) durumuna gelmişlerdir.²⁸⁷

²⁸⁴ Karal *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.154.

²⁸⁵ Çadırcı, age, 282.

²⁸⁶ Karal age, s.155.

²⁸⁷ Çadırcı, age, s.283.

1866 ile 1888 yılları arasında şeriat yasalarının Hanefî yorumu ile yeniden düzenlenerek modern bir şekilde hazırlanan Mecelle²⁸⁸ aslında Nizamiye mahkemelerinin ihtiyacı göz önünde tutularak hazırlanmasına rağmen şer'iat mahkemelerinde de uygulanması istenmiştir.²⁸⁹

Diyarbakır Şeriat Mahkemesi

Diyarbakır Şeriat Mahkemesi 1869 yılında şehir dışında bulunan hükümet konağının bir odasında çalışmaları sürdürüyordu. Bu mahkeme memurlarının ikamet ettikleri odanın karşısında bulunan eşyanın tavanı yıkılmaya yüz tuttuğu için mahkeme memurları için tehlikeli bir durum arz ediyordu. Bu durumun giderilmesi için keşif bedeli olan ikibin kuruşla tamir edilmesine karar verilmiştir.²⁹⁰

1869 yılına ait Diyarbakır Vilâyeti salnamesinde Şer'îye Mahkemesi ile ilgili kayıtlarda sade katiblerin isimleri geçmektedir.

Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi Memurları:²⁹¹ Birinci Katib Şakir Efendi, arkadaşı Mustafa Vasıf Efendi, Mukayyid Hüseyin Efendi.

1870 yılı Diyarbakır Şer'îye mahkemesi²⁹² kayıtları 1869 yılı kayıtlarının aynısıdır.

1871-1873 yıllarına ait Diyarbakır Vilâyet salnameleri²⁹³ kayıtlarında o yıllara ait şeriat mahkemeleri memurlarının kayıtlarına raslanmamıştır. Bu durum şeriat mahkemelerinin önemlerini kaybetmelerine bağlanabilir.

1870 yılından sonra şer'îye mahkemeleri kayıtlarına 1874 yılında rastlamaktayız.

1874 yılı Diyarbakır Şer'îye mahkemesi memurları²⁹⁴

Başkâtib Salih Feyzi Efendi Müderris

²⁸⁸ Karal, ag.e., C.VII, s.345; Shaw, age, s.156.

²⁸⁹ Çadırcı, age, s.283.

²⁹⁰ BA, irade-Şurayı Devlet, 11 Şaban 1289 tarihli Arz tezkeresi, No 1098.

²⁹¹ H. 1286, DVS, s.45.

²⁹² H. 1287, DVS, s.46.

²⁹³ H. 1288, H.1289, H.1290 Diyarbakır Vilâyeti salnamelerine bkz.

²⁹⁴ H. 1291, DVS, s.46.

Diğer katibler: Ali Rıza Efendi, Hüseyin Fehmi Efendi, Ömer Fevzi Efendi, Hacı Bekir 1874 yılında Diyarbakır Şer'îye mahkemesi beş katibden oluşuyordu.

1875-1877 yıllarında Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi memurları²⁹⁵ geçen yılın memurlarının aynısı olup yine memurlar değişmemiştir.

1883'de Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi²⁹⁶

Başkatib Abdulkadir Efendi

Ali Rıza Efendi, Ömer Efendi, Abdulkadir Efendi, Zülfikar Efendi, İcra memuru Fetullah Efendi salise 4. mecdi; Mukavelat muharriri Kivork Efendi, Hükümet davatekili İbrahim Efendi.

Yukarıdaki kayıtlardan Diyarbakır Şer'îye mahkemesinin kadrosuna mukavelat memuru, icra memurlu dava vekili gibi memurların katılarak kadronun genişlediği görülmektedir.

1884 Yılında Diyarbakır Şer'îye Mahkemesinin²⁹⁷ memurları değişmemiştir.

1890 yılı Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi:²⁹⁸

Başkatib Abdülkadir Efendi

Diğer katibler: Ömer Efendi, Zülfikar Efendi, Seyfullah Efendi, Şükri Efendi
Diyarbakırda bulunan diplomalı avukatlar: Hükümet dava vekili Ömer Ali Efendi
Debbağyan Natık Efendi, Dirkopriyan Boğos Efendi, Çelebyan İrmuş Efendi,
Aynükyan Kirakös Efendi.

1890 yılı kayıtlarında şer'îye mahkemesi memurlarının yanında diplomalı avukatların adları da verilmiş olup o yıllar şehirde avukatlık mesleğinin gelişmişse olduğu anlaşılmaktadır

1894 yılında Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi:²⁹⁹

²⁹⁵ H. 1292, DVS, s.46; H. 1293, DVS, s.46; H. 1294, DVS, s.94.

²⁹⁶ H. 1301, DVS, s.61.

²⁹⁷ H. 1302, DVS, s.61.

²⁹⁸ H. 1308, DVS, s.60.

²⁹⁹ H. 1312, DVS, s.53.

Başkatib Abdülkadir Hakkı Efendi, Edirne Müderrisi Mukayyid Ömer Lami Efendi, Zabıt katibi Zülfikar Efendi Müsevvidler: Mehmed Şükri Efendi, Necib Efendi, Mübeyyiz Halil Sırrı Efendi.

Yukarıdaki kayıtlardan 1894 yılında Diyarbakır Şer'ie mahkemesi'nin yeniden teşkilatlandığı görülmektedir.

1898 Yılında Diyarbakır Şer'ie Mahkemesi:³⁰⁰

Başkatib Abdülkadir Efendi

Mukayyid Yusuf Necib Efendi, Zabıt kâtibi Zülfikar Efendi

Müsevvidler. Mehmed Şükri Efendi, Ahmet Efendi,

Mübeyyizler: Halil Sırrı Eendi, Sıdkı Efendi

1898 yılında Diyarbakır şer'ie mahkemesinin önceki yıllara nazaran kadrosunu daha da genişleterek mübeyyiz sayısının bir'den iki'ye çıktığı görülmektedir.

1899-1900 yıllarında Şeriye mahkemesinin³⁰¹ memurları bir önceki yıl memurlarının aynısıdır.

1901 Yılında Diyarbakır Şer'ie Mahkemesi:³⁰²

Başkatib Şükri Efendi

Mukayyid Yusuf Necib Efendi, Zabıtkatibleri: Zülfikar Efendi, Abdürrezzak Efendi, Mesevvid Ahmed Efendi, Mübeyyiz Halil Sırrı Efendi 1901 yılı Diyarbakır Şer'ie mahkemesinin durumunda bazı değişiklikler olmuştur. 1883 yılından itibaren Başkatib olan Abdülkadir Efendi'nin yerinde başkatib olarak Şükri Efendi'yi görmekteyiz Ayrıca daha önceki yıllarda ikişer tane olarak görünen mübeyyiz, mukayyid, müsevvid kadrolarının sayısı bir'e düşmüş eksilen bu üç kadronun yerine iki zabıtkatibliği kadrosu getirilmiş olup daha önce altı olan memur kadrosu böylece beş'e düşmüş oluyordu.

³⁰⁰ H. 1316, DVS, s.53.

³⁰¹ H. 1317, DV, s.66, H.1318, DVS, s.70.

³⁰² H. 1319., DVS, s.70.

1905 yılında Diyarbakır Şer'iyye Mahkemesinin³⁰³ durumu önceki yıllara göre önemli bir değişikliğe uğramıştır.

Yukarıda verdiğimiz bütün kayıtları genel olarak değerlendirdiğimiz zaman Adliye alanında yapılan düzenlemeler ve Nizamiye mahkemelerinin kurulması üzerine Şer'iya mahkemelerinin önemlerini iyice kaybettiğini bu durumun 1870 yıllarına ait salname kayıtlarından tespit edebilmenin mümkün olduğu, yine bu mahkemelerin aynı kayıtların 1880'li yıllara ait olanlarından bu yıllarda yeniden teşkilatlanarak önemlerini arttığını fakat 1900 yıllarına gelindiğinde tekrar teşkilatlarının zayıflamaya başladığı görülmektedir.

VI- Belediyeler

A- Belediyelerin Kurulması

Tanzimat öncesinde Osmanlı şehirlerinde günümüz belediye hizmetlerini üstlenen ayrı bir kuruluş yoktu.³⁰⁴ II. Mahmut Osmanlı İmparatorluğunda gerçek belediye yönetiminin oluşturulması sürecini başlatmıştır. Geleneksel Osmanlı şehir hayatında belediye görevleri hükümet temsilcisi memurlar, belediye iktisadi hayatının gerçek düzenleyicisi olan loncalarla işbirliği yaparak İstanbul'da ve diğer büyük merkezlerde muhtesip hazineye ait pazar vergilerini salma ve toplama görevi gereği pazar fiyatlarını düzenlerdi. Şehir emini inşaat ve sokak tüzüklerinin uygulanmasını sağlar, kamu binalarını inşa ve onarım gereği olarak su ve yiyecek temini işlerini düzenlerdi. Şehir merkezlerinde güvenlik kadılar, kazalarda kasabalarda kadılara yardımcı olan subaşılar tarafından sağlanırdı. Bunun dışındaki günümüz şehirlerinin ihtiyaçlarına benzeyen beledi hizmetler loncalar ve halk toplulukları tarafından yapılırdı.³⁰⁵

II. Mahmud yönetimi, kadıların mali görevlerini yerine getirememesi üzerine ön planda vergi toplamak için yeni bir memur tayin etti. 1826'da başkentte ihtisab nazırlığı, eyaletlerde ise ihtisab müdürlükleri kuruldu. Şehirlerin güvenlik işleri esnafın teftişi ve vergi toplanması gibi görevler bu memurlara bırakıldı. İhtisab kurumu ne başkentte ne de eyaletlerde yapılan bir çok yolsuzluklardan dolayı arzu

³⁰³ H. 1323, DVS, s.70.

³⁰⁴ Çadircı, age, s.273.

³⁰⁵ Shaw, age, s.76.

edilen sonucu sağlayamamış yıkılan klasik yönetimin yarattığı boşluğu dolduramamıştır.³⁰⁶

Oysa Osmanlı şehirlerinin bazı şehirlerinde değişen ekonomik ve sosyal yapı ortaya çıkan yeni ihtiyaç yeni bir belediye idarelerinin kurulmasını zorunlu hale getiriyordu. Ulaşım, su, konut ve sağlık problemlerinin çözümlenmesi, yöneticilerin başlıca istekleri idi. Özellikle Kırım savaşı sonunda, İstanbul'a gelen yabancı uzman ve politikacıların baskıları sonucunda ilk belediye örgütü 16 Ağustos 1854 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur.³⁰⁷

Konumuz dışında kalan İstanbul'da oluşturulan "şehremaneti" kurumu istenilen amacı gerçekleştirmekten uzak kalmıştır.³⁰⁸

Başkent İstanbul'da belediye teşkilatı kurulurken ülkenin diğer şehirlerinde belediyelerin de yavaş yavaş kurulmaya başladığı görülmektedir. 1864 Vilayet Nizamnamesi Vilayet ve kasabalarda belediye kurulması ile ilgili bir hükmü taşımakta idi. İstanbul'da ortaya çıkan gelişmelerin etkisiyle bazı vilayet merkezlerinde belediye teşkilatı kurma girişimlerinin ortaya çıkması üzerine Hükümet konuyu ele alarak "Vilayette Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve memurlarının vezaif-i umumiyesi" hakkında 9 bentlik bir talimat ve ayrıca 25 Temmuz 1867'de "Vilayatta Devair-i Belediyeye Meclislerinin Vezaif-i Umumiyyesi Hakkında" 16 bentlik bir talimatname çıkarmıştır. Bu talimatname, İmparatorluğun başlıca büyük vilayetlerinde belediye teşkilatlarının kurulması ile ilgili kuralları belirliyordu.

Bu talimatnameler, belediyelerin idare varlıklarını belirleyerek kuruluş ve görevlerini açıklıyordu. Buna, göre, cadde,, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon, yapımı ve onarımı gibi işler ve yoksullara yardımda bulunmak, aydınlatma, pazar kurma, itfaiye gibi hizmetler belediyelere bırakılıyordu. Ayrıca belediye meclisinin emrinde dini gruplardan meydana gelen teftiş memurları ile zaptiye kuvvetlerinden bir piyade takımı bulunacak denetleme görevi yapacaktı.³⁰⁹

³⁰⁶ Ortaylı, age, s.116-117.

³⁰⁷ Çadırcı, age, s.274.

³⁰⁸ İstanbul'da "Şehremaneti" ve organlarının kurulması, sonraki gelişmelerin ayrıntıları için İlber Ortaylı'nın Tanzimat'tan Cumhuriyete yerel yönetim geleneği, s.119. vd. bkz.

³⁰⁹ Çadırcı, age, s.275.

Belediye Meclisi: Vali veya mutasarrıfın taşradaki memurlar veya eşraf tan tayin edeceği bir reisin başkanlığı altında bir muavin ve altı üyeden oluşacak belediye ile ilgili görevlerini yerine getirecekti. Reis Belediye Meclisinin kararlarını uygulamak, meclise başkanlık etmek vilayet makamı ile meclisin ilişkilerini düzenlemekle görevliydi.³¹⁰ Ayrıca vilayet merkezindeki mühendis, hükümet tabibi ve belediye eczacıları, meclisin müşavir üyeleri idiler.

Belediye Meclisi üyeliğine seçilmek için 30 yaşını geçmiş Türkçe okur-yazar olmak ve vilayet ile liva merkezlerinde yılda en az 500 kuruş kaza merkezlerinde ise 150 kuruş vergi vermiş olmak şartları gerekiyordu.

Belediye Başkanı, muavini ve seçilen üyeler görevlerini fahri olarak yapacaklar ve ücret almayacaklarda, sadece bir katip, bir sandık emini, maaşlı olarak tayin edilecek ayrıca istenirse bir hademede alınabilecekti.³¹¹

1871 Vilayet nizamnamesi vilayet ve kasabalarda kurulacak Belediye daire meclislerinin kuruluş, yetki ve çalışma biçimlerini yeniden ayrıntıları ile belirliyordu.³¹² Bu düzenleme ile belediye örgütü vilayet yönetimi içinde ayrı bir yer almakta idi. Nizamnamenin 11. maddesine göre Vali mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehir merkezinde bir belediye Meclisi oluşturulacaktı.³¹³

Bu nizamnamenin 112. maddesi daha önce 1867 talimatnamesine göre belirttiğimiz üzere belediye meclisinin kimlerden oluşacağını belirtiyordu.

113. Maddede seçilen üyelerin tayinleri hükümetçe tasdik edildikten sonra yapılacak diyordu.

114,115,116. maddeler üye seçilebilmek için gerekli şartları 1867 Talimatına göre daha ayrıntılı olarak belirliyordu. Bu maddelere göre cinayet ve yaralamadan mahkum olmak, asker ve zaptiye görevlerinde olmak, belediyenin müteahhitlik işlerini yapıyor olmak gibi özellikleri taşımak belediye meclisi üyeliğine engel teşkil

³¹⁰ Ortaylı, age, s.159.

³¹¹ Çadırcı, age, s.276.

³¹² Dustur I, cl, s.648-651.

³¹³ 111. Madde: Vali ve mutasarrıf ve kaim-makam mukarrı olan her bir şehir ve kasabada umur-ı beledi için Meclis-i Beledi namıyla birer meclis vardır.

ediyordu. Ayrıca yaş haddi de 30'dan 25 indirilmişti. Ayrıca bir kimse iki belediye meclisi üyeliğine aynı anda seçilemeyecekti.³¹⁴

Belediye Meclisi üyeleri Haftada iki gün üyelerinin üçte birinin hazır bulunması şartıyla toplanırdı. Belediye meclislerinin görevleri 1871 Nizamnamesinin 124. maddesiyle şu şekilde belirlenmişti: İmar denetimi, yol ve kaldırım yapım ve onarımı, su yolların bakımı, kentim intizam ve temizliğinin sağlanması, ulaşım araçlarının temini ve yangın tulumlarının bulundurulması zorunluluğu. Belediyenin koyduğu yasaklara uymayanların para cezası ile cezalandırılması gibi görevlerdi.

Bu hizmetlerin görülebilmesi için para şu kaynaklardan temin edilecekti. Hükümetin ayırdığı gelirler: Yapı ruhsatiye harcı, emlak vergisi, yol-kaldırım inşa ve tamir ücreti, eğlence resmi. Belediyenin hizmet götürdüğü ev ve dükkan sahibelerinden alınan vergiler: Tenvirat ve tenzifat vergileri, para cezaları kontrato kaydiye ücreti, iane ve bağışlar. Bunların dışında belediyenin büyük imar ve istimlak faaliyetleri için alacağı "Belediye Tanzimat Vergisi" Meclisin kararı ve hükümetin onayı ile kesinleşebilecekti³¹⁵

Belediye Meclislerini yönetim ve maliye bakımından vilayet ve liva idare meclisleri denetliyordu. Dolayısıyla belediyeler özerk değildi.

Belediye örgütü, İmparatorluğun bütün şehirlerinde aynı anda kurulamadı. İlk önce İstanbul'da sonra kıyı şehirlerinde daha sonra da bütün vilayet merkezlerinde kuruldu. 1876'dan sonra gittikçe yaygınlaşan önemli görevler üstlenen bu kurum ilk dönemlerde Anadolu şehirlerinde fazla etkin olamamıştır.

Birçok şehirde belediyeler, bazı vergileri toplayan birer kurum olmaktan öteye gidemediler. Muhasebe kayıtları yazışmalar düzenli tutulmuyor. Yetki anlaşmazlığı, bilgisizlik, Meclis üyelerinin yolsuzluklara karışması bu kurumların verimli çalışmasını engelleyen başlıca sebepleri oluşturuyordu. 1877 yılında çıkarılan Belediye kanununda yolsuzlukların önlenmesi için bazı tedbirler alınıyordu.

³¹⁴ aynı Dustur, s.649.

³¹⁵ Çadircı, age, s.277.

Belediye meclislerinin yeterli bilgili personel sahip olmaması, yeni personelin atanması, personel maaşlarının ödenmesi gibi konularda yetkisiz ve imkansızlıklar içinde bulunması gibi zorluklar belediyelerin başarılı olmasını engelleyen sebeplerdi. İçinde bulundukları eksikliklere rağmen, Avrupa örneğinde ülkenin belli başlı vilayet merkezlerinde kurulan belediyeler, daha önceleri vakıflar ve yöneticiler tarafından yürütölmeye çalışılan önemli hizmetleri üstlenerek şehirleşmede etkili olmuş artmıştır. Dönem içinde belediyeler, beledi kolluk, imar denetimi gibi geleneksel görevlerin yanında şehirlerin ekonomik hayatını düzenleyen koruyucu ve yapıcı hizmetleri yerine getirmeye çalışmışlardır. Yol kaldırım su yolu kanalizasyon gibi tesislerin yapımı gibi yüksek maliyete sahip işlerde hükümetlerden aldıkları yardım oranında başarılı olabilmişlerdir.³¹⁶

B- Diyarbakır Belediye Meclisleri

1869 yılı Diyarbakır Belediye Meclisi Dairesi³¹⁷

Reis İstab'l-i amire Muhammed Ağa

Üyeler: Hacı Abiş Ağa, Mustafa Efendi, Kigork Efendi, Mikırdiç Efendi
İbrahim Efendi

1869 yılında Diyarbakır Belediyesi bir başkan ve beş üyeden oluşuyordu.

1870'de Diyarbakır Belediye Dairesi³¹⁸

Reis Muhammed Ağa

Reis muavini Hacı Abiş Ağa

Üyeler: Kigork Efendi, Mustafa Efendi, Mikırdic Efendi, İbrahim Efendi Katib
Ali Bey

1870 yılında Diyarbakır Belediye Dairesi'nin bir önceki yıla göre daha teşkilatlanmış olduğu görölmektedir. 1869 yılında reis muavinliği ve katiblik kadroları bulunmuyorken bu kadrolar 1870 yılında vardır.

³¹⁶ Çadırcı, age, s.77, 78.

³¹⁷ H. 1286, DVS, s.45.

³¹⁸ H. 1287, DVS, s.45.

1870 yılına ait bir vesikada o yıl Diyarbakır'da tamirine başlanan Sivas karakolunun tamiri için gerekli olan alet edevatın ve Diyarbakır'ın içme suyu olan Hamravat suyunun kırk dakikalık su kanallarının tamir edilmesi için gerekli olan 25.000 kuruşun Diyarbakır Belediyesi gelirlerinden karşılanması hükümet tarafından isteniyordu.³¹⁹ Yukarıda belediyelerin görevlerinden bahsederken değindiğimiz üzere yol kaldırım su yolu kanalizasyon gibi hizmetlerin yapılması belediyelerin görevlerinden olduğu için hükümet bunların masrafının belediye gelirlerinden karşılanmasını istiyordu.

1871 yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³²⁰ Reis El-hac Mesut Efendi, Reis Muavini Hacı Abiş Ağa

Üyeler: Kigork Efendi, Mustafa Efendi, Mıkırdiç Efendi, İbrahim Efendi Katib Ali Bey

1869 yılında Diyarbakır Belediye Reisi olan Muhammed Ağa iki yıl belediye reisliği yaptıktan sonra 1871'de yerine Mesud Efendi belediye reisi olarak atanmıştır. 1871 yılı belediye Dairesinde 1870 yılına göre başkanı dışında bir değişikliğe uğramamış diğer üyeler aynı kalmıştır.

1872'de Diyarbakır Belediye Dairesinin³²¹ kadrosu hemen hemen bir yıl önceki kadronun aynısı olup sadece katibi değişmiş, yeni katib karabet efendi olmuştur.

1872 yılına ait bir arz tezkeresinde Diyarbakır Vilayetinin mülhakatı olan sasin, Hısn-ı Mansur ve Akçadağ kazalarında hükümet konakları bulunmaması sebebiyle memurların kiraya tutulan hanelerde sefalet çekmelerinden dolayı birer hükümet konağı, Siirt'te bir hapishane yapılmasına gerek duyulması ve ayrıca Midyad kazasına su getirilmesi isteklerine karşılık adı geçen hükümet konakları, hapishane inşaatları için getirilecek suyun masrafları karşılığı olan üçyüzotuzsekizbin bu kadar kuruşun Hazine-i Celiliye müracaat edilmeden ve aynı zamanda emval-i mahalliyeden dahi bir kuruş sarf edilmeksizin adı geçen vilayetin

³¹⁹ BA. ir-Şura-yı Devlet, 5B 1287 Tarihli İrâde ..." devâir-i belediye ise vâridatı ise bu gibi menfaati, memleketçe umûma şâmil olan şeylerin kârşuluğu bulunduğundan istenilân yigirmibeşbin gurusun kezâlik daire-i mezkûre vâridâtından ifâsı... No:818.

³²⁰ H. 1288, DVS, s.45.

³²¹ H. 1289, DVS, s.46.

belediyesine terk edilen çeşitli vergi gelirlerinden bu yeterli olmadığı takdirde üst tarafı vilayet bağlı yerlerin belediye gelirlerinden karşılanması isteniyordu.³²²

Yukarıda Diyarbakır vilayeti ile ilgili verdiğimiz belgelerin özetlerinden anlaşılacağı üzere vilayetin su, yol kaldırım gibi halkın kullandığı zaruri ihtiyaçlarının yanında devlete ait binaların yapımı için gerekli olan masraflarının da belediye gelirlerinden karşılanması, Hükümet tarafından belediyelerden isteniyordu.

1873'de Diyarbakır Belediye Dairesi:³²³ Reis Hacı Bekir Efendi, Reis Muavini Hacı Abiş Efendi

Üyeler: İzzet Efendi, Mıkırdıç Efendi, İbrahim Efendi, Kirkor Efendi, Corcis Efendi Katib Mustafa Efendi.

1873 yılına ait kayıtlardan, daha önceki yıllara ait Diyarbakır Belediyelerinin başkanda dahil olmak üzere büyük bir kısmının değiştiği ve aynı zamanda daha önce üye sayısı dört olan belediye meclisi üyelerinin sayısının beşe çıktığı görülmektedir.

Yine 1873 yılına ait bir arz tezkeresinin de bazı kazaların hükümet konakları yapımı ile bazı köy ve kasabalarda tamirine ve yenilenmesine gerek duyulan köprü, kaldırım, yol su yollarının masraflarının Belediye gelirlerinden karşılanmak üzere Diyarbakır valiliğine yetki verilmesi için izin istiyordu.³²⁴

1874 yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³²⁵ Reis Hacı Muhammed Ağa, Muavin Hacı Abiş Ağa

Üyeler: Mıkırdıç Efendi, Kirkor Efendi

Katib Mustafa Efendi Sandık Emmini Karabit Efendi

1874 yılında Diyarbakır Belediye Dairesinde bir önceki yıla göre önemli değişiklikler olmuştur: 1873 yılında beşe çıkan belediye Meclisi üyeliği sayısı 1874'de ikiye düşmüş olup aynı zamanda o güne kadar Diyarbakır Belediyesi'nde rastlanmayan Sandık emniyeti kadrosuna ilk defa o yıl rastlanmaktadır. 1875'de

³²² BA, ir-Dah, Şura-yı Devlet, 18 Ş 1289, No1098.

³²³ H. 1290, DVS, s.48.

³²⁴ BA, İrade, Şurâ-yı Devlet, 19 S 1290 Tarihli Arz Tezkeresi, No:1240.

³²⁵ H. 1291, DVS, s.50.

Diyarbakır Belediye Dairesi'nin³²⁶ bütün üyeleri bir önceki yıla ait üyelerin aynısı olub o yıl üye sayısında ve adlarında hiçbir değişiklik olmamıştır.

1876 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³²⁷ Reis Hacı Muhammed Nuri Ağa, Reis Muavini Hacı Abiş Ağa

Üyeler: Abdülhamid Efendi, Abdülkadir Efendi, Bedros Efendi, Mensur Efendi, İshak Efendi

Katib Mustafa Efendi, Sandık emini Karabit Efendi, Memleket Tabibi Mösyö Vanitperker

1876 yılında Diyarbakır Belediye dairesi üyelerinin sayısı tekrar beş'e çıkarak yeniden teşkilatlandığı görülmektedir. Ayrıca o güne kadar rastlamadığımız belediye tabibliği kadrosunun belediye meclisi üyeleri arasında danışman olarak görev aldığı görülmektedir.

1876 yılına ait bir iradede Diyarbakır vilayetine bağlı Ergani Madeni kazasında inşa olunan hükümet konağının yapımı için sarf edilen kırk bin kuruşun yeterli olmadığını açık kalan yirmiyedibin kuruşun kaza belediyesinin varidatından karşılanması için izin veriliyordu.³²⁸

Yine aynı yıla ait başka bir belgede Diyarbakır Hükümet konağının Harem Dairesiyle teferruatının belediye dairesi gelirlerinden yedibin kuruş sarfıyla tamiri için izin veriliyordu.³²⁹

1877 yılında Diyarbakır Belediye Dairesinde³³⁰ 1876 yılına göre şu değişiklikler olmuştur. Geçen yılın belediye reisi değişerek yerine Hüseyin Bey tayin olunmuş ve Memleket tabibliğine ise Melkün Efendi Vekalet ediyordu. Ayrıca o yıl ilk defa başmühendislik memuriyetine belediye Dairesi kadroları arasında rastlanmaktadır. Başmühendis ise mösyö Siter'dir.

³²⁶ H. 1292, DVS, s.49.

³²⁷ H. 1293, DVS, s.47,

³²⁸ Ba, İr-Dah, 9C, 1293, Tarihli İrade, No: 50590.

³²⁹ Ba, İr-Dah, 9 N, 1293, Tarihli İrade, No:50961.

³³⁰ H. 1294, DVS, s.98.

1883 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³³¹ Reis-i evvel Fethi Efendi Salise, Reis-i Sani Osib Efendi.

Üyeler: Hacı Ahmed Efendi, Hacı Cebir Efendi, Mikırdic Efendi, Ohannes Efendi, Hacı Kadir Efendi, diğer Mikırdiç Efendi, Karabit efendi, bir üyelik kadrosu boş bulunmaktadır.

Başkatib İsmail,Bey, İkinci katib Mustafa Efendi. Memleket tabibi Bedros Efendi. Sandık emini Matos Efendi.

1883'de Belediye Dairesi üyelerinin sayısı önceki yıllara göre artarak sekize çıkmış ayrıca katib sayısı yine artarak iki olmuştur.

1884 yılında Diyarbakır Belediye Dairesi³³² Üyeleri ve başkanları bir önceki yılın aynısı olub 1884 yılında geçen yıldan Farklı olarak Belediye müfettişliğinin ortaya çıktığını ve yine bir belediye Eczahanesi kurulduğu görülmektedir.

1890 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³³³ Reis Zülfikar Ağa Kapucıbaşı.

Üyeler: Bekir Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Hacı Cebir Efendi, Çizmeciyan Terzi Tomas Efendi, Hacyan Arotin Efendi, Tırpancıyan Mikırdiç Efendi, Simsaryan Kirkor Efendi.

Sandık Emmini Abdülaziz Efendi Katib Mustafa Efendi. Memleket Tabibi Bedros Efendi. Müfettiş Cemil Efendi.

Belediye Çavuşları: Çavuş Lütü Efendi, Çavuş Abdülğafur Efendi, Çavuş Bolis Efendi, Ohen Efendi.

Belediye Eczanesi: Eczacı Ağob Efendi, Muavini Osib Efendi

1890 yılı Diyarbakır Belediyesinde önceki yıllara göre meydana gelen önemli bir gelişme olarak belediye çavuşluğu kadrosunun o yıl kurulmuş olduğu tespit edilmiştir.

1894 Yılı Diyarbakır Belediye Dairesi:³³⁴ Reis Talat Efendi Mütemayyiz.

³³¹ H. 1301, DVS, s.62.

³³² H. 1302, DVS, s.62.

³³³ H. 1308, DVS, s. 63.

³³⁴ Hb 1312, DVS, s.61, 62.

Üyeler: Emin Efendi, Rıfat Efendi Hacı Cebir Efendi Hüseyin Efendi, Hacı Hafız Mahmud Efendi, Sabri Efendi, Rumiyan Anton Efendi, Cenazyan Aleksandr Efendi, Hacıyan Artin Efendi Katib Mustafa Efendi, Memleket Tabibi, Bedros Efendi, Eczacı Agob Efendi, Cerrah Ali Efendi, Aşı Memuru Osman Efendi, Sandık emini Rızkullah Efendi, Müfettiş Mehmed Efendi,

1894 yılında Diyarbakır Belediyesi bir başkan dokuz üye, bir katib, bir memleket tabibi, bir eczacı, bir cerrah, bir aşı memuru, bir sandık emini ve bir müfettiş olmak üzere onyediyi kişiden meydana geliyordu. Diyarbakır Belediyesinin bu kadar kalabalık olması o yıl teşkilatlanmasını iyice geliştirdiğini göstermektedir. Geçen senelerden farkı hem üye sayısının artmış olması hem de o yıla kadar görünmeyen Cerrah ve aşı memuru gibi sağlık elemanlarını kadrosuna katmış olmasıdır.

1898 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³³⁵ Reis Muhammed Efendi Müttemayyiz.

Üyeler: Bekir Efendi, Hacı Hafız Mahmud Efendi, Abdurrahman Efendi, Aleksandr Efendi, Mehmed Basri Efendi, Sabri Efendi, Bagos Efendi.

Katib Mustafa Nuri Efendi, Tabib Eyyüp Sabri Efendi, Eczacı Agob Efendi, Cerrah Ali Efendi. Sandık Emni İsmail Efendi. Aşı Memuru Osman Efendi. İkinci Katib Mehmed Said Efendi, Müfettiş Mehmed Efendi.

Belediye çavuşu sekiz adet.

1898 Yılında Diyarbakır Belediyesinde göze çarpan en önemli gelişme belediye çavuşluğu kadrosunun daha önceki yıllara dört adet iken o yıl sekize çıktığı görülmektedir.

1899 yılında Diyarbakır Belediye Dairesinde³³⁶ bir önceki yıla göre göze çarpan en önemli değişiklik geçen yılın belediye başkanının değişerek yerine Ahmed Efendi'nin tayin edilmiş olmasıdır.

1900 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³³⁷ Reis Ahmed Faik Efendi Salise.

³³⁵ H. 1316, DVS, s.59.

³³⁶ H. 1317, DVS, s.64.

³³⁷ H. 1318, DVS, s.77.

Üyeler: Bekir Efendi, Hacı Hafız Mahmud Efendi, Abdurrahman Efendi, Muhammed Basri Efendi, Aleksandr Efendi, Bogos Efendi.

Başkatib Mustafa Nuri Efendi, İkinci katib Mehmed Said Efendi, Tabib Vekili İsmail Bey, Cerrah Ali Efendi, Sandık Emni Abdülvehab Efendi. Merkez Sancak Aşı Memuru Osman Efendi. Eczacı Agob Efendi, Muavini Artin Efendi. Müfettiş Ahmed Hamdi Efendi, Çavuş yedi nefer. Tulumbacı Şeyhmus Ağa, Muavini Karyakis Ağa.

1900 Yılı Diyarbakır Belediye Dairesini bir önce yıl belediye dairesi kadrosuyla karşılaştırdığımız zaman üye sayısının altıya düşmüş olduğunu ve ayrıca o yıla kadar belediye kadrosunda rastlamadığımız itfaiyecilere 1900 yılında rastlamaktayız bu da bize Diyarbakır İtfaiye teşkilatının ilk defa o yıl kurulduğunu göstermektedir.

1901 Diyarbakır Belediye Dairesi³³⁸ Memurları kadrosunda önemli bir değişiklik olmamıştır.

1905 Yılında Diyarbakır Belediye Dairesi:³³⁹ Reis Niyazi Efendi

Üyeler: Hacı Abdurrahman Efendi, Dellalbaşızade Abdurrahman Efendi, Bekir Efendi, Abdülaziz Efendi, Fazlı Efendi, Aziz Efendi, Hacı Said Efendi, Hacı Hafız Mahmud Efendi.

Katib Mustafa Nuri Efendi, Tabib İsmail Bey, Cerrah Ali Efendi, Aşı memuru Osman Efendi, Sandık Emni Mehmed Bey, Eczacı Agob Efendi, Muavini Refet Efendi. Çavuş altı nefer, Tulumbacı Mahmud Efendi, Muavini Karabet Efendi.

Yukarıda verdiğimiz kayıtlardan anlaşılaçağı üzere incelediğimiz dönemde ilk defa Diyarbakır belediyesi ile ilgili kayıtlara 1869 yılında rastlamaktayız. Bu kayıtlara göre o yıl Diyarbakır Belediye Meclisi bir başkan ve beş üye den oluşuyordu. Elimizdeki kayıtlardan Diyarbakır Belediyesinin kesin kuruluş tarihini tespit etmek mümkün olmamışsa da 1869 yılı kayıtlarında da görüleceğı üzere belediye meclisi teşkilatının tam olarak kurulmamış olmasına dayanarak Diyarbakır Belediyesi o yıl veyahut bir önceki yıl kurulmuş olmalıdır. 1867 Vilayet Belediye

³³⁸ H. 1319, DVS, s.77, 78.

³³⁹ H. 1323, DVS, s.

Dairelerinin kurulması ve memurların vazifesi ilgili talimat gereğince belediye meclislerinde kurulması gereken Belediye reis Muavinliği sandık eminliği ve katiblik kadrolarının 1869 yılında olmaması Diyarbakır Belediyesinin o yıllarda kuruluş aşamasında olduğunu göstermektedir. Ancak 1870 yılında Diyarbakır Belediyesi reis muavinliği, katiblik ve 1874'de ise sandık eminliği kadrolarını kurabilmiştir.

Yine Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılabileceği üzere hükümet tarafından tayin edilen belediye başkanları en fazla iki yıl görevde kalmışlar çoğu zamanda her yıl bir başkan değişmiştir. Seçimle gelen belediye Meclisi üyeleri ise en az dört yıl belediye Meclisi üyeliğinde kalıyorlar da hatta sekiz yıl bile görevde kalanlarda oluyordu. Görev süreleri biten meclis üyelerini bir kaç yıl geçtikten sonra tekrar Meclis üyeliklerinde görmek mümkün olabiliyordu. Belediye Meclis üyelikleri ve müşavir üye sayıları giderek artmıştır. 1869 yılında altı üyeden oluşan Diyarbakır Belediye 1890 yılında bir başkan yedi seçilmiş üye ve on memur olmak üzere toplam on sekiz kişiden oluşuyordu. 1898'de ise bu sayı yirmi üçe ulaşmıştır. 1900 yılına gelindiğinde seçilmiş üye sayısı azalmasına rağmen hizmetli kadroların arttığı görülmektedir. İlk defa o yıl itfaiye teşkilatı kurulmuştur. 1905 yılında Diyarbakır Belediyesi bir başkan, sekiz seçilmiş üye, bir katib bir tabib, bir cerrah, bir aşı memuru, bir eczacı ve muavini, bir sandık emini, altı belediye çavuşu, iki tulumbacı olmak üzere toplam yirmi dört kişiden oluşuyordu. Seçilmiş üyeler ise genellikle memleket eşrafından ve ileri gelenlerinden oluyordu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI

Bu bölümde Diyarbakır Sancağının iktisadi durumunu ele almadan önce Osmanlı Devletinin Tanzimat döneminden itibaren XIX. yüzyıl sonuna kadar olan iktisadi durumunu genel hatlarıyla vermenin Diyarbakır'ın incelediğimiz dönemde iktisadi faaliyetlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

I- Osmanlı Devletinin Genel İktisadi Durumu

Tanzimat döneminin başlangıcında ekonomi hayatında bu devirden çok önce başlamış olan çöküş hızla devam etmiştir. Bu çöküş sebeplerinin bir kısmı Tanzimat dönemindeki şartlardan kaynaklanmasına rağmen bir kısmı ise geçmişin mirasıdır.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya, Avusturya, Fransa'ya karşı zaman zaman kendisini savunmak için savaşlar yapmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlar sonunda topraklarının bir kısmını kaybettiği gibi, bir kısım toprakları uzun veya kısa zamanlarda düşman istilasına uğramıştır. Devlet savaşlar süresince ağır masraflarla karşı karşıya kaldığı gibi aynı zamanda savaşlarda yenilmesinden dolayı savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Ayrıca savaştığı devletlerle ekonomi ilişkilerini de kesmiştir.

Aynı devirde Sırp, Mısır, Suriye, Arnavutluk ve Anadolu'nun doğusunda zaman zaman, yer yer bölge isyanlarının çıkması, devletin bu ayaklanmaları bastırmak için büyük mali fedakârlıklar yapması ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilediği gibi isyan çıkan bölgelerde de halkın ezilmesine fakirleşmesine sebep olmuştur.¹

Ayaklanmalar sonunda Sırbistan ve Mısır'ın muhtariyet kazanması, Mora'da bağımsız bir Yunanistan'ın kuruluşu ekonominin sarsılmasına geniş ölçüde çöküntüye sebep olmuştur. Dış ticaretin önemli bir kısmını ellerinde tutan Rumlar bağımsızlıklarını kazanarak Osmanlı Devletinden ayrılmışlar dolayısıyla Doğu Akdeniz'de yeni bir ekonomik güç oluşturmaya başlayarak Osmanlı Devleti'nin zararına olan bir gelişme oluşturmuşlardır.

Savaşlar, ihtilaller ve isyanların karşısında Osmanlı Devleti ancak bir savunma politikası izleyerek varlığını korumaya çalışırken diğer taraftan Avrupa'nın sağladığı gelişmelere uygun ıslahatlar yapmak zorunda kalmıştır.² XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artan bir hızla sürdürülen sırasıyla I. Abdülhamid, III. Selim, II. Mahmud devirlerinde özellikle askeri alanda yapılan ıslahatlar bu konuda yeni dış alımlara sebep oldu.

Abdülmecit devrinde bunlara yenileri eklendi. Avrupa'nın lüks hayatı taklit edilmeye başlandı. Saraylar, köşkler yaptırıldı. Avrupa'dan faytonlar, mobilya takımları ipekli kumaşlar süs eşyası satın alındı. Ordunun ihtiyacı olan silahlar Avrupa'dan satın alındı. Ne var ki Avrupa'da uygulanmakta olan ekonomi ve teknik alınmadı. Osmanlı Devleti giderek sanayi devrimini tamamlamış büyük devletlerinin pazarı haline gelmeye başladı. Onlara yalnız belirli hammaddeleri satıyor, buna karşılık işlenmiş maddeleri satın alıyordu. Sonuçta devletin sanayisi çöktü. Ticaret dengesi bozuldu. Bütçe açığı arttı. Artan bütçe açığını kapatmak için Kırım savaşı öncesinde Avrupalılardan borç para almak zorunda kaldı.³ 1858 ve 1860'da alınan diğer borçlar ancak geçici bir ferahlık yarattı ve 1861'de mali bunalım son haddine varmıştı.⁴

Ticaret yolları üzerinde bulunmasının imkanlarından yararlanan Osmanlı İmparatorluğu için, Güney Afrika deniz yolunun keşfedilmesi devletin karayolları ticaretine yönelen büyük bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunun ilk işareti oldu.⁵ XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin ticareti bu olaydan olumsuz bir şekilde etkilendi. Artık ipek ve baharat ve daha başka doğu maddeleri, deniz ticaret yolu ile Avrupa'nın denizci devletleri tarafından taşınmaya başladı. Bu olay, Şam, Halep Bağdat, Diyarbakır, Bursa gibi kumaş sanayii gelişmiş şehirlerinde önemlerini kaybetmelerine neden oldu. Ticaret ve Sanayideki çöküntü etkilerini ziraatte de göstermeye başladı. Osmanlı Devleti'nin lehine olan ihracat farkı azalmaya başladı. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren deniz taşımacılığını buharlı gemilerle yapılması ve ticaret yollarının kısalması, kervanlarla Osmanlı İmparatorluğu üzerinden yapılan

¹ Karal, ag.e., C.6, s.213, 214; Çadırcı, age, s.177.

² Karal, age, s.214.

³ Karal, age, s.215; Çadırcı, age, s.178.

⁴ Lewis, age, s.120.

Asya-Avrupa Ticaretine son darbeyi indirdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti ticaret bakımından Avrupa ve Asya arasında atıl bir hale geldi.⁶

Sanayii inkılâbının Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için devlet sanayisini koruyucu yeterli tedbirler alamadığı gibi sanayii alanında yeni teknolojiyi de ülkeye getirme imkanına da sahip değildi. XVI. yüzyıldan itibaren bazı Avrupa devletlerine tanınan kapitülâsyon adı verilen kolaylıkların ticaretle ilgili olanlarında 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile yapılan yeni düzenlemelere kadar ancak %3 gümrük alınabiliyordu. Bunu tek taraflı değiştirmek hükümetin elinde değildi. Düşük gümrük vergisiyle Osmanlı topraklarına giren yabancı mallarla rekabet etme imkanına sahip olmayan yerli malların üretimi düşmeye ve mevcut sanayii de çökmeye başlamıştı.

Osmanlı sanayisinin içinde bulunduğu bu duruma ek olarak bilgisizlik sermaye yokluğu, kredi imkanlarının bulunmaması, yerli Müslüman tüccarın yabancı tüccarla rekabetine de imkan vermiyordu. aracılık yapmak daha kolay ve karlı gördüğünden çoğu tüccar, üretici ile yabancı tüccar arasında aktarıcılık ve aracılık yapmayı tercih ederken, bir kısım tüccar da karaborsa ve stokçuluğa yönelerek kaçakçılık yapıyordu.⁷

1838 ve 1861 ticaret antlaşmalarının⁸ Osmanlı ticaretini tahrip edici tesirlerine, Abdülaziz devrinde ticaret yollarının değişmesinin olumsuz etkileri de eklenmiş oldu. 1869'da Süveyş kanalının açılmasından Akdeniz'deki İtalyan ve Fransız limanlarının istifade etmesine rağmen Osmanlı ticaret merkezleri zarar ettiler. Çünkü kanal açılmadan önce, doğu ile batı arasında taşınan eşyadan bir kısmı İskenderun'la Suriye limanlarından sevk edilmekte idi. Halbuki kanalın açılması üzerine bu mallar vapurla karaya çıkarılmadan Süveyş'ten geçirilmeye başlandı. Bu yüzden Suriye ticaret merkezleri ve bilhassa Halep zarar gördüler. Anadolu'nun güney-doğusunda, bu ticaret çöküşüne paralel olarak, Anadolu'nun kuzey-doğusunda da bir değişiklik meydana geldi. Bu devre kadar, Avrupa ile İran arasında ticaret yolu, Trabzon ve Erzurum üzerinden İran'a uzanan transit yolu idi. Bu yol çok önemli bir ticaret yolu

⁵ Çadırcı, age, s.178.

⁶ Karal, age, 215.

⁷ Çadırcı, age, s.178, 179.

⁸ Karal, age, C.VII, s.261.

olmasına rağmen, iptidai, bir kervan yolu olarak kalmıştı. Bunu fırsat bilen Rusya, Avrupa-İran ticaret eşyasının Kafkasya üzerinden naklini sağlamak için Tiflis'ten Karadeniz sahilindeki Poti'ye bir demiryolu inşa ettiği gibi muntazam şoselerde yaptırdı. Bir takım başka tedbirler aldı. Bu durum Trabzon-Erzurum-İran Transit yolunun eski önemini yitirmesine ticaret hacminin düşmesine sebep oldu.⁹

Tanzimat'ın yarattığı yeni ve uygun şartların genel olarak özel teşebbüsü özendirmesine rağmen 1876'dan önceki yıllarda özel teşebbüs tarafından, tarım alanında pek az şey yapılmasına karşılık ticaret ve sanayi nispeten geliştirilmiştir. Yabancı tüccarlar Osmanlı hammaddesini satın alıp yerine kendi ürünlerini satmaya zaten hazırdılar. 1838 ile 1840 yılları arasında İngiltere ve Avrupa'nın diğer önemli ticari güçleri ile imzalanan ticaret andlaşmalarından hemen sonra yüzlerce yabancı tüccar Osmanlı Devleti'ne gelip yerleşti, alış verişe başladı. Tecrübesiz ve sermayesiz yerli tüccarları piyasadan attı. Bundan sonraki yirmi yıl içinde İngiltere ve Fransa'yla olan ticaret beş katına çıktı. Ancak hala ithalat ihracat dengedeydi.¹⁰ O dönemin bütün olumsuzluklarına rağmen ihraç edilebilen geleneksel ürünlerin sağladığı gelir küçümsenmeyecek büyüklükte idi.¹¹ Ama Kırım savaşıdan sonra denge bozulmasına rağmen¹² 1860'lı yıllara kadar ihracat ve ithalat arasında büyük farklılık görülmemektedir.¹³

Avrupa mallarının üstünlüğü ve kapitülasyonların getirdiği sıkıntılar hala devam ettiği halde Osmanlıların doğuş halinde de olsa bir sanayi geliştirmeleri dikkat değer bir olaydır. Yabancı mallar rekabeti ve güçlü loncaların kısıtlamalarıyla eski zenaat sanayi oldukça zayıflamıştı. Ekonomiyi modernleştirmek, eski zenaat merkezlerinden ve loncaların etkisinden uzak tümüyle yeni fabrikalar kurmak demektir. II. Mahmud ve Abdülmecit döneminde yeni ordunun bir kısım ihtiyaçlarını gidermek için bir dizi fabrikalar yaptırıldı. Ne var ki bunların hepsi iyi yönetilemediği için yetersiz kalıyorlar, ordu ve devletin ihtiyaçlarını karşılamıyorlardı.

⁹ Karal, age, s.262, 263.

¹⁰ Shaw, age, s.159.

¹¹ Çadırcı, age, s.334.

¹² Shaw, age, aynı yer.

¹³ Çadırcı, age, aynı yer,

Memleketin çeşitli yerlerinde Osmanlı ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulan fabrikalar XIX. yüzyıl boyunca ekonomik büyümeye katkıda bulunmuşlardır. Yirmi yıl önce İngiliz rekabetiyle piyasadan çekilen eski Osmanlı İpek Sanayii canlandırdı. 1845'de bir İsviçreli sanayicisi Bursa'da İpek ipliği üretmek için buhar gücüyle çalışan bir fabrika kurdu. İpek ipliği üretimi, öyle bir iş hacmi ve kârlılığa ulaştı ki 1876'da yalnız Bursa'da 14 ipek ipliği fabrikası vardı. 1853'de Lübnan'da 9 ipek ipliği fabrikası bulunuyordu. İzmir'de 1000 işçi çalıştıran birkaç ve Konya, Bursa, Karaman, Şam, Vidin, Bosna, Selanik, Aydın, Sivas, Silistre ve Niş'de birer halı dokuma fabrikaları bulunuyordu. Midilli adasında ve Suriye'de un ve zeytinyağı fabrikaları bulunuyordu. Kartal'da bir konserve Beykoz'da kağıt ve cam fabrikaları yapılmıştı. İngiliz sanayicileri Tarsus ve Adana'da çırçır, Afyon ve İzmir'de halı ipliği, Adana, Tarsus ve İzmir'de pamuklu kumaş fabrikaları kurdular. Ayrıca Konya, Diyarbakır, Şal ve Halep'te İpekli kumaş fabrikaları bulunuyordu. Ancak bunların çoğu Avrupa rekabeti karşısında uzun bir süre tutunamayıp kapandılar.¹⁴

Tanzimat döneminde yapılanların yıkılışı ve çöküşü önleyememesi normaldi. Varılan noktada devrin imkanlarıyla bu gidişi durdurmak gelişmiş devletlerin yüzyıllardan beri ulaştıkları seviyeyi kısa sürede yakalamak onlara yetişmek ve onlarla rekabet etmek kolay değildi yapılan yenileşme çabaları yeni problemleri de beraberinde getiriyordu. Atılan her adım için para bulmak yatırımlar için yeni kaynaklar sağlamak gerekiyordu. Bu durum devlet harcamalarında önemli artışlara neden olmuştur. Gittikçe genişleyen bir bürokrasinin kurulması memurların aylığa bağlanmaları, beraberinde ağır yükler getirmiştir. Bu gelişmenin gerektirdiği tam merkezi bir mali yönetim kurulamamıştır. Eski alışkanlıkların sürdürülmesinden kaynaklanan bir anlayışla yeni yapıda her bakanlığın, hatta devlet dairelerinin kendilerine özgü gelirleri bulunuyordu. Bu gelirlerin toplanmasında ve harcamasında başvurulan yöntemler yeterli olmaktan uzaktı.¹⁵

Son olarak da Kapitalizm en başta Anadolu'da olmak üzere Osmanlı maden kaynaklarının işletilmesine el attı. 1861 Maden Nizamnamesi madenlerdeki devlet tekelini ortadan kaldırmış, maden cevheri bulunan toprak sahiplerine istedikleri gibi

¹⁴ Shaw, age, s.160.

madenlerini işletme hakkını vermişti. Devlet hazinesi yeni kurulan maden işletmelerinden aldığı vergiler, imtiyaz haklarıyla bir gelir sağlamışsa da çıkartılan madenlerin büyük bir kısmı Avrupa sanayiini beslemek için memleket dışına taşındı, ülke ağır sanayinin kurulmasına pek bir fayda sağlamadı.¹⁶

1870 yılında ortaya çıkan ekonomik bunalımla beraber kuraklık ve selin bir araya gelişi 1873 ve 1874 yıllarında Anadolu'da bir kıtlık felaketine yol açmıştı. Bu da çiftlik hayvanlarının yok olmasına, ölümlere ve şehirlere göçler yüzünden kırsal bölge ahalisinin azalmasına neden olmuştu. Bunun sonucunda hem halk sefaletе düşmüş hem de vergi gelirlerinde bir azalma olmuştu. Hükümet vergi gelirlerindeki düşüşü hayatta kalanlara yükleyerek telafi etmeye çalışmış bu durum halkın sefaletini daha arttırmıştı. Ayrıca Kırım Savaşı'ndan beri borç almayı alışkanlık haline getiren hükümet para bulmak için Avrupa piyasalarına güvenmişti. Ancak görünürde ödünç para yoktu. Avrupa ekonomisinde 1896'ya kadar sürecek olan "Büyük Bunalım"ın başlangıcına işaret eden uluslar arası menkul kıymetler borsasının 1873'de ki ani çöküşü, Osmanlı İmparatorluğu gibi güven vermeyen borçluların borç para almasını imkansız hale getirmişti. Sonuç olarak Devlet artık eski borçların faizini ve 200 milyon sterling düzeyine varmış olan toplam borcunu ödeyemez olmuştu.¹⁷

Abdülhamit miras aldığı mali durum da siyasal durum kadar güçlükler ve problemlerle doluydu. Devlet 1875'de borcunu ödeyememiş ve Rus savaşı muazzam harcamalara yol açmıştı. Bu yüzden İmparatorluk iflas etmiş durumdaydı ve zamanın ekonomik bunalımında zaten çok fazla cimrileşmiş olan Avrupa para piyasalarındaki itibarı ve güvenilirliği de tamamen yok olmuştu. 1878'de barış yapıldıktan sonra borç bunalımına ilişkin müzakereler başlamış ve sonraki bir kaç yıl içinde aşama aşama bir çözüm geliştirilmişti.¹⁸

Daha önce Tunus ve Mısır'da olduğu gibi bir çözüm 1881 muharrem Kararnamesi ile, Düyun-ı Umumiye idaresi'nin kurulmasında bulunulmuştu. Bu kuruluş Osmanlı devlet tahvillerinin Avrupa'da ki hamillerini temsil eden kişilerden

¹⁵ Çadırcı, age, s.334.

¹⁶ Shaw, age, s.161.

¹⁷ Zürcher, age, s.110, 111.

¹⁸ Zürcher, age, s.127.

oluşan bir idare meclisi ile yönetiliyordu. Düyun-ı Umumiye bazı vilayetlerin vergileri, tuz ve tütün tekelleri, ipek, alkollü içkiler, balıkçılık gibi değişik alanlardaki vergiler gibi bir takım gelir kaynaklarını doğrudan doğruya yönetiyordu.¹⁹

Bu devlet gelirleri masraflar düşürüldükten sonra devlet borçlarının faizlerinin ödenmesinde kullanılıyordu. Düyun-ı umumiye muntazam devlet gelirlerinin aşağı yukarı üçte birini denetlemekteydi. Avrupa sermayesinin bu kurum vasıtasıyla Osmanlı ekonomisine doğrudan doğruya müdahale ediyor olması ve Osmanlı yönetiminin yavaş yavaş işlerlik kazanması, Rum ve Ermeni aracılarının Tanzimat döneminde ekonomide geliştirmiş oldukları bu güçlü konumlarının etkisini bir ölçüde azaltmıştı.

II. 'Abdülhamit hükümeti uzun bir süre dışarıdan çok az borç almış ve aldığından çok fazla eski borç ödemiştir. Yeni borçlanmalar ancak xx. yüzyıl başında hızlanmıştır. Abdülhamit saltanatının Avrupa'da ki "Büyük Bunalım"a tesadüf eden ilk yirmi yılında, uluslar arası ticaretin büyümesi de yavaş olmuştu. Ticaret 1896'dan itibaren Avrupa'nın sanayi ekonomilerindeki iyileşmeye bağlı olarak 1830-1875 yıllarındakine göre daha yavaş olmakla beraber yeniden artmaya başladı.²⁰

Her şeye rağmen padişah bütçeyi dengelemek için borç almaktan başka işlerde başarmıştı. Devletin vergilendirilebilir temelini genişletmek için ekonomik gelişmeyi özendirmiş: Düyun-ı Umumiye Komisyonu'nun yardımıyla pek çok Avrupalı sanayicinin bankerin ve tüccarın, hızlı ekonomik gelişmeyi sağlayacak alanlara ilgi duymasını sağlamıştır.²¹

1888-1896 yıllarında yabancı şirketler ilk dolaysız yatırımlarını gerçekleştirdi. Yatırımların çoğu demiryollarına yapılmıştı. Bu yatırım patlamasının en önemli sebebi kâr arayışı olduğu gibi aynı zamanda emperyalist devletler arasın rekabetin ve yeni demiryolları çevresinde nüfuz alanları oluşturma isteklerinin de büyük ölçüde

¹⁹ Shaw, age, s.275, 276; Zürcher, age, s.128.

²⁰ Zürcher, age, s.128.

²¹ Shaw, age, s.279.

etkisi olmuştu. 1896'dan sonra yabancı yatırımlar aniden azaldı, 1905'ten sonra ise yavaş bir hızla yeniden başladı.²²

Bu dönemde Devlet endüstrisi dışında serbest sermaye ile çoğu mahalli ihtiyaçları karşılamak için çalışmakta olan 1500 imalathane vardır. Bunların 60 kadarı modern bir yapıya sahip olup gerisi el tezgahları ile çalışan yerlerdi. Başlıcaları şunlardır. İstanbul'da buharla işliyen bir iki değirmen, bir kaç tuğla dokuma, kiremit fabrikaları ile bir bira, bir cam bir de ayna fabrikası vardı. Yine İstanbul'da Diyarbakır ve Musul'da deri imalathaneleri vardı.²³

II. Abdülhamit devrinde devlet ekonomisinin çöküntü hali devam etmiştir. Devlet bu çöküntüyü durdurarak ortadan kaldırmak için planlı ve metodlu ve devamlı bir ekonomi politikası oluşturmamıştır. Önceki devirlerden farklı olarak yabancı sermayeye, devletin kapıları sonuna kadar açılmıştır. Ancak bu konuda da devlet gerekli tedbirleri alamadığı için yabancılara verilen imtiyazlar, memleketin mevcut sanayisini ve ona dayanan iç ticareti çok zayıflatmıştır. II. Abdülhamit devrinin en çok göze çarpan ekonomik faaliyetleri arasında yabancı kumpanyalara verilen tren imtiyazları olmuş ise de bundan ziraatin gelişmesi için umut edilen fayda sağlanamamıştır.²⁴

Böylece incelediğimiz dönemin ekonomik faaliyetleri arzu edilen seviyeye ulaşacak gelişmeyi sağlayamamış ise de sonuçta dükkancılar ve tüccarlar, zenaatkarlar ve faizciler, Müslüman ve Müslüman olmayanlardan oluşan ve aynı ekonomik düşünce ve toplumsal hedefleri olan küçük bir şehirli orta sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁵

Genel ekonomik yapıyı ana hatlarıyla ortaya koymak amacıyla yaptığımız bu açıklamalardan sonra esas konumuzu oluşturan Diyarbakır şehrinin, ekonomik ve ticari faaliyetleri üzerinde duracağız.

²² Zürcher, age, s.128-129.

²³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ankara 1983, s.455.

²⁴ Karal, age, s.482.

²⁵ Shaw, age, s.161.

A- Diyarbakır'ın İktisadi Yapısı

1- Tarım ve Ziraat

XIX yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da ekonominin temeli geçmiş zamanlarda olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bu dönemde Diyarbakır surlarının haricinde bağlar ve bahçeler çok sayıda bulunuyordu. Buralarda her çeşit sebze ve meyveli ve meyvesiz ağaçlar yetiştiriliyordu. Dicle nehrinin iki yakasında bulunan bostanlarda 40,50 kg ağırlığındaki karpuzlar ve 20,25 kğ ağırlığında yetiştirilen kavunların lezzeti ve şöhreti her tarafta meşhurdur.²⁶

Ziraat ekincilik ve çiftçilik bu vilayette ki geçim kaynaklarının en karlısıdır. Toprağın veriminden dolayı ziraatla uğrayan ahalinin büyük bir kısmı üretimin daha fazla artırılması için gerekli olan yeni ziraat usul ve aletlerini temin etmede ihmalkar davranmalarından dolayı hala eski usule göre ziraat yapılmıyordu.²⁷

Ziraat ürünlerinin başlıcaları: Buğday, Arpa, akdarı, pirinç, pamuk, tütün, mercimek, küşne, susam, nohut, kavun, karpuz ve sebzelerdir.²⁸

Buğday

Buğday ziraati ekilen hububatlar içerisinde en fazla olanıdır. Üretimin önemli bir kısmı mahalli ihtiyacı karşılardı. İhtiyaç fazlası ambarlara ve kuyulara konularak muhafaza edilirdi.

Arpa

Buğdaydan sonra ziraati en çok yapılan tahıl olup ürünün mahalli ihtiyaçtan fazlası depolanmaktadır.

Akdarı

Akdarıyı buğday ve arpadan ziyade Ekrad taifesi üretmekte ve tüketmektedir. Ziraati gittikçe artmıştır. Mahalli ihtiyacı çıktıktan sonra geri kalan ürünler

²⁶ H. 1302, DVS, s. 91.

²⁷ H. 1302, DVS, s. 184; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 8.

²⁸ H. 1302, DVS, s. 184-185; Şemsettin Sami, "Diyarbakır Şehri", *Kamus'ül-alâm*, C. III, İstanbul 1308, s. 2204.

depolanırdı. Diyarbakır sancağının ambar ve kuyularında 1884'de tahminen 300.000 kile-i astaneden ziyade akdarı, buğday arpa hububatı bulunuyordu.²⁹

Pirinç

Pirincin üretimi diğer hububatlar göre daha ziyade suyu çok olan yerlerde yetiştirilmektedir. Üretim vilayetin ihtiyacını karşıladıktan sonra geri kalan ürün kiralanan hayvanlarla Erzurum ve Halep vilayetlerine sevk edilirdi. Karacadağ pirinci meşhurdur.

Pamuk

Pamuk ziraati daha çok çakmaya elverişli olan sulakların çoğunda meydana getiriliyor ve çakmaların alt tarafında meydana getiriliyor lakin bazı mahallerde ziraatine mümkün mertebe dikkat ve yerinin imarına hizmet olunduğu halde bazı köylerde fazla dikkat olunmuyor. Çünkü ziraatinin çokluğu 1884 senesinde olduğu gibi ekseri senelerde sarfiyatçı istifadesizliğe mucib olmaktadır". Yukarıdaki salname kayıtlarından 1884 yılında Diyarbakır'da pamuk üretiminin çok olmasına rağmen bu üretimin yeteri kadar değerlendirilmemesi yüzünden karlı bir iş olmadığı anlaşılmaktadır.

Tütün

Tütün ziraati dahi fazladır. Ancak Bucak nahiyesinden alınan mahsulün dışındaki ürünün kalitesi iyi değildir. Bucak tütünü meşhurdur.

Üzüm

Kasaba ve köylerin bir çoğunda önemli miktarda üzüm bağları bulunuyordu ve halk bu bağlardan fazlasıyla faydalanıyordu. Şıra üzümünden pekmez, pestil ve sucuk yapılıyordu. Eğil ahalisinin pestil ve sucukları pek leziz ve Mardin'de yapılan sucuklar dahi pek nefis idi. Ergani'de yetişen kara üzümünden yapılan çeşitli pestil ve sucuk ile Siverek şehrinin kesme* mamulâtı nefistir. Kara üzümünden şarap çıkarılarak çoğu Ergani'den dağıtılır. Bu havalide üzümün her cinsi yetiştirilir. Kadıkenti üzümü İstanbul'un Üsküdar tarafında yetişen çavuşüzümüne benziyordu.

²⁹ H. 1302, DVS, s. 185.

* Kesme: Üzüm suyunun kaynatılarak içine buğday nişastası ve bulgur katılarak pişirildikten sonra soğutularak baklava dilimi şeklinde bir üzüm tatlısıdır. (yöresel)

Kavun ve Karpuz

Kavun ve Karpuz sulu ve susuz olmak üzere iki cins olup lezzeti ve büyüklüğü her yerde meşhurdur. Karpuzlar o kadar büyük olur ki iki karpuzu ancak bir at taşıyabilir. Diyarbakır kavun ve karpuzunun başka yerlerde yetiştirilmek istenmesi üzerine ziraatı hakkında yapılan taraif 1883 senesinde ticaret nezaretine takdim edilmiş ve ziraat gazetesinde yayınlanmıştır.³⁰

Sebze

Sebzenin her çeşidi bu vilayet de yetiştirilir. Batılcan, bamya, kabak, bakla, hiyar, avur, ıspanak, marul, pancar, şalgam, havuç, turb, domates, patates, fasülye, loby, nane, soğan, sarımsak, maydanız her yerde pırasa, lahana, enginar bazı yerlerde yetiştirilirdi. Hindiba, semiz otu, kenger, ebegümece, yerelması gibi tabii bitkiler kendiliğinden yetişen bitkiler vardı. Mardin'in kemesi ala idi.

Meyve Ağaçları

Meyveli ve meyvesiz ağaçların çoğu buralarda yetiştirilmektedir. Meyve ağaçlarından, şeftali, zerdali, kara erik, fişne, elma, armut, nar, kiraz, badem, ceviz, ayva, fındık, incir, buttum, tut, ekşi tut, alue, başlıcalarındandır. Vilayete bağlı yerlerin bazılarında bulunmayan bir veya bir kaç cins meyve bulunan yerlerden oralara nakil edilir. Sadece portakal, limon, hurma, fıstık buralarda yetişmiyordu. Bunlarla civar vilayetlerden önemli miktarda getirilerek uygun fiyata satın alınabiliyordu. Malatya'dan elma, armut, ayva, Harput'tan vişne dahi getirilerek satılırdı.

Tut ağaçlarından vaktiyle çok istifade edilirdi. İpek böceği burada yetiştirilmeye başladığı zaman takriben 1840 yıllarında ekseriya bahçeler tutluğa çevrilmiş ise de sonraları ipekçiliğin sekte uğraması üzerine tut yapraklarının tüketiminin azalması üzerine sonradan bu tutlukların bir kısmı kesilerek başka ağaçlar ekilmiştir. 1884 yıllarında ipek böceği tohumlarının ıslah çalışmaları yapılarak yeniden vilayetin kasaba ve köylerinde ipekçilik teşvik ediliyordu. Bu sebeble yeniden tut ağaçlarına ihtiyaç duyulmaya başlamıştı.

³⁰ H. 1302, DVS, s.186, 187, 188.

Kavak ve Söğüt Ağaçları

Bu cins ağaçlar şehir, kasaba ve birçok köyde fazlasıyla yetiştirilmektedir. Vilayetin ihtiyacından fazlası keleklerle aşağı kısımlara sevk edilir. Kavak ağacı en çok Ma'den'e bağlı köy ve kasabalarla Savur nahiyesinde yetiştirilir bölge ahali bundan istifade ederler.

Ceviz Ağaçları

Çok sayıda ceviz ağaçları yetiştirilmektedir. Bu ağaçların kerestesinden ahşap mamullerinden nefis masalar, kanepeler mobilya türü eşyalar dülger esnafı tarafından ehliyetli bir şekilde üretiliyordu. Ceviz ağaçlarının bir kısmı Avrupa'ya gönderiliyordu.

Zeytin Ağaçları

Zeytin ağaçları daha çok Deyrik ve Gurs nahiyelerindeki bahçelerde bulunur. Ala zeytin yağı çıkarılır içerde ve dışarıda sarf edilirdi. Zeytin yağından bir nevi sabun yapılıyorsa da üretimi önemli değildir.

Sumak Ağaçları

Sumak yörede önemli miktarda üretildiğinden ağaçlarının yetiştirilmesine itina edilirdi. Sumak yaprağı dahi ekonomik değeri olan faydalı bir mahsuldür.

Orman ve Meşe

Özel ormanlar yoktur. Dağlarda tabii olarak yetişen aluç, ardıç, palamud meşe ağaçlarından meydana gelmiş olan Ormanlar ve meşelikler vardır. Dağ köylüleri bu ağaçları keserek merkeplerle şehir ve kasabalara götürerek yakacak olarak satıyorlardı. Odunların çoğu Eğil tarafından Dicle üzerinde keleklerle Diyarbakır'a gönderiliyordu.

Mazu, Kitre ve Antuf Ağaçları

Bu ağaçlar dağlarda tabii olarak yetişen bitkiler olup, mazu, kitre ve antuf bu ağaçlardan hasıl olur ki civar ahali tarafından toplanıp bunları almak için oralara giden tüccara satılıyordu. Bu gibi şeyler boya üretimi için kullanıldığından şehir ve kasabalarda tüketim fazlası dışarıya satılır. Boya cinsinden purik, şakiloz, Sumak yaprağı, kök boya, kitre, palamud, çiriş dahi buralarda üretilmektedir.

Kudret Helvası

Dağlık ve ormanlık alanlarla ağaçlar üzerine semadan inen nimetlerdendir. Ekrad taifesi bunları toplayıp şehir ve kasabalara getirirler ve bundan bir nevi pekmez dahi yapılır. Bağ ve bahçeleri olmayan ve bal kovanları yetiştirmeyen dağ köylerindeki ahali bu kudret helvasını tatlı cinsi yiyecek olarak tüketirler.³¹

Bu dönemde üretim biçimi ve araçların ilkel olmasına rağmen, tahıl meyve sebze üretimi yüksekti. Ancak kara yollarının yetersizliği ve ulaştırma giderlerinin yüksekliği. Ürünlerin Samsun ya da İskenderun gibi limanlara götürülmesini güçleştirmekteydi. Diğer taraftan tefecilik ve yüksek faizle borç verme, küçük toprak sahiplerinin faizle yüzünden topraklarını kaybederek mülksüzleşmesine sebep olan etkenler arasındaydı. Bu nedenle Devlet tarafından 1889 yılında Diyarbakır'da Ziraat Bankası'nın bir şubesi açılmıştır.³² Diyarbakır Ziraat Bankası şubesine ait en eski salname kayıtları 1980 yılına aittir. Bu kayıtlara göre ziraat bankası şubesi bir memur iki kâtipten oluşuyordu. Bu durum bankanın Diyarbakır şubesinin o yıllarda kurulduğunu ispatlamaktadır.³³ Ziraat Bankasının Diyarbakır şubesi 1891'de iki yıldan beri faaliyeti sürdürmesine rağmen o yıllarda çiftçiye yeteri kadar faydalı olamamıştır. Çünkü bankanın borç verme işlemlerindeki formaliteler de ve bürokrasinin ağır işleyişi fakir çiftçinin bu bankalardan yeteri kadar yararlanmasını engel işlerken genellikle zengin çiftçiler bankanın istediği teminatı sağlayarak kredilerinden yararlanma imkanına sahip olmuşlardır.

Yine Hükümetin bu dönemde tarımın gelişmesini ve ürünlerin pazarlanmasını sağlamak için aldığı önlemlerin diğeri ise karayollarının yapımına hız verilmesi yol vergileriyle ilgili kanunların düzenlenmesi olmuştur.³⁴ Bu dönemde Diyarbakır valileri tarafından önemli miktarda yol yapımı çalışmalarına³⁵ girişilmiş önemli gelişmeler saylanmıştır. 1900 yılında Diyarbakır'da tesviye olunan yolların uzunluğu 418 km'dir.³⁶

³¹ H. 1302, DVS, s.184 ve devamı.

³² Cuinet, age, s.425, 426.

³³ Ziraat Bankası Diyarbakır Şubesi İdaresi: Memur Niyazi Efendi, Katipleri: Raif ve Süleyman efendiler. bkz. H. 1308, DVS, s.53.

³⁴ Cuinet, age, aynı yer.

³⁵ Valilerin icraatları bölümüne bkz.

³⁶ H. 1318, DVS, s.14.

Diyarbakır'da üretimi yapılan zirai ürünlerin hangi yıllarda ne kadar üretildiği tespit edilmeye çalışılarak aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

1803-1905 Yıllarında Diyarbakır Sancağının Toplam Hububat Üretimi

Tablo 8.

Yılı	Buğday	Arpa	Diğer Hububatlar	Toplam Hububat
1873 ³⁷	-	-	269.000	269.000
1874 ³⁸	İstanbul kilesi 3.050.000	2.200.000	2.200.000	7.500.000 İstanbul Kilesi
1875 ³⁹	3.050.000	23.250.000	2.200.000	7.500.000 İstanbul Kilesi
1874 ⁴⁰	30.050.000	3.250.000	3.000.000	9.300.000 İstanbul Kilesi
1877 ⁴¹	3.300.000	1.600.000	3.000.000	7.900.000 İstanbul Kilesi
1883 ⁴²	Kile-i aşari 1.260.000	567.000	540.000	2.367.000 İstanbul Kilesi
1884 ⁴³	2.300.000	1.600.000	300.000	4.200.000 İstanbul Kilesi
1890 ⁴⁴	2.300.000	1.600.000	300.000	4.200.000 İstanbul Kilesi
1901 ⁴⁵	2.466.000	1.710.000	300.000	4.476.000 İstanbul Kilesi
1905 ⁴⁶	2.466.000	1.710.000	300.000	4.476.000 İstanbul Kilesi

³⁷ H. 1290, DVS, s.133.

³⁸ H. 1291, DVS, s.157.

³⁹ H. 1292, DVS, s.161.

⁴⁰ H. 1293, DVS, s.161.

⁴¹ H. 1294, DVS, s.151.

⁴² H. 1301, DVS, s.101, 102.

⁴³ H. 1302, DVS, s.98,

⁴⁴ H. 1308, DVS, s.155, 156, Cuinet, age, s.461.

⁴⁵ H. 1319, DVS, s.39.

⁴⁶ Bkz. Kerkük ve Musul İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1910), BOA Yayınları (Komisyon), Ankara 1993, s.422, 423.

Yukarıdaki tablo, Diyarbakır Vilayet Salnamelerinde yayınlanan istatistik cetvellerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Tablo 8’de verilen hububat üretimi yıllara göre değerlendirildiğinde hububat üretimi 1874-1875 yıllarında aynı rakamlar aynı kalmış, 1876 yılında üretimde yaklaşık %30'luk bir artış olmuş, 1883 yılında sebebini izah edemediğimiz yaklaşık % 60’lık bir düşüş olduğu görülmektedir. 1884-1905 yılları arasındaki dönemde hububat üretiminde önemli bir değişiklik olmamıştır.

Diyarbakır vilayetinin hububat üretimi vilayetin ihtiyacını karşıladıktan sonra geri kalanı depolanır. Hükümet gerekli gördüğü zaman civar vilayetlerin ihtiyacını karşılamak emir verirdi. 1896 yılında Musul ve çevresinde bir kuraklık ve kıtlık olmuştu ` bunun üzerine hükümet Musul ve çevresinin buğday ihtiyacının karşılanması için Diyarbakır valiliği ile yazışmalarda bulunmuştur.

Vitali Cuinet'in 1890 yılı için verdiği Diyarbakır Merkez Sancağı hububat üretim rakamları H. 1308 Diyarbakır vilayet Salnamesi rakamları ile tamamen aynıdır. Bu da Cuinet'in verdiği tablolarda Diyarbakır vilayeti salnamelerinden yararlandığını göstermektedir.

Diyarbakır Merkez Sancağının Diğer Zirai Ürünleri ve Üretimleri

1874 Yılında Zirai Üretim⁴⁷

Tablo 9.

	<u>Fiat kuruş</u>		<u>Diyarbakır'da</u>	<u>Dışarıya</u>	<u>Toplam</u>	<u>Toplam</u>
	<u>İç</u>	<u>Dış</u>	<u>Tüketilen</u>	<u>Gönderilen</u>		<u>Fiyat</u>
			<u>Adet</u>			
Kesilen Koyun ve Keçi	3.	-	280.000	-	280.000 kr	8.400.000 kr
Balmumu	23	25	<u>Kıyye</u> 1.500	<u>Kıyye</u> 1.500	3.000	72.000
Tiftik	15	-	6.750	-	6750	101.250
Yapağı	7	10	30.00	15.00	45.000	360.000
Kıl	3	4	35.000	10.000	45.000	145.000
Kök boya	5	-	5.000	-	5.000	25.000
Mazı ve Teferruatı	4	6	140.000	100.000	240.000	1.160.000
Nar Kabuğu	0.75	1	100.000	50.000	150.000	125.000
Sumak Yaprağı	0.75kr (30 pare)10. 000		100.000	-	100.000	75.000
Sumak	3	-	50.000	-	50.000	150.000
Feng (acı Hıyar)	15	-	500	-	500	7.500
Kitre	1	2	10.000	20.000	30.000	50.000
Ham Pamuk	7	8	300.000	200.000	500.000	3.700.000
Pirinç	2	3	230.000	70.000	300.000	670.000
Sansar derişi	60	70	<u>Aded</u> 5000	<u>aded</u> 1.000	6.000	370.000
Tavşan Derisi	1	2	1.000	8.000	9.000	17.000
Tilki Derisi	9	12	2.200	3.000	5.000	55.800
İpek Kozası	5	-	<u>Kıyye</u> 50.000	-	50.000	250.000
Badem	13	16	2.000	1.000	3.000	42.000

⁴⁷ H. 1291, DVS, s.157, 158.

1884'de Diyarbakır Sancağının Tarımsal Üretimi (Hububat dışında)⁴⁸

Tablo 10

Ürün Cinsi	Diyarbakır'da Tüketilen	Dışarıya Gönderilen	Toplam
Kesilen Koyun	280.000 aded	-	280.000 Aded
Balmumu	2.000 kıyye	3.000	5.000 Kıyye
Tiftik	8.000	-	8.000 Kıyye
Yapağı	33.000	17.000	50.000 Kıyye
Kıl	33.000	17.000	50.000 Kıyye
Kök Boya	5.500	-	5.500 Kıyye
Mazi ve Teferruatı	25.000	255.000	280.000 Kıyye
Nar Kabuğu	100.000	70.000	170.000 Kıyye
Sumak Yapağı	110.000	-	110.000 Kıyye
Kitre	11.000	23.000	34.000 Kıyye
Ham Pamuk	110.000	110.000	220.000 Kıyye
Pirinç	165.000	220.000	385.000 Kıyye
Tilki Postu	3.300 aded	7.700	11.000 Aded
Sansar Postu	2.750		4.400 Aded
Tavşan Postu	11.000	-	11.000 Aded
İpek Kozası	35.000	-	35.000 Aded

Yukarıda verdiğimiz 1874 ve 1884 yılına ait Diyarbakır'ın tarım ürünlerine ait tabloları karşılaştırdığımız zaman geçen on yıllık sürede üretimin bir kaç ürün dışında üretimin genel olarak arttığı görülmekle beraber kesilen küçük büş hayvan

⁴⁸ H. 1302, DVS, s.98-99.

sayısı aynı kalmış ve bunun yanında ipek kozası üretimi düşmüştür. Bu düşüş üzerine yukarıda tut ağaçlarıyla ilgili olarak verdiğimiz kayıtlarda konuya değinmiştik. Bu sebepten 1884 yılında ipek böceği tohumları ıslah çalışmaları başlatılarak ipek böceği üretimi ve tutlukların ekimi yeniden teşvik edilmiştir.⁴⁹

1890'da Diyarbakır Merkez Sancağının Hububat Dışındaki Tarımsal ürünleri⁵⁰

Tablo 11.

Ürün Cinsi	Diyarbakır'da Tüketilen	Dışarıya Gönderilen	Toplam
Kesilen Koyun	280.000 Kıyye	-	280.000 Kıyye
Balmumu	2.000	3.000	5.000 Kıyye
Tiftik	7.000	-	7.000 Kıyye
Yapağı	33.000	17.000	50.000 Kıyye
Kıl	33.000	17.000	50.000 Kıyye
Kök Boya	5.500	-	5.500 Kıyye
Mazı ve Teferruatı (Meşe Palamudu)	280.000	25.000	225.000 Kile
Nar Kabuğu	110.000	-	110.000 Kıyye
Sumak	22.000	-	22.000 Kile
Kitre	11.000	23.000	34.000 Kile
Ham Pamuk	110.000	110.000	220.000 Kile
Pirinç	165.000	220.00	385.000 Kile
Sansar Postu	2.700	1.700	4.400 Aded
Tilki Postu	3.300	7.700	11.000 Aded
Tavşan Postu	11.000	-	11.000 Adet
İpek Kozası	35.000	-	35.000 Kıyye
Badem	2.300	1200.	3.500 Kıyye
Camus Derisi	55.000	-	55.000 Kıyye
Peynir	330.000	-	330.000 Kıyye
Sade Yağ	110.000	55.000	165.000 Kıyye
İç Yağı	33.000	-	33.000 Kıyye
Zeytin Yağı	3.300	7.700	11.000 Kıyye
Sabun Yağı	11.000	16.500	27.500 Kıyye
Susam Yağı	390.000	50.000	440.000 Kıyye
Pekmez ve Akid	190.000	-	190.000 Kıyye
Çeşitli Meşrubat	11.000	17.000	28.000 Kıyye
Meyve Suyu	160.000	-	160.000 Kıyye

⁴⁹ H. 1302, DVS, s.187.

⁵⁰ H. 1308, DVS, s.155, 156, 157, 158.

Cuinet'ye Göre, XIX. yy Sonunda Diyarbakır Sancağının Tarımsal Üretim ve Tüketim⁵¹

Tablo 12

Ürünler (Kile)	Diyarbakır Üretim Miktarı	Diyarbakır'da Tüketilen	Diyarbakır Dışında Tüketilen
Pirinç	385.000	165.000	220.000
Susam	-	-	-
Keten Tohumu	-	-	-
Badem	3.500	2.300	1.200
Kuru Üzüm	1.000.000	1.00.000	-
Yaş ve Kuru Meyve	600.000	600.000	-
Soğan	-	-	-
Kitre	34.000	11.000	23.000
Keten	5.500	5.500	-
Kök Boyası	5.500	5.500	-
Ham Pamuk	220.000	110.000	110.000
Yapağı	50.000	33.000	17.000
Koyun Postu	7.000	7.000	-
At Kılı	50.000	33.000	17.000
Koza	35.000	35.000	-
Meşe Palamudu	280.000	25.000	255.000
Nar	160.000	100.000	60.000
Sumak	132.000	132.000	-
Bal	22.000	22.000	-
Bal Mumu	5.000	2.000	3.000
Zeytinyağı	11.000	3.300	7.700
Susamyağı	440.000	390.000	50.000
Sabun Yağı	27.500	11.000	16.500
İçyağı	33.000	33.000	-
Tereyağı	165.000	110.000	55.000
Peynir	330.000	330.000	-
Pekmez	190.000	190.000	-
Şurup vb.	28.000	11.000	17.000
Şarap	100.000	80.000	20.000
Meyve Şurubu	40.000	40.000	-
Çiriş	-	-	-
Tilki Derisi	11.000	3.300	7.700
Tavşan Derisi	11.000	-	11.000
Sansar Derisi	4.400	2.750	1.650
Toplam (Okka Olarak)	4.385.400	3.492.650	892.750

⁵¹ Cuinet, age, Balmumu s.461, 462.

1890 yılı Vilayet Salnamesi Diyarbakır Sancağının tarım ürünlerini veren kayıtlarla Cuniet'in aynı konudaki verdiği tablodaki rakamların hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Yine yukarıda değindiğimiz üzere Cuniet eserini yazarken Vilayet Salnamelerinde yayınlanan istatistik cetvellerini kullanmıştır. Ayrıca 1884-1890 yılına ait Vilayet Salname kayıtlarında verilen Zirai ürün kayıtları ile Cuinet verdiği tarımsal üretim sonuçları karşılaştırıldığında bu dönemde Diyarbakır Sancağının tarımsal üretiminde önemli bir değişiklik olmamış üretim aynı kalmıştır.

Cuinet'in verdiği değerlerle salname kayıtlarının verdiği değerler arasındaki en önemli farklılık salname kayıtları ağırlık ölçüsü olarak kile-i aşari ve kıyye verirken Cuinet bütün değerleri okka olarak vermiş.

1905 Yılında Diyarbakır Sancağının Tarımsal Üretimi⁵²

Tablo 13.

Mahsül Cinsi (kile olarak)	Diyarbakırda Tüketilen	Dışarıya gönderilen	Toplam Üretim Kile
Pirinç	185.6000	300.000	485.600 Kile
Tütün	42.500	-	42.500 Kile
Ham Pamuk	126.000	130.00	256.000 Kile
Kök Boya	3.600	-	3.600 Kile
Mazu ve Teferruatı	29.6000	265.400	295.0000 Kile
Nar Kabuğu	60.000	-	60.000 Kile
Sumak Yaprağı	115.000	-	115.000 Kile
Sumak	23.000	-	23.000 Kile
Kitre	11.000	24.600	35.600 Kile
Ceviz	600.000	-	600.000 Kile
Badem	2.500	1.500	4.000 Kile
Sebze	2.300.000	-	2.300.000 Kile
Soğan	140.000	-	140.000 Kile
Samırsak	35.000	-	35.000 Kile
Üzüm	1.256.000	-	1.256.000 Kile
Meyve	446.0000	-	446.000 Kile
Kuru Üzüm ve Yemiş	1.000.00	-	1.000.000 Kıyye
Pekmez ve Akid	20.000	-	20.000 Kıyye
Sucuk ve Pestil	40.000	-	40.000 Kıyye
Şarab	90.000	30.000	120.000 Kıyye
Rakı	35.000	5.000	40.000 Kıyye
Şurublar	11.000	17.000	28.000 Kıyye
Zeytin yağı	4.000	8.000	12.000 Kıyye
Susam yağı	392.000	8.000	400.000 Kıyye
Kesilen koyun	35.000	-	35.000 Aded
İhraç olunan koyun	-	9.000	9.000 Aded
Yapağı	39.000	17.000	56.000 Kıyye
Kıl	33.000	17.000	50.000 Kıyye
Tiftik	200	-	200 Kıyye
Deri	30.000	40.000	70.0000 Kıyye
İpek kozası	42.000	-	42.000 Kıyye

Yukarıda Diyarbakır Sancağının tarımsal üretimi ile ilgili olan verdiğimiz tablodaki üretim miktarları daha önce verdiğimiz 1890 yılına ait üretim miktarları ile karşılaştırıldığı zaman 1905 yılında Diyarbakır tarımsal üretimi bütün

⁵² H. 1323, DVS, s.193, 194.

imkansızlıklara rağmen önceki yıllara göre önemli artışlar olmuştur. Örneğin Pirinç, pamuk, ipek, tütün, gibi ekonomik değeri olan tarım ürünlerinde yaklaşık %10 ile %20 arasında bir artış olmuştur. Ayrıca daha önceki tablolarda yer almayan alkollü içki üretiminde de artış olmuştur.

İncelediğimiz dönemde Diyarbakır'ın tarım ürünlerinin çeşitliliği ve üretim miktarı bu şehrin büyük bir tarımsal üretim potansiyelinin olduğunu göstermektedir.

2- Hayvancılık

Hayvancılık eskiden beri Doğu Anadolu'nun göçebelerine ve Türkmen halkına dayanan bir iktisadi işletme alanı idi. Bu bakımdan Diyarbakır, Erzurum, Urfa çevreleri pek tanınmış olub büyük sürüler besliyorlardı.⁵³

Vilayet dahilinde pek çok mera olub bunların en önemlisi Nusaybin ve Cizre taraflarındaki meralar en önemlileridir. Aşair hayvanlarını bu meralarda otlatır.⁵⁴ Göçebe aşiretleri çok sayıda deve, koyun ve keçi sürülerine sahip olub bu sürülerin yazın çayır ve otların bulunduğu ovalarda kışın çöllerde beslenmesi adettir.⁵⁵

Sığır ve manda gibi büyük baş hayvanlar en fazla gücünden yararlanmak için köylerde ve çiftliklerde yetiştirilir.⁵⁶ Bu hayvanların dışında at, katır, eşek gibi binek ve yük hayvanları da vilayetin her tarafında yetiştirilir.

Atlar

At cinsinin en iyisi ve kötüsü bu vilayet de yetiştirilir. Mardin Sancağında ve çöl içinde cins ve nadir at ve kısarak yetiştirilmektedir ki göçebe aşiretler arasında cins atlara sahip olma ve bunları yetiştirme gelenekleri vardır. Erkek atlar daha tay iken satılırlar lakin kısaraklar çok değerli olub bunlar saf kan Arap atlarıdır. Değerleri üç-beş bin Gazi (II. Mahmud altını) kıymetindedir.⁵⁷ Bir baş kısarak deve ve koyun sürüleri büyük topraklar karşılığında değiştirilirdi. Göçebeler nezdinde bir cins kısrağa sahip olmak büyük servet sahip i olmak anlamına gelirdi. Böyle kısarakları çok zor durumda kalmadıktan sonra elden çıkarmazlardı. Ancak bu kısaraklara bu

⁵³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, İstanbul 1995, s.138.

⁵⁴ H. 1318, DVS, s.11.

⁵⁵ H. 1302, DVS, s.201; Cuinet, age, s.421.

⁵⁶ Cuinet, age, s.420.

⁵⁷ H. 1302, DVS, s.199; Cuinet, age, s.421.

kadar çok kıymet vermek urbanın adeti olub vilayetin diğer mahallerinde bu kısrakları alım ve satımda onların verdiği değerin beşte biri kıymetinde olurdu. Çiftliklerde ve köylerde dahi döl almak için kısraklar beslenirdi. Atların değeri az olan cinsleri nakliyat işlerinde kullanırdı.⁵⁸

Katırlar

Katırın çoğu ve iyileri Cizre kazasında yetiştiriliyordu. Bir kısmı Cizre'ye ve bir kısımda Bitlis vilayetine bağlı olan Behtan denilen bölge sakinleri tarafından da önemli miktarda yetiştirilirdi Cizre tarafındaki Behtanlı'ların katırları iri ve büyük olurdu. Bitlis tarafındaki Behtanlı'ların yetiştirdikleri ise Midüllü tabir olunan ufak tefek şeylerdi.

Deve

Bu hayvanlar diğerlerine göre daha az sayıda, genellikle çöl ahalisi ve Siverek havilisinde nakliyat işinde kullanılmak üzere besleniyordu. Ayrıca bu hayvanın sütünden de faydalanılırdı.⁵⁹

Eşek

Eşekler özellikle Kürt köylerinin sakinleri tarafından hem beslenmesi kolay olduğu hem de her türlü nakliyat işinde kullanıldığı için yetiştirilip kullanılmaktadır. Bu yörenin eşeklerinin çoğunun rengi siyah olur. Şehirdeki merkepçi esnafı dahi katırdan fazla eşek beslemekte idiler.

Koyun ve Keçi

Koyun ve keçi çölde ve çölün dışında bir çok bölgede pek çok sayıda besleniyordu. Başka yerlerde beslenen koyunlar dahi kış mevsiminde çöle gönderilirdi. Vilayetin et ihtiyacını karşılamakla beraber Halep, Şam vilayetlerine ve Mısır tarafına her sene bir miktar ihracat yapılırdı. Cizre ve Midyat kazalarında bulunan tiftik keçilerinin tiftiği Avrupa'ya kadar gönderilirdi bu hayvanlardan elde edilen yapağı sade yağ üretimi mahalli ihtiyacı sağladıktan sonra fazlası başka vilayetlere satılıyordu⁶⁰ Koyunların yapağıları Merinos koyunlarının yağlarına

⁵⁸ H. 1302, DVS, s.199.

⁵⁹ H. 1302, DVS, s.200.

⁶⁰ H. 1302, DVS, s.201.

benzer, keçilerin kılları çok yumuşaktır.⁶¹ 1890 yılında Merkez sancaktaki koyunların toplam sayısı 102.400 keçilerin ise 80.452'dir.⁶²

1900 yılında vilayet dahilinde bulunan koyunların toplamı 668744 keçilerin adedi ise 363.886 olup bunlardan üretilen yapağının değeri senede 60.000 Osmanlı lirasıdır. Bu yapağıdan bir miktarı her sene yabancı memleketlere ihraç olunur. Bu ihracatın değeri 37.000 Osmanlı lirası değerindedir. Vilayetin ticaretinin ekseriyasını koyun, keçi ve yapağı ihracatı teşkil eder.⁶³

Sığır ve Manda

Bu hayvanlarda vilayetin pek çok yerlerinde yetiştirilir. Çiftliklerde İnek ve dişi manda beslenir bunların döllerı alınarak çift sürme işinde kullanılırdı. Bazen Musul vilayetinden gelen tüccarlar bu vilayetten satın aldıkları sığır ve mandaları satmak üzere vilayetin yukarı taraflarına götürürlerdi. Diyarbakır Sancağında 1890 yıllarında bulunan öküz ve inek sayısı 8900 mandaların toplamı ise 3.660 olmak üzere bu hayvanların toplamı ise 12.560 olup vilayet genelinde ise yetiştirilen bu hayvanların toplamı 28.000 bulunuyordu.⁶⁴ 1900 yıllarında vilayet genelinde 20.000 sığır ve 7.000 manda bulunuyordu.⁶⁵

⁶¹ H. 1318, DVS, s.11.

⁶² Vuinet, age, s.462.

⁶³ H. 1318, DVS, s.11

⁶⁴ Cuinet, age, s.420.

⁶⁵ H. 1318, DVS, s.11.

**1890-1900 Yıllarında Diyarbakır Vilayetinin bir yılda ortalama olarak
Hayvan Üretimi⁶⁶**

Tablo 14.

Türler	Diyarbakır	Ergani	Mardin	Toplam	
				1890 Yılı	1900 Yılı
Öküz ve İnek	8.900	3.600	7.500	28.000	27.000
Manda	3.660	1.500	2.840		
At	15.928	11.100	13.514	40.532	41.000
Eşek	15.426	8.010	16.534	39.470	42.000
Katır	4.106	2.000	17.000	23.106	23.000
Deve	400	500	1.100	2.000	2.000
Koyun	102.400	96.104	418.480	616.984	668.744
Keçi	80.452	150.508	99.110	330.070	363.886

Verilen tablo sonuçlarından, geçen on yıllık sürede Diyarbakır vilayeti küçükbaş hayvan üretiminin yaklaşık %10'luk bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

3- Sanayi

Yüzyıllar boyunca mamullerinin nefasetiyle ün kazanan Osmanlı sanatkarları XIX. yüzyılın sonuna doğru, dış pazarlardan gelen fabrika mallarının tahditsiz rekabetine dayanamayarak, yavaş yavaş faaliyetlerini tatile mecbur kalmışlardır. Bunların piyasadan çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu Milli Sanayiın doldurması mümkün olmamış bu suretle Devletin sanayi ürünlerine olan ihtiyacı gittikçe artan bir oranla dış piyasalara bağımlı bir duruma girmiştir.⁶⁷

⁶⁶ Tablo:7 verdiğimiz rakamlar Cuinet'in eseri ile H.1318 vilayet salnamesi kayıtlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

⁶⁷ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s.10.

Bir zamanlar Diyarbakır vilayeti sanayice büyük bir şöhrete sahip idi.⁶⁸ Geçmiş zaman sanayii ürünleri olarak hala antika değerini muhafaza eden eşyalar, memleketin vaktiyle sanayide göstermiş olduğu gelişmenin derecesini ortaya koyar.⁶⁹

Avrupa eşyalarına rağbet gösterilmeden önce şal gibi Halı gibi İran'dan gelen bazı eşyalar hariç olmak üzere her türlü ihtiyaç maddeleri ve ziynet eşyaları yerli sanatkarların maharetli ellerinde üretilirdi. Vilayet dahilinde üretilen enfes eşyalara hariçten de rağbet edilmekteydi. Karışıklığın artması yabancı eşyaya olan rağbeti artırdığından yerli mallara olan rağbeti yavaş azaltmaya başladı buna bağlı olarak devlet sanayide geri kalmaya başlamışsa da Diyarbakır vilayeti hala saniyece sahip olduğu önemi muhafaza etmekteydi.⁷⁰

1884 yılında Diyarbakır'da bulunan sanayi ve mamulat esnafının başlıcaları şunlardır: debbağ, dikici, penbeci, gazzaz, kirişçi, kunduracı, külâhçı, boyacı, kısarcı, iplikçi, bardakçı, cüllah, çarşafçı hasırcı şirikci, kuyumcu, tenekeci, mücellid, basmacı, tarakçı, borucu, tokıcı, baftacı* mazman, çakmakçı, tüfenkci, kılınççı, mumcu, dökmeci, çarıkçı, dülger, marangoz, hâkkâk, hıyat,** alçıcı, semerci, kalemkar, saraç, kelekçi, şurubçı, abacı, nalıncı, takakçı, leblebici, bakırcıdır.

1884 yılında üretilen sanayi ürünlerinin başlıcaları şunlardır. İpek çetarinin her türlü, Sırmalı çarşaf, ipek aba ipek kefiye, her türlü puşu, ipek kuşak, kutni, ipek kumaşların her cinsi, pamuklu kumaşlar, yerli bez, kırmızı bez, beyaz aba, çorap, ala kilimler, yerli basma, yerli yazma, her türlü boya işleri, gazaziye üretiminin alası, envai çeşit ipek boyaları, melon sahtiyan, meşin kösele, çeşitli ayakkabılar, kundura, hamam ve el havluları, çift aleti ve edavatı, çeşit çeşit bakır ve tunç ürünleri, her nevi döküm işleri, altın, gümüş ve mücevherat mamulâtı, türlü türlü kalem işleri, teneke eşya imalatı, mutfak eşyaları, sarraciye işleri, demir mamulâtının her türlü, menekşe şurubları, yağ sabunu, mum, desti bardak, musluk üretimleri, abanoz siğara ağızlıkları ve bastonlar, ceviz ve kavak kanape, masa ve sedir üretimi, mamulâtı

⁶⁸ Naima tarihinin 3. cildinden aynen alınan bu parça idda ayı doğrulamaktadır." Padişah Hazretleri hünkamı sîta olmakla 71 bir gün Diyarbekir'de ikamet buyurdular. Hazreti İmam-ı Azam türbesine Sim-i hamdan bab. şebeke bazı avizeler ve müsanni' Kandiller tertib olub, ol diyar meşhur üstad ve kuyumcularına yapdurub mahalline vaz'i olunmak için Bağdad'a irsal eylediler. H. 1317, DVS, s.164'den nakil.

⁶⁹ H. 1317, DVS, s.164.

⁷⁰ H. 1318, DVS, s.160.

ahşabiyenin her türlü, eğer ve koşum takımları, bina mimar işleri, bina kalem işleri, bina nakış işleri ve çilinkariye işleri belli başlı sanayii üretim işlerini oluşturuyordu.⁷¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da önemli sanayi dalları, ipekli, yünlü, pamuklu gibi dokunmuş kumaş ürünleri ve işlemeli kumaşlarının önemli bir bölümü Mısır ve İzmir'e geri kalanı da özellikle, Almanya İngiltere ve Fransa'ya satılmaktaydı. Bu dönemde Diyarbakır oyları Viyana, Filedelphiya ve Paris'teki uluslararası sergilerde dikkat çekmişti. 1867'de Paris Sergisi'nde Nottingham'lı bir fabrikatör sergilenen tüm oyları satın alarak, motiflerini İngiliz dantellerine uygulamak istemişti.⁷²

a) Üretim Atölyeleri ve Fabrikalar

1890'lı yıllarda Diyarbakır'da 30 dokuma evi, 21 pamuk ve ipek işleme atölyesi 12 bakır işleme atölyesi 9 cam atölyesi 10 tane çömlek atölyesi 28⁷³ deri imalathaneleri vardı.⁷⁴

Abdülaziz döneminde ülkede sanayinin gelişmesi yerli sanayi ürünlerinin Avrupa fabrikalarıyla boy ölçüşe bilmesi için özel sermayenin fabrikalar kurması özendirildi. II. Abdülhamit döneminde özel sektöre ait memleketin çeşitli bölgelerinde fabrikalar kurulurken Diyarbakır'da da fabrikalar kuruldu.⁷⁵

1877 Yılı vilayet salnamesi kayıtlarında Diyarbakır'da bulunan fabrikalar ilgili olarak aşağıdaki kayıtlar yer alıyordu.

Fabrikalar:⁷⁶ Mustafa Efendi'nin Fabrikası

Memur İbrahim Efendi, Muavini Abiş Efendi.

Salih Ağa Fabrikası

Memur Ahmed Efendi, Muavini Şeyh efendi

Ömer Ağa Fabrikası

⁷¹ H.1302, DVS, s.195, 196.

⁷² "Diyarbakır", YA, s.2242.

⁷³ Cuinet, age, s.460.

⁷⁴ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, Ankara 1983, s.455.

⁷⁵ Shaw, age, s.289.

Memur Mahmud Efendi, Muavini Yakub Efendi

Abdurrahman Efendi Fabrikası

Memur İbrahim Efendi Muavini Zülfikar Efendi

Ali Efendi Fabrikası

Memur Ahmed Efendi Muavini Bekir Efendi

Yukarıdaki salname kayıtlarında görüleceği üzere Fabrikalarla ilgili kayıtlara göre 1877 yılında Diyarbakır'da beş fabrika bulunmakta olup sadece fabrika sahiplerinin ve memurlarının isimleri verilmiştir. fakat bu fabrikaların ne fabrikaları olduğu ve ne kadar üretim yaptıkları hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak genel eserlerden bu fabrikaların hiç olmazsa bir kısmının ne fabrikası olduğunu tespit edebiliyoruz: "..... Diyarbakır'da İpekli kumaş fabrikası⁷⁷ ... II. Abdulhamit Döneminde Diyarbakır'da bir deri fabrikası kuruldu.⁷⁸

Ayrıca Cuinet eserinde Diyarbakır'da İpek ve Un fabrikasını ihtiyaç olduğunu bu fabrikaların kurulması gerektiğini söylüyordu.⁷⁹

Yine II. Abdülhamit döneminde memlekette sanayinin gelişmesi için bir çok vilayetlerde sanayi mektepleri kurulmaya başlamıştı. Diyarbakır'da da inşasına başlanan Diyarbakır sanayi Mektebi'nin inşaatı 1900 yılında devam ediyordu.⁸⁰

İnşaatı 1901'de bitirilen Sanayi Mektebi'nin aynı yıl resmî açılışı yapıldı ".... bu tesis (de) Evlad-ı vatana Sanayi-i Muhtelif ve ale-l-husus Kunduracılık terzilik, mücellidlik, neccarlık, halıcılık, mürettiblik ve mensucut-ı haririyeye ait her türlü dokumacılık talim olunarak ahalimizin san'ata olan hevesleri tespit de çalışılmaktadır"... İncelediğimiz döneme ait Diyarbakır Sancağı sanayi üretimi⁸¹ aşağıdaki Tablo 8.9 verilmiştir.

⁷⁶ H. 1294, DVS, s.100, 101.

⁷⁷ Shaw, age, s.160.

⁷⁸ Shaw, age, s.289.

⁷⁹ Cuinet, age, s.460.

⁸⁰ H. 1318, DVS, s.161.

⁸¹ H. 1319. DVS, s.19.

1873 Yılında Merkez Sancağının Sanayi Üretimi⁸²

Tablo 15

Bakır Levha	2624	Adet
Ayakkabı	146.500	Adet
Hambeyaz bez	78.000	Top
Kırmızı ve Beyaz İplik	30.000	Adet
Tiftik Abası	2.60	Adet
Şal Abası	1.000	Adet
Yerli Basması	17.500	Adet
çetari	20.000	Top
Kutni	4.000	Top
Manusa	25.000	Top
Çarşaf	4.000	Top
Puşı	40.000	Top
Canfes	30.000	Zirai
Mareke Eğer Takımı	5000	Adet
Bakır Eşya	53.000	Kıyye
Gümüş Ma'mülü	1.620	Kıyye
Kazaziye	1.500	Kıyye
Ahşab Ma'mülü	30.000	Kıyye
Çorab	22.000	Kıyye

⁸² H. 1290, DVS, s.133., 134, 135.

1875 ve 1905 Yıllarındaki Diyarbakır Merkez Sancağının Sanayi Üretimi

Tablo 16.

	1875 ⁸³	1884 ⁸⁴	1890 ⁸⁵	1905 ⁸⁶
Çetari	16.000 Top	16.000	16.000	17.500
Kutnu	3.000 Top	3.000	3.000	3.200
Gazliye	34.000 Top	24.000	25.000	25.000
Manusa	30.000 Top	30.000	30.000	32.400
Çarşaf	4.000 Top	3.000	3.000	3.400
Melon Meşin	30.000 Adet	10.000	10.000	10.500
Melon Sahtiyan	70.000 Adet	13.000	13.000	13.700
Bakır Levha	26.270 Adet	-	-	-
Ayakkabı	160.000 Adet	70.000	-	70.000
Kırmızı İplik	35.000 Adet	15.000	15.000	16.300
Tiftik Abası	2.000 Adet	2.000	2.000	-
Şal Abası	1.000 Adet	4.000	4.000	4.700
İpek Puşu	40.000 Adet	40.000	4.000	45.000
Ma'reke	2.000 Adet	1.000	1.000	600
Eğer Takımı	2.000 Adet-	1.000	1.000	1.000
Ahşab Ma'mül	30.000 Adet-	30.000	30.000	33.000
Çorab	30.000Adet	30.000	30.000	35.000
Küllah	60.000Adet	11.000	110.000	11.000
Kıldan Dokunan Eşya	65.000Kıyye	70.000	70.000	34.100
camus Derisi	1.5000 Kıyye	55.0000	55.000	43.000
Bakır Mutfak Eşyası	60.000 Kıyye	65.000	65.000	68.200
Gümüş Eşya	1.950 Kıyye	2000	2.000	800
Kazaziye	4.500Kıyye	5.000	5.000	5.500
Tunç Eşyae	7.000 Kıyye	7.600	7.600	8.000
İşlenmiş Demir	120.000 Kıyye	145.000	145.000	150.000
Çift Aleti	200.000 Kıyye	20.000	20.000	22.500
Su Kabı, Muçluk	100.000 Kıyye	100.000	100.000	125.000
Canfes	30.000 Kıyye	30.000	30.000	2000 Zirai

Yukarıda verdiğimiz 1873 ve 1875 yıllarına ait sanayi üretimleri karşılaştırıldığı zaman Avrupa fabrikasyon sanayi ürünlerin Diyarbakır pazarına girmesi Diyarbakır yerli sanayisi üzerindeki olumsuz etkilerini özellikle 1870'li

⁸³ H. 1292, DVS, 163, 164, 165.

⁸⁴ H. 1302, DVS, s.98, 99.

⁸⁵ II.1308, DVS, s.156, 157; Cuinet, age, s.463; "Diyarbakır" YA. s.2245.

yıllardan sonra göstermiştir. 1873 ve 1875 yıllarında Diyarbakır'da İpekli ve pamuklu dokuma sanayiinde ortalama %5-10 düşme gösterirken bu alandaki azalma 1880 ve 1890 yıllarda da devam etmiştir. Yine bu dönemde deri sanayii ürünlerinde özellikle ayakkabı üretiminde ortalama %50'den fazla düşme olduğu görülmektedir. Bu düşüş, 1900'lü yıllardan itibaren 1905 yılında verilen sanayi üretimi ile ilgili yukarıda verdiğimiz rakamlarda da görüleceği üzere bir çok üründe ortalama %10-15 arası bir artış göstererek durmuştur.

Genel olarak incelediğimiz dönemde Diyarbakır sanayisi İmparatorluk genelinde hüküm süren sanayii olumsuz etkileyen bir çok elverişsiz şartların etkisiyle önemli ölçüde gerilemesine rağmen tamamen çökmemiş nispeten bu olumsuz şartlara dayanmaya çalışarak varlığını ve önemini nispeten sürdürmüş hatta XX yüzyılın başında toparlanmayı başarmıştır. Bu dönemde civar vilayetlere göre sanayi bakımından yine de iyi durumda bulunuyordu.

4- Ticaret

a) Diyarbakır'ın Ticari Önemi

Diyarbakır şehri daha ilk çağlardan itibaren büyük bölgeleri birbirine bağlayan anayollar üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Anadolu ve Suriye'den Irak'a uzanan ve Akdeniz'i Basra körfezine bağlayan bu yoldan Diyarbakır'da ayrılan bir kol da Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a uzanıyordu. Böylece Mezopotamya'yı Karadeniz'e bağlıyordu. Başka bir yol da Bitlis-Van üzerinden Azerbaycan ve İran'a uzanıyordu. Dolayısıyla Diyarbakır bu ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı ilk çağlardan XVII. Yüzyıla kadar büyük ticari önemini sürdürmüştür. XVII. Yüzyılda Güney Afrika deniz yolunun keşfedilmesi Osmanlı ticaretini olumsuz olarak etkilerken bu olaydan Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır gibi kumaş sanayi merkezleri de payını aldı. Buna rağmen Diyarbakır, XVIII. Yüzyılın ilk yarısına kadar önemini sürdürmüştür. Bu dönemden itibaren duraklamaya başlayan ticaret hayatı bu yüzyılın ortalarına kadar duraklamayı sürdürecektir. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların eserlerinden ticaret hayatındaki çöküntü açıkça anlaşılmaktadır.⁸⁷

⁸⁶ H. 1323, DVS, s.195, 196.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için *Şehrin Önemi ve Konumu* bölümüne bakınız.

Bunların yanı sıra 1869'da Süveyş kanalının açılması deniz taşımacılığının buharlı gemilerle yapılması, Güneydoğu Anadolu, dolayısıyla Diyarbakır ticaretine son darbeyi vurmuştur. Yukarıda saydığımız dış etkilere XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakır'da meydana gelen salgın hastalıklar, iç ayaklanmalar, Ermeni isyanı, karışıklıklar, yangınlar, Diyarbakır'ı limanlara bağlayan karayollarının yetersizliği de eklenince XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ticari etkinlik oldukça yavaşlamıştır.⁸⁸

b) 1869-1905 Yılları Arasında Diyarbakır'da Ticaret.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da ticaretin önemli bir gerileme göstermesinin genel iç ve dış nedenlerine yukarıda değinmiştik. Bu kısımda incelediğimiz dönemdeki ticari faaliyetleri ele almaya çalışacağız.

Diyarbakır'ın başlıca ticaret malları buğday, arpa, diğer hububatlar, koyun, keçi, büyükbaş hayvanlar, balmumu, tiftik, yapağı, kıl, kökboya, mazi; mazi teferruatı, sumak, kitle, ham pamuk, pirinç, tilki, sansar, tavşan postları, ipek kozası, badem, çetari, kutni, gazliye, kırmızı iplik, manusa, yerli basma, işlenmiş ve ham deri, deri mamülleri, kösele ayakkabı, şal aba, ipek, puşi, canfes, semer, eğer takımı, ahşap mamüller, çorap, küllah, işlenmiş camus derisi, bakır mutfak eşyaları, işlenmiş tunç ve bakır ürünleri, demir aletler, çift aletleri, sucuk, pestil, musluk, su kabı, peynir, sade yağı, zeytin yağı, susam, pekmez, akid, yaş meyve ve sebze, meşrubat gibi iç ve dış piyasaya ihraç ettiği malların yanı sıra yabancı devletlerden ise iplik, bez, basma, kalay ve nişadır, çivit,⁸⁹ camus derisi, petrol gazı, kahve, şeker, kibrit, çuha, kundura kerestesi, fes, demir cevheri, boya, işlenmiş demir, bakır ürünleri, fanila, mücevherat,⁹⁰ ecza, ipek işleri, kağıt, çinko, şarap, cam ve kristal eşyalar gibi özellikle sanayi ürünleri satın alıyordu.⁹¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ticaretteki önemli gerileme özellikle dış alım ve satımda daha belirgindi. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayetlerine ve dış ülkelere satılan mallar içerisinde özellikle ipekli ve pamuklu

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için *Şehrin Önemi, Nüfus, Vilayet İdaresi, İktisadi Yapı* bölümlerine bakınız.

⁸⁹ H. 1293, DVS, s. 163, 164, 165; H. 1302, DVS, s. 98-99; Cuinet, age, s. 462, 463; H. 1308, DVS, s. 155.

⁹⁰ H. 1317, DVS, s. 179-180.

⁹¹ Kodaman, "XIX. Yüzyıl Sonunda Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası", 19 Mayıs Üniversitesi, E.F.D., S. 56, s. 161.

dokumaların yanında, buğday, koyun, keçi gibi hayvanlar ve bu hayvanlardan üretilen ürünler başta gelmekte idi.⁹²

1890'lı yıllarda dış ticaretteki azalmaya karşılık diğer Osmanlı vilayetlerine yapılan iç ihracatta ipek, pamuk gibi hayvansal ve tarım ürünlerinin satımı önemli bir yer tutar. Bu alanda hızlı bir artış söz konusudur. Fakat iç ihracatta görülen bu yükseliş⁹³ Halep, Musul, Ma'muratü'l-a'ziz, Erzurum, Bitlis vs. vilayetlerden⁹⁴ yapılan ithalatta görünmez. Yurt dışı ithalatta olduğu gibi yurt içinden yapılan ithalatta da bir düşüş söz konusudur.

İç ihracattaki bu artış dış ihracattaki gelir kaybını karşılamaktan uzaktır.⁹⁵

Bunun en önemli sebepleri:

1. Taşımacılığın güç şartlarda, yetersiz karayolları ile, yük hayvanları ile yapılması.
2. Diyarbakır'ın ticaret yaptığı civar vilayetlerin ekonomik durumlarının yetersiz olması dolayısıyla talep darlığı.⁹⁶
3. Ürünlerini dışarıya gönderebileceği tek ulaşım yolu olan Samsun ve İskenderun limanlarına uzak olması.
4. Vilayetin yeterli bir haberleşme ağına sahip olmaması.⁹⁷
5. Taşıma ücretlerinin pahalı olması gibi sebepler o dönemde ticaretin gelişmesini engelliyordu.⁹⁸

Ticaretin gelişmesini engelleyen bu sebeplerden yüzünden Diyarbakır vilayeti çok verimli topraklara sahip olması sebebiyle bütün bu olumsuzluklara rağmen, yine de civar vilayetlere göre önemli bir zirai ve sanayii kapasiteye sahip olmasına rağmen kapasitesinin altında bir ticaret hacmine sahip idi.⁹⁹

⁹² Cuinet, age, s. 440; H. 1318, DVS, 11.

⁹³ Cuinet, age, s. 440.

⁹⁴ H. 1312, DVS, s. 146.

⁹⁵ Cuinet, age, s. 440.

⁹⁶ H. 1312, DVS, s. 198-199.

⁹⁷ Cuinet, age, s. 440, 460.

⁹⁸ Cuinet, age, s. 433-434.

⁹⁹ Cuinet, age, s. 440.

Vilayetteki bu ticaret açığını göstermek açısından bu konuda birkaç rakam vermek zannedirim yeterli olacaktır. Özellikle 1890 yılında Amerika Birleşik devletleri tarafından talep duyulan yapağı ihracatı bir önceki yıla hem üretim hem de fiyat bazında % 18 bir azalma göstermiştir. Aynı şekilde tiftikteki düşüş % 15, mazi (meşe palamudu) ve kitrede ise bu ihracat azalmaları % 10'dur. Sadece çok az miktarda keçi derisi ihracatı artmıştır.

Ortalama olarak 1890 yılında Diyarbakır'dan dışarıya yapılan ihracatta bir önceki yıla göre % 12'lik bir azalma vardır.¹⁰⁰ Bu düşüşü durdurmanın en iyi yolu hiç şüphe yok ki büyük ve modern demiryollarının yapılması ile mümkündür.¹⁰¹

Ayrıca o dönemde vilayetin caddeleri, yolları tamir ve tesviye olunarak atlı arabaların işletilmesine uygun bir hale getirilmesi için yapılan çalışmalar 1884 yılından beri devam ediyordu. Karayolu taşımacılığı için imtiyazlı şirket arabaları işletilmek üzere ve bu işin taliplileri çıkmıştı. Bunun üzerine Vilayet tarafından Nafia Nezareti ile görüşmelerde bulunmak ve mukavele, ihale şartlarını hazırlamak üzere harekete geçildi. Bu çalışmalar gerçekleştirildiği takdirde ticaret kısa zamanda gelişecekti.¹⁰² Özellikle de Diyarbakır'da önemli bir yer tutan tahıl ticareti böylece gelişme imkanı bulacaktır. Diyarbakır'ın yıllık ticaret işlem hacmi 1892 yılında 310.680 Osmanlı Lirasıdır. Yaklaşık olarak 7.000.000. Frank'tır.¹⁰³

Bu dönemde Diyarbakır'ın dış ihracatında birinci sırayı Amerika alıyordu. Onu Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan izlemekte idi. Dış ithalatta ise sırayla Fransa, İngiltere, Hindistan, Avusturya-Macaristan, Rusya, İran, Almanya, İsveç-Norveç, İsviçre vd. ülkeler izliyordu.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Cuinet, age, s. 441.

¹⁰¹ Ziya Gökalp, *Makaleler I*, s. 27; Cuinet, age, s. 441.

¹⁰² H. 1302, DVS, s. 1999.

¹⁰³ Cuinet, age, s. 441, bkz. Tablo 17, 18, 20.

¹⁰⁴ Cuinet, age, s. 444, bkz. Tablo: 21.

1890 Yılında Yabancı Ülkelere Yapılan İhracat

Tablo 17.

Yapağı	6000 Balya	29.294 Osmanlı Lirası
Keçi derisi	4.116 Düzine	2.708 Osmanlı Lirası
Deri	950 düzine	1.000 Osmanlı Lirası
Tiftik	1.234 Balya	13.030 Osmanlı Lirası
Yün	2.000 Balya	9.000 Osmanlı Lirası
Kürk	2.000 düzine	2.400 Osmanlı Lirası
Kitre	60 ton	900 Osmanlı Lirası
Mazı	270 ton	9.720 Osmanlı Lirası
Koza	270 Düzine	408 Osmanlı Lirası
İpek	16 Balya	800 Osmanlı Lirası
Balmumu	16 Balya	1.000 Osmanlı Lirası
Aba	160 Balya	800 Osmanlı Lirası
Diğerleri	160 Balya	1.500 Osmanlı Lirası
Toplam ihracat		72.560 Osmanlı Lirası ¹⁰⁵

¹⁰⁵ Cuinet, age, s. 442.

1890 Yılında Osmanlı Vilayetlerine Yapılan İhracat

Tablo 18.

Ürün	Miktar	Osmanlı Lirası Değeri
İpek pamuk	140	14.000
Keçi koyun	33.000	15.500
At. katır. Deve	620	21.900
Deri	220 Düzine	1.000
Keçi derisi	790 Düzine	800
Tere yağı	5.000	11.100
Bal	500	1.000
Pirinç	600 ton	5.000
Susam	500 ton	4.000
Badem	40 ton	500
Şarap	75.000 okka	1.500
Rakı	25.000 okka	1.000
Şurup	39.800 okka	2.000
Zeytinyağı	28.000 okka	1.400
İpek kozası	300 okka	400
Ham pamuk	1.800 okka	2.000
Ahşap	300 okka	400
Ham bakır	600 okka	12.000
Diğerleri	600	3.000
Yurt içi toplam ihracat		99.600
Yurt dışı toplam ihracat		72.560
GENEL toplam ihracat		172.160¹⁰⁶

¹⁰⁶ Cuinet, age, s. 442.

Yabancı Ülkelerden Yapılan İthalat

Tablo 19.

Ürün Cinsi	Miktar	Osmanlı Lirası
Pamuk tohumu	1.300 balya	18.000
Koyun yapağısı	1.300 balya	6.000
Fonlards	300 adet	2.000
Fanila	300 adet	500
Pamuklu kumaş	900 balya	16.200
Çadır bezi	190 balya	5.250
Boya bitkisi	137 balya	11.000
Dokuma boyası	137 balya	1.350
Kahve	11.000 sace	7.000
Şeker	3.000 adet	6.000
Petrol	15.000 adet	6.900
Kibrit	1.200 adet	3.000
Bakır eşya	1.200 adet	6.370
Bakır	1.200 adet	1.850
Bakır levha	1.200 adet	4.000
Kalay	60 ton	3.000
Demir	60 ton	1.700
Fes	90 ton	2.000
Kağıt	50 adet	1.700
Mücevherat	240 adet	1.000
İran malı	240 adet	3.000
Diğerleri	240 adet	5.000
Toplam Dış İthalat		112.600 ¹⁰⁷

¹⁰⁷ Cuinet, age, s. 443.

Diğer Osmanlı Vilayetlerinden Yapılan İthalat

Tablo 20.

Ürün Adı	Miktar	Osmanlı Lirası
Buğday	-	2.500
Tuz	-	5.000
Halep sabunu	250 ton	8.000
Manusa	-	4.000
İnci	-	1.200
Diğer	-	5.000
Toplam İç İthalat		25.700
Toplam Dış İthalat		112.820
Toplam Genel İthalat		138.520 ¹⁰⁸

1893-1894 Mali Yılında Yabancı Devletlere Yapılan İhracat

Tablo 21.

Ürün Adı	Fiyatı
Yapağı	62.000 Osmanlı lirası
Tiftik	6.600 Osmanlı lirası
Mazı	12.750 Osmanlı lirası
Sumak	2.900 Osmanlı lirası
Keçi ve oğlak derisi	2.875 Osmanlı lirası
İpek kozası	850 Osmanlı lirası
Kürk imali için hayvan postu	3.650 Osmanlı lirası
Badem	1.680 Osmanlı lirası
Çeşitli eşya	600 Osmanlı lirası
TOPLAM	93.965 Osmanlı lirası ¹⁰⁹

¹⁰⁸ Cuinet, age, s. 443.

¹⁰⁹ H. 1312, DVS, s. 144.

1893-1894 Mali Yılında Osmanlı Vilayetlerine yapılan İhracat

Tablo 22.

Koyun ve keçi	38.800 Osmanlı Lirası
Yağ	18.750 Osmanlı Lirası
İnek ve öküz	330 Osmanlı Lirası
Bakır	10.245 Osmanlı Lirası
Pirinç	14.300 Osmanlı Lirası
Keçi derisi	14.300 Osmanlı Lirası
Akmişe-i haririye ve kutlu	2.200 Osmanlı Lirası
Kereste	1.100 Osmanlı Lirası
Buğday	22.000 Osmanlı Lirası
Çeşitli eşya	7.700 Osmanlı Lirası
TOPLAM	129.735 Osmanlı Lirası ¹¹⁰

İç ve Dış İhracat Genel Toplamı 223.700 Osmanlı Lirasıdır

¹¹⁰ H. 1312, DVS, s. 145.

1893-1894 Mali Yılında Yabancı Devletlerden Yapılan İthalat

Tablo 23.

İplik	50000 Osmanlı Lirası
Bez	13970 Osmanlı Lirası
Basma	5000 Osmanlı Lirası
Kalay ve nişadır	2475 Osmanlı Lirası
Çivit	4400 Osmanlı Lirası
Camus	3100 Osmanlı Lirası
Petrol gazı	9900 Osmanlı Lirası
Kahve	9000 Osmanlı Lirası
Şeker	8000 Osmanlı Lirası
Kibrit	2200 Osmanlı Lirası
Kundura köselesi	2400 Osmanlı Lirası
Fes	2100 Osmanlı Lirası
Demir çivi	2200 Osmanlı Lirası
Bakır	2750 Osmanlı Lirası
Yazma	700 Osmanlı Lirası
Fanilya	500 Osmanlı Lirası
Mücevherat	1100 Osmanlı Lirası
İran eşyası	2420 Osmanlı Lirası
Çeşitli eşya	15.400 Osmanlı Lirası
TOPLAM	137.615 Osmanlı Lirası ¹¹¹

1893-1894 Mali Yılında Osmanlı Vilayetlerinden Yapılan İthalat

Tablo 24.

Sabun Halep Vilayetinden	6.000 Osmanlı Lirası
Manusa Halep ve Ma'muratü'l-A'ziz Vilayetlerinden	4.400 Osmanlı Lirası
Koyun Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden	7.700 Osmanlı Lirası
Tuz Bitlis vilayetinden	10.000 Osmanlı Lirası
Çeşitli eşya	6.600 Osmanlı Lirası
TOPLAM İÇ İTHALAT	34.700 Osmanlı Lirası
TOPLAM DIŞ İTHALAT	137.615 Osmanlı Lirası
GENEL TOPLAM	172.315 Osmanlı Lirası ¹¹²

1893-1894 yılında Diyarbakır sancağının toplam ticaret hacmi: 223,700

¹¹¹ H. 1312, DVS, s. 145.

¹¹² H. 1312, DVS, s. 146.

(ihracat), 172,315 lira (ithalat) olmak üzere 396,015 Osmanlı lirasıdır.

Yukarıda 1890 yılına ait verdiğimiz rakamlarla 1893-1894 mali yılı toplam ticaret işlem hacimlerini karşılaştırdığımız zaman dört yıl içinde Diyarbakır'ın dış ticareti 85,335 Osmanlı lirası artmış, bu durum o yıllar içerisinde dış ticaret hacminde yaklaşık % 25'in üstünde bir artış olduğunu göstermektedir.

1897-1898 mali yılında Diyarbakır sancağının yabancı devletlere yaptığı toplam ihracat 91,450 Osmanlı lirasıdır. Aynı yıl diğer Osmanlı vilayetlerine yapılan ihracat ise 171,500 Osmanlı lirasıdır. O yılın toplam iç ve dış ihracatı da 261,950 Osmanlı lirası olmuştur.¹¹³

Yine o yıl Diyarbakır'ın yabancı devletlerden yaptığı toplam ithalat 181,000 Osmanlı lirasıdır. Diyarbakır sancağının diğer Osmanlı vilayetlerinden yaptığı ithalat ise 36,850 Osmanlı lirası olup toplam ithalatı 217,850 Osmanlı lirası olmuştur.¹¹⁴ Toplam ticaret hacmi ise 479,800 Osmanlı lirasıdır. 1897-1898 yılına ait verdiğimiz 479,800 Osmanlı lirası ticaret hacmi rakamları dört yıl öncesine ait verdiğimiz rakamlarla karşılaştırdığımız zaman Diyarbakır sancağının dört yıl içinde ticaretinin 83,785 Osmanlı lirası artmış olduğu görülür. Bu da yaklaşık % 20'nin üstünde bir gelişme olduğunu göstermektedir.¹¹⁵ Ancak bu gelişmeyi dış ticaret lehine artı bir değer olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü Diyarbakır'ın o yıl dış ticaret açığı % 100 civarındadır. Dışarıya sattığı malın bir katı değerinde mal satın almıştır. Bu zarara rağmen ticaret hacminde bir büyüme olurken bu büyüme Diyarbakır'ın lehine olan bir gelişme değildir. Ama iç ticarete civar vilayetlerle olan ithalat ve ihracatında durum lehine bir gelişme göstermiştir. O yıl Diyarbakır sancağı diğer Osmanlı vilayetlerinden aldığı ticaret eşyasının 5 misline yakın bir miktar onlara mal satmıştır. Buna rağmen bu artış Diyarbakır'ın dış ticaretteki kayıplarını telafi edebilmekten uzaktır.

Sonuç olarak incelediğimiz dönemde Diyarbakır iç ve dış ticarete genel olarak zirai ürünlerini dışarıya satıyor¹¹⁶ buna karşılık dış ülkelerden işlenmiş ipek, kumaş, hırdavat, ecza, şeker, kahve, kağıt, demir ve bakır eşya, cam, kristal gibi işlenmiş

¹¹³ H. 1317, DVS, s. 179.

¹¹⁴ H. 1317, DVS, s. 180.

¹¹⁵ Bkz. H. 1317, DVS, s. 179-180.

sanayi ürünleri satın alıyordu.¹¹⁷ Dış ticaret hacmi yıldan yıla büyürken o ölçüde de dış ticaret açığı da artmıştır. Ticaret hacminin büyümesine rağmen yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı Diyarbakır'ın ticareti kapasitesinin altında bulunuyordu. Fakat diğer komşu Osmanlı vilayetleri ile karşılaştırıldığında zaman zaman ticareti onlara göre daha iyi bir durumda idi.

c) Taşımacılık

Kara taşımacılığı Diyarbakır'da Samsun limanına ve İskenderun körfezine yük hayvanları, atlar ve develerden oluşan kervanlar vasıtası ile oluyordu. Diyarbakır şehrinin Samsun limanına olan mesafesi 585 km olup bu yolun ancak 200 km'si gerçek bir yol özelliği taşıyordu. Samsun ve Diyarbakır arasındaki uzaklık o günün şartları ile 144 saatte kat edilebiliyordu. İskenderun ve Diyarbakır arasındaki uzaklık ise 450 km olup bu yolun saat olarak uzaklığı ise 108 saat idi. Birinci yol için bir batman* yükün taşıma ücreti 1890 yılında 8 kuruş, ikinci yol için ise taşıma ücreti olarak 6 kuruş ödenirdi.

Nehir taşımacılığı ise Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat'a aynı zamanda Şat'tü'l-Arap'ın ağzına kadar Dicle nehri üzerinden gerçekleştirilirdi.¹¹⁸ Dicle nehrinin yatağı gayet girintili ve çıkıntılı olup, derinliği bir çok yerde çeşitli farklılık gösterir. Vilayet dahilinden akan kısmı hep dağlar arasından geçer ve bu kısmın nehir gemileri işletmeciliğine uygun olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Bu nehir üzerinde kelekten başka nakliye vasıtası yoktur.¹¹⁹ Diyarbakır'dan itibaren Dicle nehri üzerinde kelekler vasıtasıyla çeşitli emtia nakledilmekte idi. Diyarbakır'dan Musul'a, oradan da Bağdat'a kadar keleklerle yapılan çeşitli eşya nakliyatı zaman zaman kanun dışı hareketlerle engellenebiliyordu.¹²⁰ Kelekler vasıtasıyla Musul ve Bağdat vilayetlerine bazı senelerde ihtiyaç üzerine zahire de nakledilirdi.

¹¹⁶ Yukarıda verdiğimiz 10, 11, 14, 15 nolu tablolara bakınız.

¹¹⁷ Bkz. Kodaman, agm, s. 161; Tablo: 12-13.

* Batman: 7 kg, 697 gr'dır.

¹¹⁸ Cuinet, age, s. 444, 435.

¹¹⁹ II. 1318, DVS., s. 162.

¹²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: Salih Özvaran, İzmir 1984, s. 128.

Eğin nahiyesinden Diyarbakır'a sürekli olarak odun ve ağaç taşıyan kelekler insan ve eşya taşıyan keleklerden farksızdır.¹²¹

Geçmiş dönemlerde savaş zamanlarında Diyarbakır'dan nehir yoluyla kelekler vasıtasıyla Bağdat'a ve oradan da yine keleklerle Basra'ya sık sık savaş malzemesi de gönderilmiştir.¹²²

Kelek: Hayvan derisinden yapılan hava ile şişirilen tulumların yan yana dizilerek üzeri direklerle örtülüp birbirine sıkıca bağlanmasıyla oluşturulan nehir taşımacılığında kullanılan ve akıntı ile hareket eden, nehrin sığ bölgelerinde küreklerle yönlendirilen bir çeşit sal vazifesi gören bir araçtır.

Diyarbakır ve Cizre'den Musul'a yük taşıyan kelekler 400 tulumun birbirine bağlanmasından oluşan keleklerdir. Musul'dan Bağdat'a giden kelekler ise nehrin o civarlarda suyunun artmasından dolayı 400'den 1200'e kadar olan tulumların birbirine bağlanmasından meydana gelen büyük keleklerdir.

Bağdat ve Basra'ya nehir yoluyla giden kelekler vardıkları yerlerde yüklerini boşalttıktan sonra oralarda ağaç kısımları çözülerek tahtaları satılır, tulumların havası indirilerek develere yüklenir ve Diyarbakır'a geri götürülürdü.¹²³

¹²¹ H. 1302, DVS, s. 198.

¹²² Orhonlu, age, s. 132.

¹²³ H. 1302, DVS, s. 198.

SONUÇ

Bu araştırmamızda geçmişte olduğu gibi günümüzde de siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan önemli bir yere sahip olan Diyarbakır şehrinin 1869-1905 yılları arasında şehrin konumu, yerleşimi, fiziki yapısı, nüfusu, o dönemde yaşayan aşiretler, vilayetin idari taksimatı, vilayet yönetimi, iktisadi durumu ele alınarak özellikle vilayetin resmi yayını olan o dönemde yayınlanmış bulunan vilayet yıllıklarına (Salnameler) dayanılarak ve bu yıllıklardaki kayıtlar arşiv kaynakları, mahalli yayınlar ve konu ile ilgili araştırma eserleri ile karşılaştırılmış, görülen hatalar düzeltilerek aşağıdaki şu sonuçlara varılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait dönemle ilgili olarak yapılacak olan şehir tarihi araştırmalarında bu dönemde yayınlanan vilayet salnamelerinin ciddi bir şekilde incelendiği takdirde başvurulması gereken birinci elden önemli bir kaynak olduğu ortaya çıkmıştır.

Diyarbakır vilayeti ve şehri en eski çağlardan beri Anadolu, Suriye, Ortadoğu, Kafkasya ve İran arasında önemli askeri ve ticari yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu önemini sürdürmektedir.

Bu sebeptendir ki Güney-Batı Asya ve Eski Dünyada ilk karma besin ekonomisini yaşayan insan toplulukları bu bölgede ortaya çıkarak uygarlık tarihinde yerlerini almışlardır. Diyarbakır şehri tarih boyunca ilk çağlardan günümüze kadar **Amido, Amidi, Omid, Amid**, Türklerin yöreye gelmesinden sonra ise **Kara-Amid, Kara-Hamid** adlarını almış ve bölge adı olarak kullanılan “Diyarbakır” adı ise XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra hem şehir hem de vilayetin adı olarak da kullanılmıştır.

15 Kasım 1937’de Atatürk’ün Diyarbakır’a geldi. Ve ertesi gün 16 Kasım 1937’de şehrin adı “Diyarbakır”a çevrilmiştir.

Bölgeye ilk Türk akınları Roma döneminde Hun Türkleri tarafından yapılmıştır (395). Şehir Müslümanlar tarafından 639 yılında Bizanslıların yönetiminden alınarak fethedilmiştir. İslam dünyasının en eski camilerinden bazıları burada bulunmaktadır. Bölge XI. Yüzyılda Türkler tarafından fethedilene kadar Müslümanların yönetiminde

idi. O dönemde İslamlaşan bölgenin merkezi Diyarbakır, 1083 yılında Melikşah tarafından kuşatılmıştır, ancak şehir 4 Mayıs 1085 yılında Selçuklu hakimiyetine girmiştir. XI. Yüzyılda Türkler tarafından fethedildikten sonra aynı zamanda Türkleşmiştir. 1092 yılında ise Diyarbakır bölgesi Suriye Selçuklularının egemenliği altına girmiştir. Bu dönemde bölgede kurulan Türk beyliklerinden ilki Yınal-Oğulları Beyliğidir (1097-1142). Şehir Moğol istilasına kadar Anadolu Selçukluları ile Eyyubiler arasında el değiştirmiştir. 1245'te Amid'i fetheden Moğollar şehrin yönetimini Anadolu Selçuklularına bırakmışlardır. 1277 yılına kadar sözde Selçukluların yönetiminde kalan bölge, bu tarihten itibaren bizzat İlhanlar devletinin gönderdiği valiler tarafından yönetilmiştir. 1350 yılında Moğol hakimiyetinin zayıflaması üzerine Artuklular, 1394 ise Diyarbakır'ın yönetimi Timur'un hakimiyeti altına girdi. Daha sonraları (1401-1507) yılları arasında Akkoyunlu devletinin hakimiyeti altında bulunmuştur. Bu dönemde şehrin Türkleşmesi ve İslamlaşması devam etmiştir. Ancak 1469 yılında Uzun Hasan'ın, devletin merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımasından sonra bu olay bölgede Türk nüfusunun zayıflamasına sebep olmuştur. Nihayet 1507-1515 yıllarında Safevilerin yönetimi altında bulunan Diyarbakır şehri 1515 yılında Osmanlı yönetimine girdi.

Şehir Osmanlı yönetimi döneminde sosyal, ekonomik, kültürel, ticari bakımdan bölgenin en önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde Diyarbakır şehri uzun bir müddet bölgenin eyalet merkezi, yani Paşa Sancağı olmuştur. Bu durum 1867'de vilayet sistemine geçilmesiyle vilayet merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde vilayetin idari taksimatında ve yönetiminde Tanzimat'la birlikte meydana gelen gelişmelerle önemli değişikliklere sahne olmuştur.

Araştırmamızın bölümlerinde şehrin fiziki, idari, sosyal-ekonomik yapısı incelenirken, incelediğimiz dönemde Osmanlı devletinin genel olarak siyasi, idari ve ekonomik yapısı göz önünde tutularak şehrin aynı konulardaki kurumları ile mukayese edilmiş, o günkü mevcut durum değerlendirilerek ortaya konmuştur. Bu yapıların tümünde o dönemde Osmanlı devletinin genel sıkıntıları etkisini ağır bir biçimde göstermesine rağmen Diyarbakır şehrinin yukarıda bahsettiğimiz önemi ve konumundan dolayı nispeten durumunu korumaya çalıştığı görülmüştür. Diyarbakır'ın civar vilayetlere göre fiziki, idari ve sosyo-ekonomik bakımdan daha iyi bir durumda olduğu ortaya çıkmıştır.

Tanzimat'ın getirdiği düzenlemeler o dönemde Anadolu şehirlerinde memur, işçi, esnaf, tüccar gibi unsurlardan oluşan günümüz şehir halkının çekirdeğini oluşturmuştur.

Yine incelediğimiz dönemde Tanzimat döneminden itibaren devlet idaresinde, taşra idaresinde, ekonomik hayatta yapılmaya başlayan reformlar günümüz Türkiye'sinin şehirlerinin sosyal, ekonomik, merkezi ve mahalli yönetimlerinin temelini oluşturduğu görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

A. İradeler

a. Dahiliye

1. B.A., İrade-Dahiliye, 23 Receb 1286'da Diyarbekir valiliğinin Dahiliye Nezaretine yazdığı tahrirat, No:42779.
2. B.A., İrade-Dahiliye, 20 R, 1308 Tarihli Arz Tezkeresi, No:90977.
3. B.A., İrade-Dahiliye, 22 Ra 1286 Tarihli Arz Tezkeresi, No:41475; H.1290.
4. B.A., İrade-Dahiliye, 26 Z 1285 Tarihli Diyarbakır Valisi İsmail Paşa'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği Tahrirat, No:41114;
5. B.A., İrade-Dahiliye, 29 M. 1309, No:97387.
6. B.A., İrade-Dahiliye, 8 Ra 1304 Tarihli Arz Tezkeresi, No: 79977
7. B.A., İrade-Dahiliye, 9 N, 1293, Tarihli İrade, No:50961.
8. B.A., İrade-Dahiliye, 9C, 1293, Tarihli İrade , No: 50590.
9. B.A., İrade-Dahiliye, 9N 1293, Tarihli Arz Tezkeresi, No50961; H. 1298.
10. B.A., İrade-Dahiliye, Diyarbekir Vilâyet İdare Meclisinin 25 M 1287 tarihinde Diyarbakır Vâlisine yazılan Mazbatası, No: 42779
11. B.A., İrade-Dahiliye, İsmail Hakkı Paşa'nın 7 Mart 1288 Tarihli Canib-i Seraskeriye çektiği Telgraf No: 45073.
12. B.A., İrade-Dahiliye, Teltifat, No:68652.
13. B.A., İrade-Dahiliye, 22 CA 1286 Tarihli Arz Tezkeresi NO:41599
14. B.A., İrade-Dahiliye, 11 L 1289 Tarihli Şura-yı Umur-ı Maliye Mazbatası. No:67197.
15. B.A., İrade-Dahiliye, 19 Safer 1294 (4 Mart 1877) tarihli Arz Tezkeresi, No 2545.

16. B.A., İrade-Dahiliye, 19 Safer 1294 Tarihli Arz Tezkeresi, No: 2545.
17. B.A., İrade-Dahiliye, No: 2545.
18. B.A., İrade-Dahiliye, No:100630.
19. B.A., İrade-Dahiliye, No: 90009
20. B.A., İrade-Dahiliye, No90009.
21. B.A., İrade-Dahiliye, 8 Rebiülevvel 1304 Tarihli Arz Tezkeresi, No. 79977
22. B.A.İrade. Dahiliye, No 43313.
23. B.A. İrade-Dahiliye, 21 M 1286 Tarihli irade No:41114
24. B.A. İrade-Dahiliye, 9 Ramazan 1293, No 50961.
25. B.A. İrade-Dahiliye. Taltifat, 24 C 1299 Tarihli, Arz Teczkeresi, No:68356.
26. B.A., İrade Şura-yı Devlet, 1289 Tarihli Arz Tezkeresi, No:1098..
27. B.A., İrade-Dahiliye. 23 Nisan 1286, 4. ca, 1287 tarihli Diyarbekir valisinin gönderdiği tahrirat, No: 42779.
28. B.A., İrade-Dahiliye. No: 10630.
29. B.A., İrade-Dahiliye. No: 42779, lef 1.
30. B.A., İrade-Dahiliye. No: 42779.

b. Şurayı Devlet

1. B.A, İrade, Şurâyı Devlet (18 Muharrem 1289) no. 1002.
2. B.A., İrade Şura-yı Devlet 19 M. 1289 Tarihli Arz Tezkeresi, No1002.
3. B.A, İrâde, Şurâ-yı Devlet, 19 S 1290 Tarihli Arz Tezkeresi, No:1240.
4. B.A, İrade-Şurayı Devlet, 11 Şaban 1289 tarihli Arz tezkeresi, No 1098.
5. B.A., İrade Şura-yı Devlet 5.B 1287 Tarihli Mazbata, No:818.
6. B.A., İrade Şura-yı Devlet Mazbatası, 12, No: 1240,
7. B.A., İrade , Şura-yı Devlet, Mazbatası, No: 7129.

8. B.A., İrade Şura-yı Devlet mazbatası, 25 Ca, 1287 (24 Temmuz 1870), No: 818.
9. B.A., İrade Şura-yı Devlet, 1289 Tarihli Mazbata, No:1098.
10. B.A., İrade Şura-yı Devlet, 20 s 1290 Tarihli Arz Tezkeresi, No1240.
11. B.A., İrade. Şura-yı Devlet, 4B 1287 Tarihli İrade, No. 818.
12. B.A., İrade, Şûrâ-yı Devlet, Vesika no: 7129.
13. B.A., İrade-Şura-yı Devlet, 18 Ş 1289, No1098.

B. Düsturlar

Düstur 1. Tertip, 1. Cilt.

Düstur 1. Tertip, 2. Cilt.

Düstur 1. Tertip, 7. Cilt.

C. Salnameler

a. Maarif Salnameleri

R. 1316 Maarif Salnamesi.

R. 1317 Maarif Salnamesi.

R. 1318 Maarif Salnamesi.

R. 1319 Maarif Salnamesi.

R. 1321 Maarif Salnamesi.

b. Devlet Salnameleri

R.310 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye.

Milli Nevsal, İstanbul R.1338 (1922M).

c. Diyarbekir Vilayet Salnameleri

Salnâme-i Diyarbekir, 1286 Hicrî senesi (1869) Defa 1 Diyarbekir Litografya

Matbaası 1286.

Salnâme 1287 Hicrî senesi (1870) Def'a 2 Diyarbekir Litografya Matbaası 1287.

Salnâme 1288 Hicrî senesi (1871) Def'a 3 Diyarbekir Litografya Matbaası 1288.

Salnâme 1289 Hicrî senesi (1872) Def'a 4 Diyarbekir Litografya Matbaası 1287.

Salnâme 1290 Hicrî senesi (1873) Def'a 5 Diyarbekir 1290.

Salnâme 1291 Hicrî senesi (1874) Def'a 6 Diyarbekir Vilâyet Matbaası 1291.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1292 Hicrî senesi (1875) Def'a 7 Diyarbekir Matbaa-i Vilâyet. .

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1293 Hicrî senesi (1876) Def'a 8 Diyarbekir Matbaa-i Vilâyet.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1294 Hicrî senesi (1877) Def'a 9 Diyarbekir Matbaa-i Vilâyet.

Diyarbekir Vilâyeti Salnâmesi 1300 Hicrî senesi (1883) Def'a 10 Diyarbekir Vilâyet Matbaası..

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1301 Hicrî senesi (1884) Def'a 11 Diyarbekir Vilâyet Matbaası, 1301, Tertib eden: Tevfik.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1302 Hicrî senesi (1885) Def'a 12 Diyarbekir Vilâyet Matbaası, Tertib eden: Tevfik.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1308 Hicrî senesi (1891) Def'a 13, Diyarbekir Vilâyet Matbaası, Tertib eden: Talat Efendi.

Diyarbekir Vilâyetinin 1312 Sene-i Hicriyesine mahsus salnâme-i resmisidir. 1312 Hicri senesi 1894, Def'a 14, Diyarbekir Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1316 Hicrî senesi (1898) Def'a 15, Diyarbekir Vilâyet Matbaası, 1316.

Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir 1317 Hicrî senesi (1899) Def'a 16, Diyarbekir Vilâyet Matbaası, 1317.

Salname-i Vilâyet-i Diyarbekir, H. 1318, R. 1316 (1900) Def'a 17, Diyarbekir Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet 1319 Hicri senesi (m.1901) Def'a 18 Diyarbekir Vilâyet matbaası.

Salnâme-i Vilâyet-ı Diyarbekır 1321 Hicri senesi (1903) Def'a 19 Diyarbekir Vilâyet Matbaası.

Salnâme-i Vilâyet 1323 Hicri 1321 Rumi senesi (1905) Def'a 20 Diyarbekir Vilâyet Matbaası.

D. Gazeteler

Diyarbakır Gazetesi, 3 Ağustos 1869, S.1.

Resmi Gazete, 18 Aralık 1937.

Amid-i Sevda Gazetesi, S. 1 (Tarihsiz)

E. İnceleme Eserler

1. Açıkscs, Erdal; **Salnamelere Göre Ma'muratu'l-aziz Vilayetinde Eğitim ve Öğretim**, X. Türk Tarihi Kongresi, C. V, Ankara 22-26 Eylül 1986.
2. Ahmed b. Yusf b. Ali b. el-Ezrak el-Fariki, **Tarihü'l-Farikî**, Beyrut.
3. Akdağ, Mustafa; **Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası**, Ankara 1975.
4. Akdağ, Mustafa; **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, c. II, İstanbul 1995.
5. Akyıldız, Ali; **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren yayınları, İstanbul, 1993.
6. Ali Emiri, "**Kuyumcu Ustası Ahmet Çelebi**", Amid-i Sevda Gazetesi.
7. Ali Emiri, "**Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Amid Şehrinin Fethi**", Amid-i Sevda gazetesi, (Tarihsiz).
8. Ali Emiri, **Osmanlı Vilayet-i Şarkıyye Diyarbekir Vilayeti**, İstanbul, 1918.
9. Alpman, Adil; **Eski Önasya Hukukunda Adaption**, Ankara 1988.

10. Aydın, Cebail; **Tarihte Süryaniler**, İstanbul 1864.
11. Barkan, Ömer Lütü; **“Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”**
I.Ü.İ.F. Mecmuası, İstanbul, 1940.
12. Barkan, Ömer Lütü; **“Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”**
Türkiyat Mecmuası c.X, İstanbul 1953.
13. Barkan, Ömer Lütü; **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I**, Kanunlar, İstanbul 1949.
14. Bayur, Y.Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, c. I, Kısım I, Ankara 1991.
15. Beysanoğlu, Şevket; **1967 Diyarbakır İl Yıllığı**, Ankara 1967.
16. Beysanoğlu, Şevket; **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c.1, Ankara 1980.
17. Beysanoğlu, Şevket; **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c. II, Ankara 1980.
18. Beysanoğlu, Şevket; **Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır**, Ankara, 1970.
19. Beysanoğlu, Şevket; **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**; Kara-Amid Dergisi, S. II-IV. İstanbul, 1960.
20. Beysanoğlu, Şevket; **Diyarbakır Coğrafyası**, İstanbul 1962.
21. Beysanoğlu, Şevket; **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, c.2, Ankara 1997.
22. Beysanoğlu, Şevket; **Kültürümüzde Diyarbakır**, Ankara, 1992.
23. Cuniet, Vital; **La Turqu’e D’Asie**, Paris, 1891.

24. Çadırcı, Musa; **"Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim"**. Belleten, L II/203 (1839-1886).
25. Çadırcı, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991.
26. Çambel, Halet- Braidwood, Robert; **1987 Yılı Çayönü Kazıları**, X. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1988.
27. Çetin, Atilla; **Başbakanlık Arşiv Kılavuzu**, İstanbul, 1979.
28. **Dairetü'l- Maarif-i Bazarg-ı İslami**, c. II, Tahran 1368.
29. Darkot, Besim; **"Diyarbakır"**, İslam Ansiklopedisi, c.3, İstanbul 1988.
30. Dilmen, Necmi; **"Diyarbakır Adı Üzerine Çalışmalar"**, Türkdili Belleten, Ankara 1938.
31. Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa, **Mektubat-ı Sırrı Paşa**, c. III, Diyarbakır Matbaası, 1311.
32. **"Diyarbakır"**, Yurt Ansiklopedisi Maddesi, C. III, IV, İstanbul 1982, Komisyon.
33. **"Diyarbakır"**, Türk Ansiklopedisi, C.XIII Ankara, 1966,
34. Duman, Hasan; **Osmanlı Yıllıkları**, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1982.
35. Ebu'l Farac, **Ebu'l Farac Tarihi**, çeviren. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K, yayını, c.1, Ankara 1945.
36. Eldem, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara 1994.
37. Eldem, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1994.
38. Ergenç. Özer; **"Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya**

Etkileri”I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara 1980.

39. Erünsal, İsmail; **Osmanlıca Metinler ve Belgeler**, İstanbul 1990.
40. Esin, Ufuk; **Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da İlk Üretim Aşaması**, Toplum ve Bilim Dergisi, 1978.
41. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, c.IV, İstanbul İkdam matbaası 1896.
42. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, çev. Zuhuri Danışman, c.6, İstanbul, 1970.
43. **Futuhu's-Şam**, telif Abu Abdullah b. Amr, el-Vakidi, Darü'l-Liyl, Beyrut.
44. Gökalp, Ziya; **“Diyarbakir Gazetesi”, Makaleler I**, haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul, 1976.
45. Gökalp, Ziya; **“Gökalp'ın 24 Kasım 1908'de okunan nutku”** Haz. Mustafa Akif Tütenk, Kara-Amid Dergisi, S. 2-4.
46. Gökbilgin, M. Tayyib; **“1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”**, Belleten, X/37, Ankara, 1946.
47. Göyünç, Nejat; **“16 yy. İlk Yarısında Diyarbakir”**, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, İstanbul 1998, c.II.
48. Göyünç, Nejat; **“Diyarbakır”**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, , c.9.
49. Göyünç, Nejat; **“Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c.2/7, İstanbul, 1988, s. 77; Yınanç, **“Diyarbakir”**, IA, C.III, sb. 623.
50. Göyünç, Nejat; **“Diyarbakir Beylerbeyliği”nin İlk İdari Taksimatı”** İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi., S.23, İstanbul 1969.
51. Gözübüyük, A. Şeref; **Türkiye'de mahalli İdareler**, Ankara 1967.
52. Günkut, Bedri; **Diyarbakir Tarihi**, Diyarbakır, 1937.

53. Hanigman, Errenst; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
54. Hoca Saadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, Ankara 1979, sadeleştiren, İ. Parmaksızozoğlu, c.4.
55. İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, C. II, Beyrut 1986.
56. İlhan, M. Mehdi; **"XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu"**, T.A.D, c.XVI.
57. İlhan, Mehdi; **XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları**, Tarih Araştırmaları Dergisi (A.Ü. D.T.C.F.), c.16, s.27, Ankara 1994.
58. **İslam Ansiklopedisi**, c.10, "Salname" maddesi.
59. Justin, Mc Carthy and J. Dennis Hyde; **Middle East Studies Association, Bulletin C XIII/2 Newyork 1979, Ottoman İmperial And Provincial Salnames.**
60. Kafalı, Mustafa; **"Timur"**, İslam Ansiklopedisi, c. XII/1.
61. Kafesoğlu, İbrahim; **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953.
62. Karaca, Ali; **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, İstanbul, 1993.
63. Karal, Enver Ziya; **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943.
64. Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara 1983.
65. Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c.VI, Ankara 1983.
66. Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c.VII, Ankara 1977.
67. Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c.VIII, Ankara 1983.

68. Karpat, Kemal H., **Ottoman Poppulation (1830-1914)**, London 1985.
69. Kıray, Mübeccel B.; **Örgütlemeyen Kent İzmir**, Ankara 1972.
70. Kırzioğlu, Fahrettin; "**Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu**", Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, İstanbul 1960
71. Kırzioğlu, Fahrettin; **Kars Tarihi**, c. 1, İstanbul, 1953.
72. Kırzioğlu, Fahrettin; "**Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu**" S.1, Kara-Amid Dergisi, İstanbul 1956.
73. Koçer, Hasan Ali; **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)**, İstanbul 1970.
74. Kodaman, Bayram; **Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983.
75. Kodaman, Bayram; "**1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi**", DGBİT, c.12 , İstanbul 1989.
76. Kodaman, Bayram; "**XIX. Yüzyıl Sonunda Güneydoğu Anadolu’da Fransız Politikası**", 19 Mayıs Üniversitesi, E.F.D., S. 56, Samsun 1991.
77. Kodaman, Bayram; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 12, İstanbul 1989.
78. Kodaman, Bayram; **XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu’da Fransız Politikası**, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1991, S. 6.
79. Konyar, Basri; **Diyarbakir Tarihi**, c. 1, Ankara 1936.
80. Konyar, Basri; **Diyarbakir Kitabeleri**, c. 2, Ankara 1936.
81. Konyar, Basri; **Diyarbakir Yıllığı**, c. 3, Ankara 1936.
82. Korkmaz, Mustafa; **Şer'iyye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında**

Diyarbakır'da Sosyal İktisadi ve Kültürel Hayat, Ankara 1988,
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

83. Kuban, Doğan; **“Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişimi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Gelişmeler”**, Vakıflar Dergisi c. VII. İstanbul, 1968.
84. Kurt, Yılmaz; **16. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret**, E.Ü.Fak. Tarih İncelemeleri Dergisi, c V, İzmir 1990.
85. Küçük, Cevdet; **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul, 1984.
86. Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıtlı, Ankara 1984 2. Baskı.
87. Mar-Yaşua, **Vekaayi'Name**, çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958,
88. **Musul ve Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**, BOA yayınları, İstanbul 1994, (Komisyon).
89. Münecimbaşı Ahmed Dede, **Münecimbaşı Tarihi**, İstanbul (tarihsiz) Tercüman 1001 Temel Eser.
90. Orhonlu, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü (1691-1696)**, İstanbul 1963.
91. Orhonlu, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984.
92. Ortaylı, İlber; **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, 1985.
93. Ortaylı, İlber; **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ankara, 1974.
94. Özdemir, Rıfat; **“XIX. YY'nin İlk Yarısında Ankara”**, Ankara 1986.
95. Özkaya, Yücel; **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara 1985.

96. Öztürk, Mustafa "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları", Belleten, C. LIV, sayı 211, Ankara 1991.
97. Pakalın, M. Zeki; **Tarih Deyimleri Sözlüğü**, "Salname" maddesi, c.III.
98. Palalı, İlhan; **Diyarbakır Vilayet S alnamelerine Göre Maarif**, Ankara 1987 (Basılmamış yüksek lisans tezi).
99. Refik, Ahmet; **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, İstanbul 1936.
100. Reşidüddin Fadlullah, **Cami'üt-Tevarih**, Ankara 1960, c. V.
101. "Salnâme" mad., **The Encyclopedia of İslam**, Vol, III, 1995 Leiden.
102. Sami, Şemsettin; **"Diyarbakır Şehri"**, Kamus'ül-alâm, c. III, İstanbul 1308.
103. Sapancalı, H. Hüseyin; **Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi**, Ankara, 1993.
104. Savcı, Süleyman; **Silvan Tarihi**, Diyarbakır 1959.
105. Shaw İsmail H. - Ezel Kuvayı Şark, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. II, İstanbul 1983. *Modern Türkiye c. II, İstanbul 1983*
105. Sevim Ali- Yücel Yaşar; **Türkiye Tarihi**, Ankara 1989.
106. Sinan, Maruf; **"Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrini Sosyal ve İktisadi Yapısı (1500-1908)"**, T.D.T.A.D. İstanbul 1996.
107. **Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz**, Dahiliye Vekaleti Yayını, İstanbul 1928.
108. Sözen, Metin; **Anadolu Medreseleri**, c. I, İstanbul 1972.
109. Sözen, Metin; **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, İstanbul 1971
110. Sözer, Ahmet Necdet; **Diyarbakır Havzası**, Ankara 1969.
111. Spuller, Berthold; **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957.
112. Sümer, Faruk; **"Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde Yinaloğulları Beyliği"**, I-II, Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri

Bildirileri, Konya 1993.

113. Sümer, Faruk; **Karakoyunlular**, c.1, Ankara 1992.
114. Şentürk, Hüdai; “**Cevdet Paşa’nın Kaleme Aldığı Lâyiha**”, Belleten, C.L IX, S.226, Ankara 1967.
115. **Tarih-i Cevdet**, c. 11, üçüncü tab.
116. **Tarih-i Cevdet**, c. 8, ikinci tab, Dersaadet 1309.
117. Tuncer, Baykara; **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı**, Ankara 1988.
118. Turan, Osman; **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980.
119. Turan, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1980.
120. Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.
121. Tütenk, Mustafa Akif; **Diyarbakir’in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak’aları**, Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, İstanbul, 1960.
122. Tütenk, Mustafa Akif; “**Diyarbakir Ermeni Hadisesi**”, Kara-Amid Dergisi, S.2-4, İstanbul, 1960.
123. Tütenk, Mustafa Akif; “**1311 (1895) Diyarbakir Ermeni Hadisesi**”, Kara-Amid Dergisi, S. 2-4, İstanbul, 1960.
124. Tütenk, Mustafa Akif; “**Hamidiye Aşiret Alayından Milli İbrahim Paşa’nın Vilayetdeki Müslümanlara Yaptığı Zulümler ve Birinci Telgrafhane Hedisesi**”, Kara-Amid Dergisi, İstanbul, 1960.
125. Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950.
126. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, c.II, Ankara 1983.

127. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1984.
128. Yaman, T.Mümtaz; **İdare Mecmuası, “Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma”**, S. 138-142, Ankara 1940.
129. Yazıcı, Nesim; **Tanzimat Dönemi Basını**, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31. Ekim-3 Kasım 1989), T.T.K, Ankara 1994.
130. Yazıcı, Orhan Cezmi; **Diyarbakır Camileri**, Ankara 1996.
131. Yıldız, Abdulvahab; **"135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre (1135/1722,1213/1798) Yıllarında AMİD (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum"**, Bursa, 1994. basılmamış Yüksek Lisans tezi.
132. Yılmazçelik, İbrahim; **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Elazığ, 1999.
133. Yılmazçelik, İbrahim; **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Ankara 1995.
134. Yınanç, Mükrimin H.; **“Diyarbakır”**, İslam Ansiklopedisi, c. III.
135. Yınanç, Mükrimin H.; **"Akkoyunlular"**, İslam Ansiklopedisi, c.I.
136. Yınanç, Mükrimin H.; **Türkiye Tarihi**, Selçuklular Devri, İstanbul 1944.

EKLER

EKLER

Plan 1. Surların Yapım Devirleri (Gabriel)

Plan 2. Surların Gabriel tarafından yapılan planı

Plan 3. Günümüzde Diyarbakır Şehrinin Planı

Harita 1. 1900 Yılında Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı.

Resim 1. Diyarbekir İdadisi

Resim 2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Sur İçi Doğu Yarısından Bir Görünüm. Ön Planda Güneydoğu Yarısının Bazı Kısımları, Arka Planda İç Kale. Virankala, Kurşunlu Camii ve Sağda Hz. Süleyman Camii Minaresi. (A.Cihat Kürkçüoğlu)

Resim 3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Virankale'nin Yakın Bir Görünümü.

Resim 4. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Evleri.

Belge 1 Diyarbakır Ticaret Odası Reisi Hacı Muhammed Efendi'ye 4. Dereceden Mecidi Nişanı Verilmesine Dair 11 Muharrem 1303 Tarihli İrade (BA, İr-Dah., No: 76291)

Belge 2 Diyarbekir İslahhanesinin Kuşâdına Dair 21 Muharrem 1286 Tarihli İrade (BA, İr. Dah., No: 41114)

Belge 3 Diyarbekir Vilayetinde Bulunan Tuzla Karyesindeki Kilisenin Ruhsatına Dair 21 Rebiyülahir 1295 Tarihli İrade (İr. Hariciye, No: 16832)

Belge 4 Şammar Aşireti Reisi Şeyh Abdülkerim'in Diyarbekir Valiliğine Verdiği Senedin Sureti (BA, İr. Dah., No: 42779)

Belge 4 a Şeyh Abdülkerim'e Maaş Bağlanması ile İlgili 2 Rebi-ulahir 1287 Tarihli İrade (BA. İr. Dah., No: 42779)

Belge 5 Diyarbekir Valisi Sami Paşa Hazretlerine Murassa Nişan Verilmesine Dair İrade (BA, 24 CA 1299, No: 68356)

Belge 6 Diyarbekir Vilayetinde Hamidiye Kazasının Kurulmasına Dair İrade (BA. İr. Dah., No: 90977)

Belge 7 Diyarbekir Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın Seraskeriye 7 Mart 1288'de Çektiği Telgrafname. (BA. İr. Dah. 45073)

Belge 8 Diyarbekir Valisi Aziz Paşa'nın Yemen Vilayeti Valiliğine Tahvil Olmasıyla Yerine Arif Paşa'nın Tayini ile İlgili 8 Rebi-ul evvel 1304 Tarihli İrade (BA, İr. Dah., No: 79977)

Belge 9 Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın Diyarbekir Valiliğine Tayin Edilmesi ile İlgili İrade (BA 19 RA 1294, No: 2545)

Belge 10 Süleyman İbn-i Halid bin Velid'in Türbesinin Tamirâtı ile İlgili İrade (BA, RA 1286 Tarihli İrade, No: 41475)

Belge 11 Diyarbakır'da Bulunan Üç Adet Karakolhane ve Bir Adet Zaptiye Odasının
Tamiratı ile İlgili 22 RA 1300 Tarihli İrade (BA İr. Dah., No: 69830)

Belge 12 Diyarbakır Surunun Tamir Edilmesi İle İlgili 19 Muharrem 1289 tarihli
İrade (Şuray-ı Devlet No: 1002)

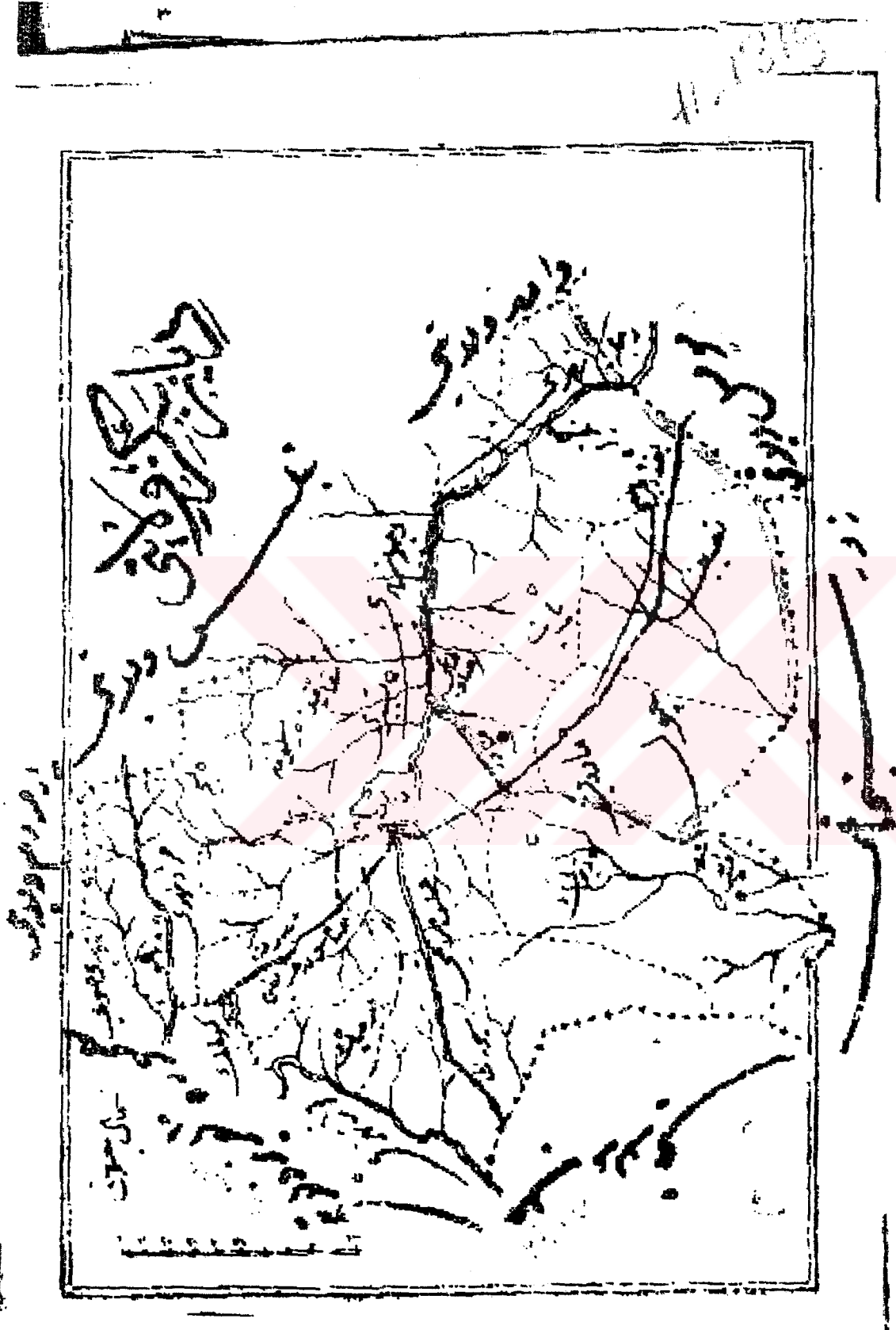
Belge 13 Diyarbakır Vilayetinin Siverek ve Palu Kazalarının Kaim-makamlarının
Yer Değiştirmesi İle İlgili 28 Safer 1309 Tarihli İrade (BA, İr. Dah., No:
97387)

Belge 14 Diyarbakır Defterdarı Hacı Osman Efendi'nin Vefatı Üzerine Yerine
Edhem Efendi'nin Atanması İle İlgili 16 Şevval 1298 Tarihli İrade (BA, İr.
Dah.. No: 67197)

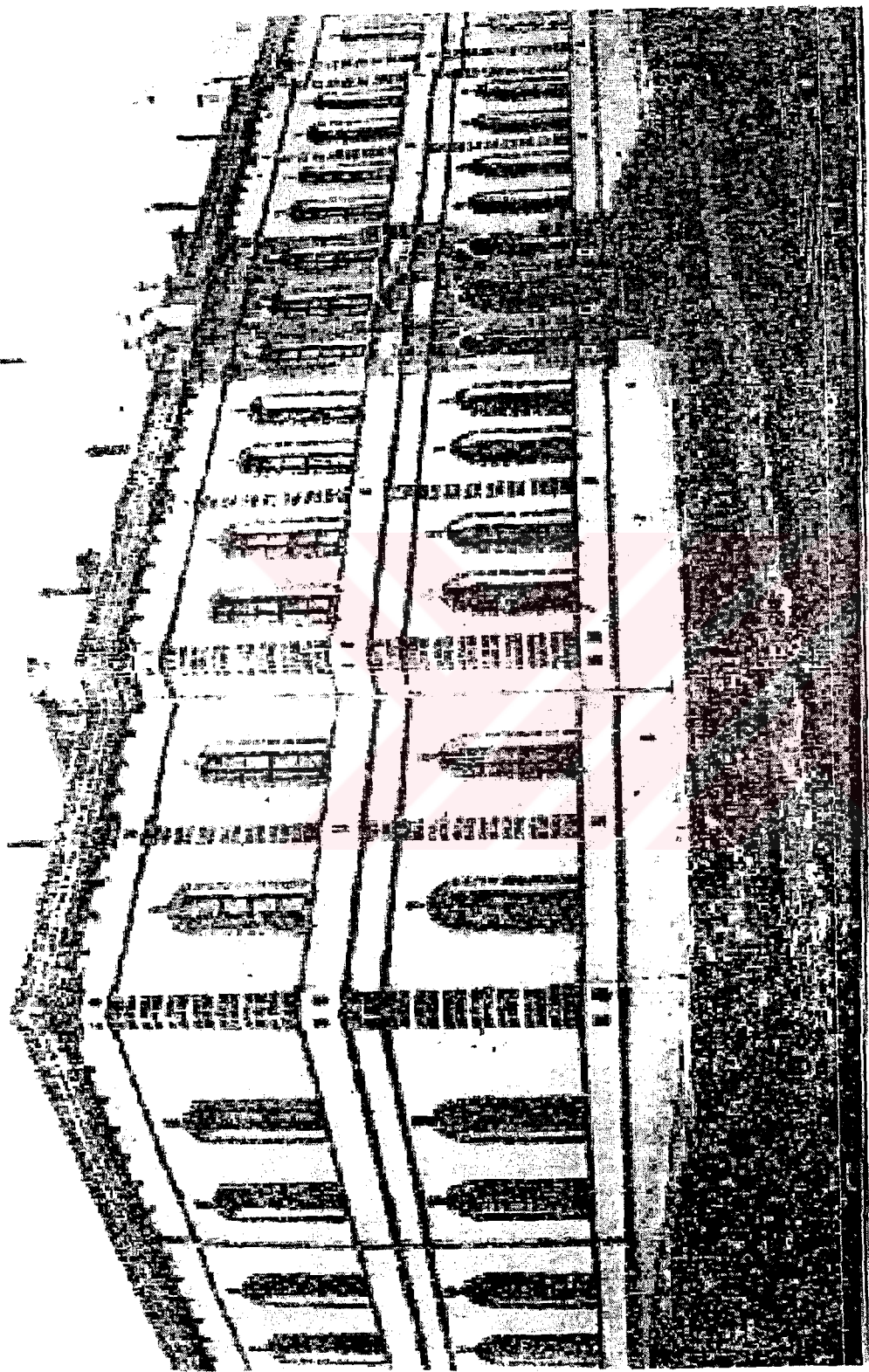
Belge 15 Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nin Neşredilmesi ile İlgili 22 CA 1286 tarihli
İrade (BA, İr. Dah., No: 41599)

15 a Diyarbakır Gazetesi'nin 24 RA 1286 Tarihli 1. Sayısı

15 b Diyarbakır Gazetesi'nin 24 RA 1286 Tarihli Ermeni Harfli 1. Sayısı

Harita 1. 1900 Yılında Diyarbakır Sancağının İdari Taksimatı.

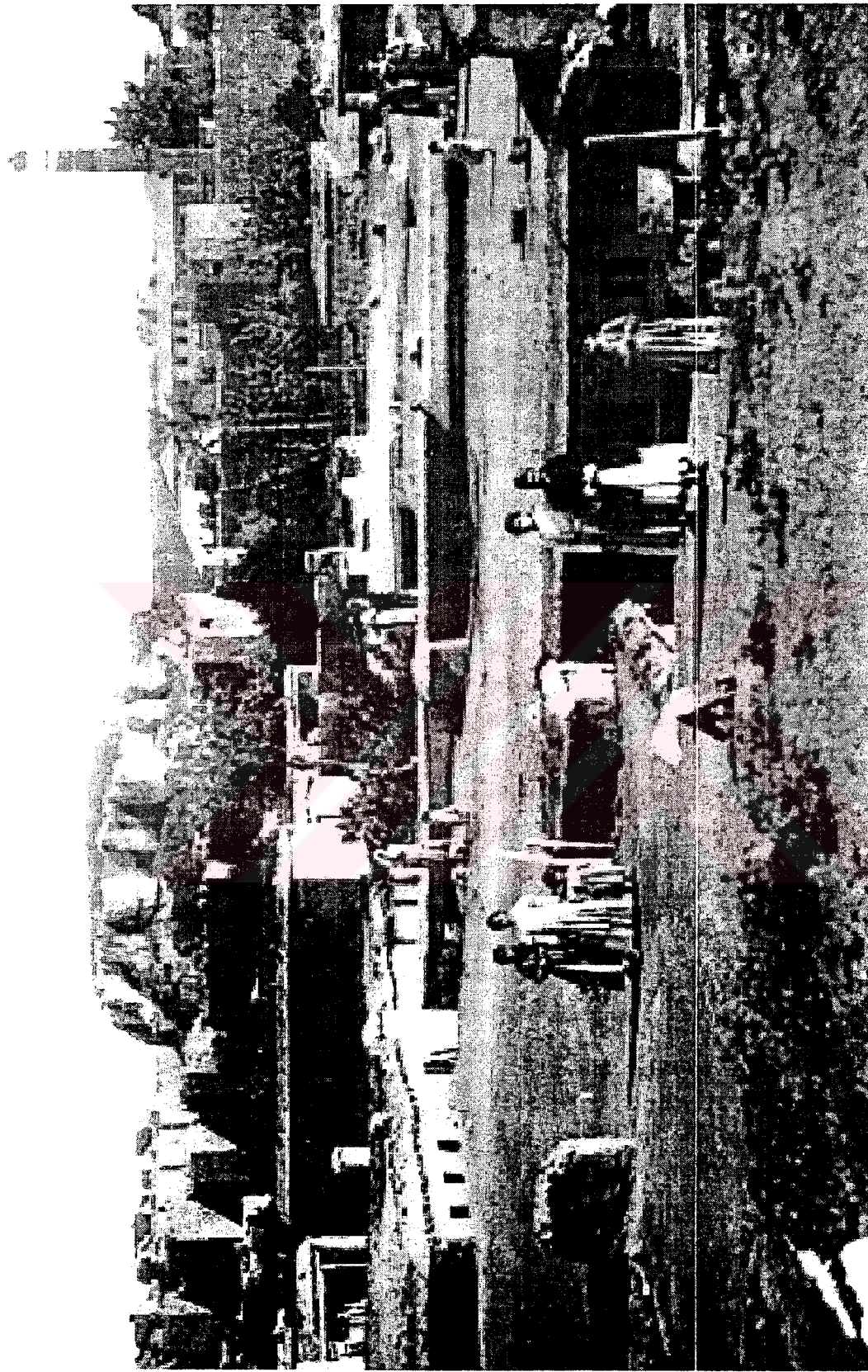

دياربكر اعداد بئى

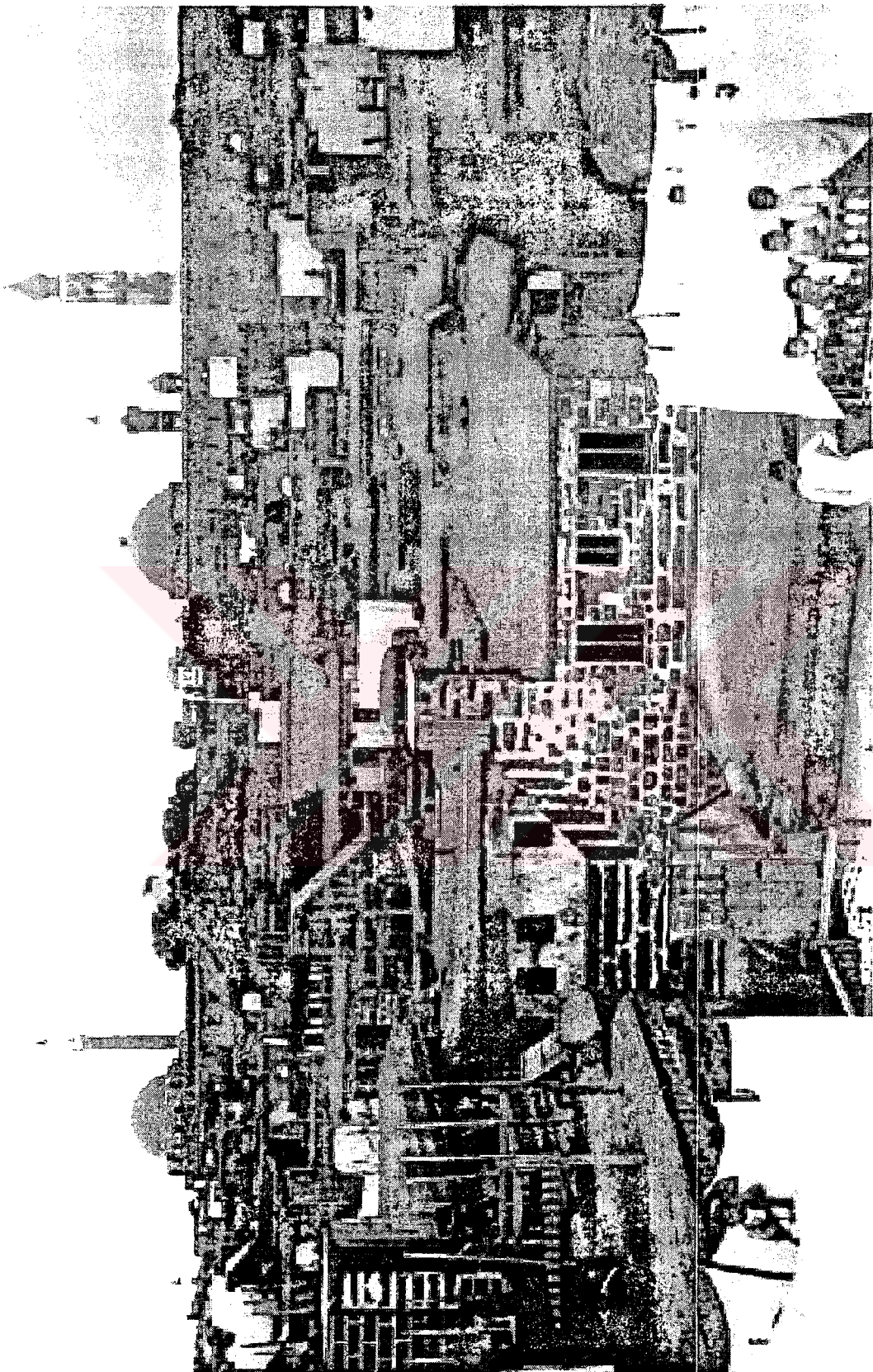
Resim 1. Diyarbekir İdadisi

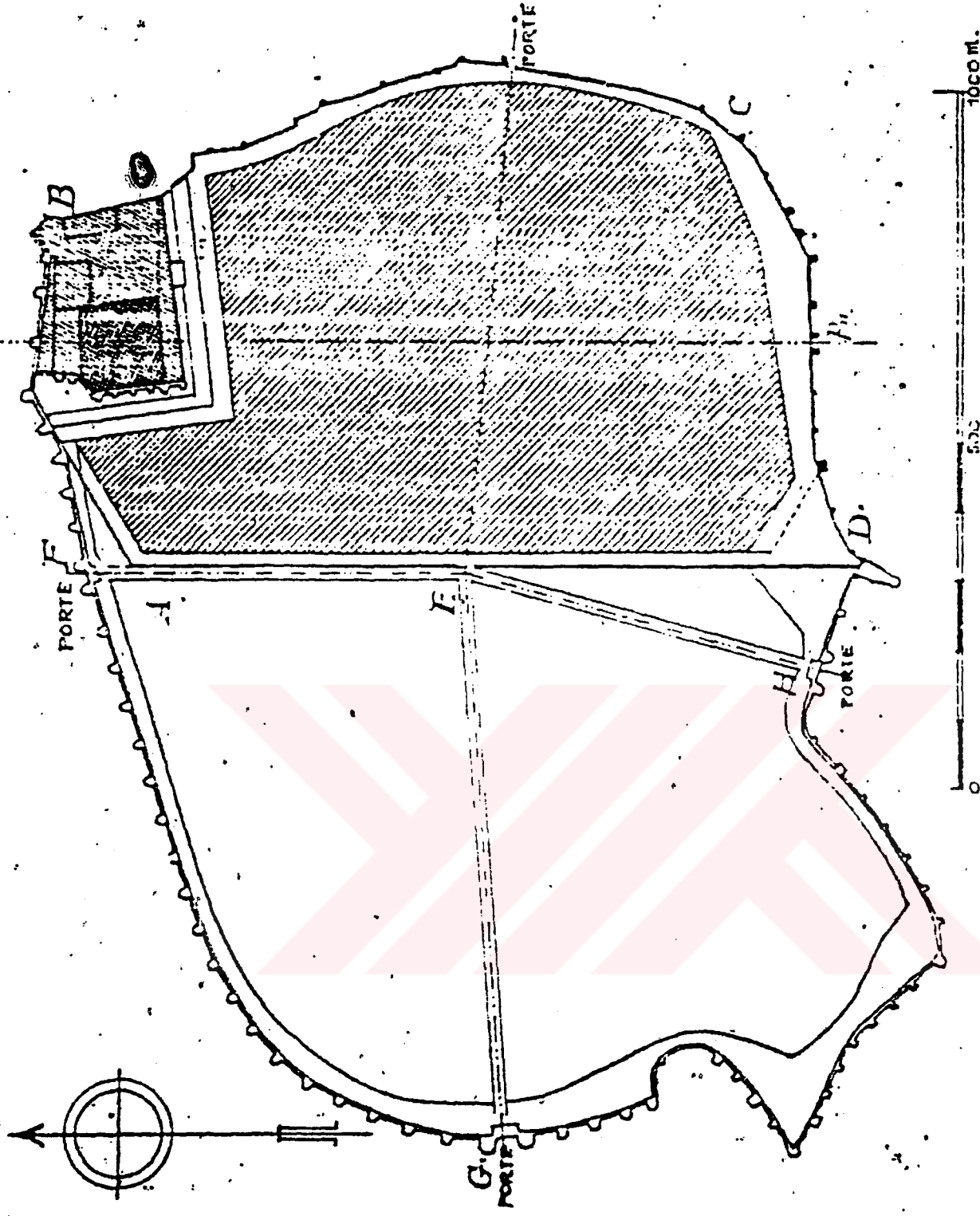
Resim 2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Sur İçi Doğu Yarisından Bir Görünüm. Ön Planda Güneydoğu Yarisinin Bazı Kısımları, Arka Planda İç Kale, Virankala, Kurşunlu Camii ve Sağda Hz. Süleyman Camii Minaresi. (A.Cihat Kürkçüoğlu)

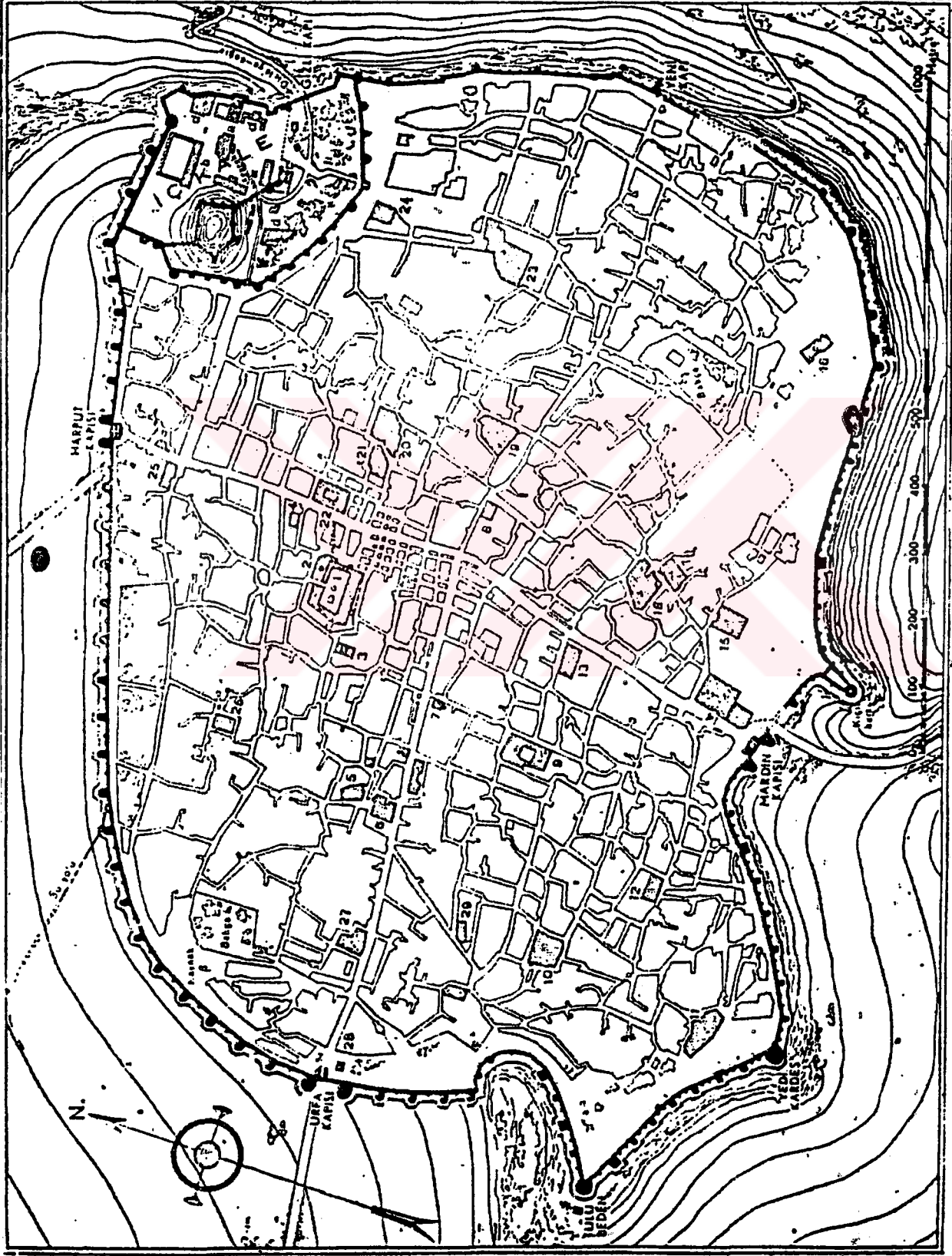
Resim 3. 19. Yüzyılım İkinci Yarısında Virankale'nin Yakın Bir Görüntüsü.

Resim 4. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Evleri.

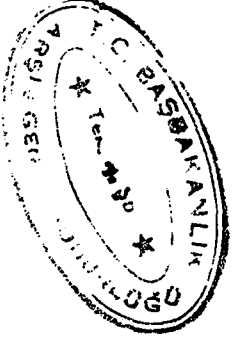

1. Surların yapım devirlerini gösteren plan (Gabriel)

2. Surlarin Gabriel tarafindan yapilan planı (1930)

١٥١
١٥١
١٥١

افتم صفاي
دیار کازانه غلام محمد افندي دیار کازانه افنديک بابت ناسینه برو فطیحه ریاسهک صدارتسینه وجات کلمهک زینسین شهر اوله مایه کلامه
دیار کازانه غلام محمد افندي دیار کازانه افنديک بابت ناسینه برو فطیحه ریاسهک صدارتسینه وجات کلمهک زینسین شهر اوله مایه کلامه
دیار کازانه غلام محمد افندي دیار کازانه افنديک بابت ناسینه برو فطیحه ریاسهک صدارتسینه وجات کلمهک زینسین شهر اوله مایه کلامه

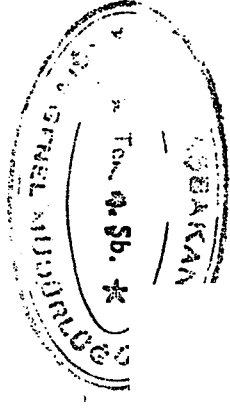
الحمد لله
١٥١
١٥١
١٥١

1. Diyarbakır Ticaret Odası Reisi Hacı Muhammed Efendi'ye 4. Dereceden Mecidi Nişanı Verilmesine Dair 11 Muharrem 1303 Tarihli İrade (BA, İr-Dah., No: 76291)

الحمد لله
١٥١
١٥١
١٥١

شیخ عبدالکریم کے ورنہ کی سند صوبہ

حجاب سداکر بکے حصہ مجموعہ مبلغ بمقام لکھنؤ دیر کے دیار و دیار جیل سندہ پیکر
اعضہ مدبر لکھنؤ دیار لکھنؤ علیہ سندہ شرافت کے برہنہ یہ مخالفہ ایسکیم حالہ سندہ
مرتبہ و شرافت سندہ جیل کے فی والد سندہ سندہ سندہ لکھنؤ لکھنؤ قید
جیل سندہ مہم بالکھنؤ حجاب و دیار لکھنؤ قید

4. Şammar Aşireti Reisi Şeyh Abdülkerim'in Diyarbekir Valiliğine Verdiği Senedin Sureti (BA, İr. Dah., No: 42779)

[illegible]

Mr. Dah
42779

4 a Şeyh Abdülkerim'e Maaş Bağlanması ile İlgili 2 Rebi-ulahir 1287 Tarihli İrade

IN A I. DOL NIS. 127701

4 a Şeyh

[illegible]

طرح
صنایع
معدنی

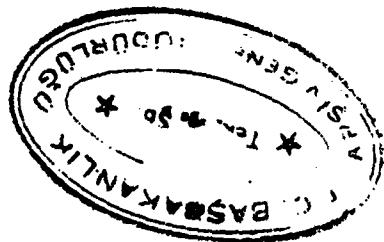
[illegible]

8. Diyarbekir Valisi Aziz Paşa'nın Yemen Vilayeti Valiliğine Tahvil Olmasıyla
Yerine Ayrı Paşa'nın Tayini ile İlgili 8 Rebi-ul evvel 1304 Tarihli İrade (BA, İr.
Dah., No: 79977)

[illegible]

10. Süleyman
1286 Tarih

10. Süleyman İbn-i Halid bin Velid'in Türbesinin Tamirâtı ile İlgili İrade (BA, RA 1286 Tarihli İrade, No: 41475)

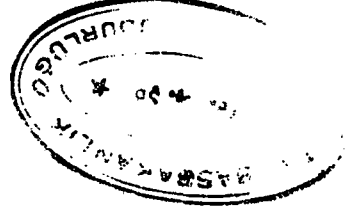
دستور

مجلس

شماره

۵۵۶

و با اینک در این روزهای حرامه و روزهای عید و روزهای شادی و روزهای غم و روزهای فراق و روزهای دیدار و روزهای جدایی و روزهای...

Belge 14 Diyarbakır Defterdarı Hacı Osman Efendi'nin Vefatı Üzerine Yerine
Edhem Efendi'nin Atanması İle İlgili 16 Şevval 1298 Tarihli İrade (BA, İr.
Dah., No: 67197)

١٩٩٦

● 1997年12月1日

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

[illegible][illegible]

(برنجینه)

(نومرو)

(تاریخ میلادی) (تاریخ هجری) (تاریخ) (تاریخ هجری) (تاریخ هجری)
۱۸۲۹ ۱۲۸۰ ۴۳ ۱۲۸۶ ۴۴

(اشوب غزیه داخلی و خارجی - حوادث و هردولو مبارکی شامل اوله رق هفتمده بردفد صالی کولری چچار برسنه لکی (۷۰) والی آتینی (۴۰) نبره ۱)
(و برنجینه سی (۶۰) پاره در داخل ولایتان مامدا محار ایچون بوذینه پوسنه اجرتی منم اولنور)

مقدمه	
جامده افراد و هیئت انسان ایچون سعادت حال موجب اولان موفقیت ایکی جهته منحصر اولوب برنجینی دانش و معرفت و آیدنجینی حسن معیت و معاشرتدر	ولی نعمت بخت پادشاه از افتد من حضرت تریک 1. Sayısı Tarihli 24 RA 1286 Diyarbekir Gazetesi'nin 15 a. ویده صیت روزمره به محتساج اولان ایچون اولرک اراستنده فصل کوردیند چکی آرزویند اولان
مباحثات و افتخار ایله یشامسی دیکر لردن کوره ناله ایچون چالشیله حاصل اوله چخندن امتاز و اقراقی و ایچون موجب اولان معاملات و ثروت و حسن حال و برنجینه	پیشود
کیمش زمانلرده برریند قریات مسافده و قطعه جدا مسافده و جوارین اولان مالک اهالی ایچون کیمش زمانلرده و احوال و آکاریندن خبردار اولدقار بینه و احوال	کیمش زمانلرده برریند قریات مسافده و قطعه جدا مسافده و جوارین اولان مالک اهالی ایچون کیمش زمانلرده و احوال و آکاریندن خبردار اولدقار بینه و احوال

